

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΑΘΩΝΙΚΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 7

**ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ
ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ**

ΑΘΗΝΑ 1999

Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ
(Φορητή εικόνα, αρχές 14ου αιώνα)

Ευγενική προσφορά της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου

ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

ATHONIKA SYMMEIKTA 7

**THE MONASTERY OF VATOPEDI
HISTORY AND ART**

ATHENS 1999

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΑΘΩΝΙΚΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 7

ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ

ΑΘΗΝΑ 1999

Σημείωση για τον βιβλιοθηκάριο και τον βιβλιογράφο:

Το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών είναι το ίδιο με το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Ε.Ι.Ε., που ιδρύθηκε το 1959. Η αλλαγή του ονόματος αντικατοπτρίζει την νέα ορολογία που εισήχθη στην Ελλάδα με τον νόμο 1514 για την επιστημονική έρευνα.

Επιμέλεια έκδοσης: Πάρις ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών,
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Διάθεση: Βιβλιοπωλείο της ΕΣΤΙΑΣ, Σόλωνος 60, 106 72 Αθήνα
FAX: 36 06 759

Editor: Paris GOUNARIDIS

© The National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
Vassileos Constantinou 48, 116 35 Athens-GR

Distribution: ESTIA, Solonos 60, GR-106 72 Athens. FAX: 36 06 759

ISSN 1105-1604
ISBN 960-371-009-1

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9-10
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	11-13
Νικόλαος ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Μονή Βατοπεδίου. Τα προνόμια του ΙΑ' αιώνα	15-22
Βασιλική ΚΡΑΒΑΡΗ, Η περιουσία του Βατοπεδίου στον Άθω, 10ος - 13ος αιώνες	23-30
Mirjana ŽIVOJINOVIĆ, Les rapports entre Vatopeđi et les moines Serbes à l'ère de la fondation du monastère Serbe de Chilandar	31-41
Jacques LEFORT, La fortune foncière de Vatopeđi hors de l' Athos avant la fin du XIIIe siècle	43-54
Angeliki LAIOU, Economic Activities of Vatopeđi in the Fourteenth Century	55-72
Ljubomir MAKSIMOVIĆ, Σερβική εξουσία και το Άγιον Όρος κατά τα Βατοπεδινά χρυσόβουλλα του Στεφάνου Dušan	73-79
Λένος ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, Η σερβική πολιτική των προνομίων	81-86
Radivoj RADIĆ, Η μονή Βατοπεδίου και η Σερβία στον ΙΕ' αιώνα	87-96
Aleksandar FOTIĆ, Dispute between Chilandar and Vatopeđi over the Boundaries in Komitissa (1500)	97-106
Erich LAMBERZ, Βιβλιοθήκη και βιβλιογράφοι της μονής Βατοπεδίου στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα. Η περίπτωση του Καλλίστου	107-127
Σωτήρης Ν. ΚΑΔΑΣ, Τα χειρόγραφα του σκευοφυλακίου. Πρώτη προσέγγιση της τέχνης τους	129-141

Vojislav KORAC, Le trône extérieur de l'higoumène dans le katholicon de Vatopédi. Les parallèles dans l'architecture Serbe	143-154
Μιλτιάδης ΠΟΛΥΒΙΟΥ, Ο ναός της Αγίας Ζώνης στη μονή Βατοπεδίου	155-170
Φαίδων ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, Το κυριακό της Βατοπεδινής σκή- της του Αγίου Δημητρίου	171-196
Πλούταρχος Α. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Ο πύργος της μονής του Καλέτζη (Κολιτσού)	197-209
Yuri PIATNITSKY, The Portable Mosaic Icons from Vatopedi, Mount Athos	211-224
Ιωάννης ΤΑΒΛΑΚΗΣ, Η ζωγραφική του παλαιού ξυλόγλυπτου τέμπλου τού καθολικού της μονής Βατοπεδίου (17ος αι.)	225-240
Branislav TODIĆ, Τρεις σερβικές λειψανοθήκες στη μονή του Βατοπεδίου	241-254

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι ίδιες ιστορικές συγκυρίες και τό κοινό ασκητικό ιδεώδες του Ἀθωνικοῦ μοναχισμοῦ δημιουργοῦν πολλαπλά ὁμοειδή στοιχεῖα, τά ὁποῖα προσιδιάζον στήν ἀποτύπωση τῆς ιστορίας ὄλων τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ὡστόσο, ὀρισμένα μοναστήρια, στόν ἱστορικό τους βίο, ὑπερβαίνουν τήν κοινά ἀποδεκτή τυπολογία καί ἀναδεικνύονται σέ ἰδρύματα-μοντέλα, χαρακτηριστικά τῆς ἐξέλιξης τοῦ μοναχισμοῦ τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς. Σέ αὐτά τά μοναστήρια συγκαταλέγεται καί τό Βατοπέδι.

Χτισμένο λίγο πρῖν τό 985, γνώρισε ταχύτατη ἀνάπτυξη χάρη στό δυναμισμό καί τή δραστηριότητα τῶν κτιόρων του πού προέρχονταν ἀπό τήν Ἀδριανούπολη, τόπο καταγωγῆς καί διαβίωσης μεγάλων ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Τό Βατοπέδι ξεκίνησε ὡς μονή εὐγενῶν καί χωρίς νά ἔχει ἐξασφαλίσει, στήν ἀρχή τουλάχιστον, κάποιες αὐτοκρατορικές δωρεές ἀναπτύχθηκε ταχύτατα σέ μεγάλη μονή. Ἡ ἀνάπτυξη συνεχίσθηκε χωρίς διακοπή καί ὁ ἀριστοκρατικός χαρακτήρας του διατηρήθηκε καί ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο στούς αἰῶνες πού ἀκολούθησαν, καί ἰδιαίτερα στήν περίοδο τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων. Ὁ 14ος αἰώνας, περίοδος τῆς μεγάλης βυζαντινῆς ἀναγέννησης στά γράμματα καί στίς τέχνες, συμπίπτει μέ τόν χρυσοῦν αἰῶνα τοῦ Βατοπεδίου. Μεγάλες δωρεές γῆς, παραχώρηση προνομίων, βαρῦντιμα κειμήλια καί σπάνια χειρόγραφα σηματοδοτοῦν τήν παρουσία τῆς κατεξοχῆν ἀριστοκρατικῆς αὐτῆς δυναστείας, ἰδιαίτερα τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνοῦ, στό μοναστήρι. Βυζαντινοί ἄρχοντες καί ξένοι ὀρθόδοξοι, ἰδίως Σέρβοι, ἡγεμόνες θά ἐπιδείξουν ἰδιαίτερη εὐνοια στό ἁγιορείτικο αὐτό καθίδρυμα.

Παρά τούς πρόκαιρους κλυδωνισμούς, τό Βατοπέδι θά συνεχίσει νά εἶναι ἓνα μεγάλο μοναστήρι, μέ ἐμφανή αἴγλη, καί μετά τήν ὀθωμανική κατάκτηση. Ἰδιαίτερα προσφιλές αὐτῇ τῇ φορᾷ στήν ἀνώτατη ἐκκλησιαστική ἱεραρχία, θά δεχθεῖ τήν εὐεργετική ἐπέμβαση τῶν ὀρθόδοξων ἀξιωματῶν τῆς Μολδαβίας καί τῆς Βλαχίας, τῶν τσάρων τῆς Ρωσίας, ἀλλά καί δυτικῶν ἡγεμόνων. Οἱ δαψιλεῖς ἀφιερώσεις μετοχῶν στίς Παραδόξες ἡγεμονίες δύνουν, ἰδιαίτερα τόν 18ο αἰῶνα, μεγάλες οἰκονομικές δυνατότητες στό μοναστήρι. Μέσα στό κλίμα ἑνός ἰδιότυπου μοναστικοῦ κοσμοπολιτισμοῦ ἀναπτύχθηκαν

idiaίτερες πνευματικές ἀνησυχίες πού κατέληξαν, στά 1748, στήν ἴδρυση τῆς Ἀθωνιάδος Σχολῆς, ἡ ὁποία ἀπό πολλούς θεωρήθηκε ὡς ἡ πρώτη ἀκαδημία τοῦ Νεώτερου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ μετάκληση ὡς σχολάρχου τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, τό ἐκπαιδευτικό πρόγραμμα καί τό μέγεθος τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος ὑποδηλώνουν προθέσεις καί δραματισμούς πού ὑπερβαίνουν τά ὅρια τοῦ Ἁθω. Στόν 19ο αἰώνα, παρὰ τίς ἀρνητικές συνέπειες πού ἀκολούθησαν τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821 στό Ἅγιον Ὄρος καί τή δήμευση τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων στή Ρουμανία στό δεύτερο μισό τοῦ αἰώνα, τό Βατοπέδι ἔχει ἀκόμη τή δυνατότητα νά ἐμφανίζεται ὡς τό πλουσιότερο ἴσως μοναστήρι τοῦ Ἁθω.

Ἡ ἐνμάρεια τοῦ Βατοπεδίου ἀντανακλάται στό ἐπιβλητικό κτιριακό συγκρότημα μέ πύργους, ἀπέραντες πτέρυγες, παρεκκλήσια καί προσκτίσματα, μέσα καί ἔξω ἀπό τόν ὄχρωμο περίβολο. Τό καθολικό, κτισμένο στά τέλη τοῦ 10ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά ἀντιπροσωπευτικότερα μνημεῖα τοῦ Ἁγίου Ὄρους καί κοσμεῖται μέ ψηφιδωτά, τά μοναδικά πού σώζονται στό Ἅγιον Ὄρος, καί τοιχογραφίες πού φιλοτεχνήθηκαν γύρω στό 1312. Ἀντίστοιχα, τά πολυπληθῆ παρεκκλήσια κοσμοῦνται μέ τοιχογραφίες, πού ἀποτυπώνουν ὅλες τίς τάσεις τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς παράδοσης. Ἡ μεγάλη συλλογή φορητῶν εἰκόνων, τό πλούσιο σκευοφυλάκιο μέ τά πολύτιμα ἀντικείμενα τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς μικροτεχνίας, ἡ βιβλιοθήκη μέ τά εἰκονογραφημένα ἢ μή χειρόγραφα καί παλαιύτητα βιβλία καί τέλος, τό ὀγκῶδες, σχεδόν ἄγνωστο, ἀρχεῖο συμπληρώνουν τήν εἰκόνα ἐνός μοναστηριοῦ μέ λαμπρῆ ἱστορία.

Ὡστόσο, ἡ συστηματική ἔρευνα καί ἀξιοποίηση τοῦ παντοῖου αὐτοῦ ὕλικου, ἄρχισε μόλις πρὶν λίγα χρόνια, μέ τήν ὄθηση τῆς νέας βατοπεδινῆς ἀδελφότητας. Ἀνάμεσα σέ ἄλλες δραστηριότητες, ὁ καθηγούμενος τῆς μονῆς ἀρχιμανδρίτης κ. Ἐφραίμ καί οἱ μοναχοί εἶχαν καί τήν πρωτοβουλία τῆς ὀργάνωσης διεθνοῦς συνεδρίου, μέ στόχο μία πρώτη ἀνίχνευση θεμάτων πού ἀφοροῦν πτυχές τῆς ἱστορίας τοῦ μοναστηριοῦ, τήν ἀρχιτεκτονική, τή ζωγραφική (μνημείων καί εἰκόνων) καί τόν κειμηλιακό πλοῦτο. Τό συνέδριο, μέ θέμα «Ἱερά Μονή Βατοπαιδίου. Ἱστορία καί τέχνη», πραγματοποιήθηκε στό Μέγαρο Μουσικῆς Ἀθηνῶν ἀπό τίς 29 Νοεμβρίου ὡς τήν 1η Δεκεμβρίου 1996, μέ τήν εὐγενή χορηγία τῆς Ἴονικῆς Τραπεζῆς. Ἡ ἐπιστημονική ὀργάνωση ἀνατέθηκε ἀπό τήν μονή στό Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν/ΕΙΕ, σέ ἐπιτροπή ἀποτελούμενη ἀπό τούς Ν. Οἰκονομίδη, Ἰ. Πατάγγελο, Ε. Τσιγαρίδα καί Κ. Χρυσοχοῖδη.

Ὁ παρῶν τόμος περιλαμβάνει τά ἀναθεωρημένα κείμενα ἀνακοινώσεων τῆς διεθνοῦς αὐτῆς συνάντησης καί ἀποσκοπεῖ στό νά ἀποτελέσει μικρῆ συμβολή στή μεγάλη ἔρευνα πού μένει νά γίνει στό Βατοπέδι.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Barskij, *Vtoroe* : V. G. Barskij, *Stranstvovanija Vasilija Grigoroviča Barskago po Svjatim mestam Vostoka s 1723 do 1747 g.*, III : *Vtoroe poseščenie sv. Afonskoj gory...*, Πετρούπολη 1887
- BCH : *Bulletin de Correspondance Hellénique*
- BNJ : *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*
- Γούδας,
«Βυζαντιανά Έγγραφα» (A, B) : Μ. Γούδας, «Βυζαντιανά Έγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου», *ΕΕΒΣ* 3 (1926), 115-134, αρ. 1-7 (Α), 4 (1927), 211-248, αρ. 8-18 (Β)
- Cantacuzenus : Ioannis Cantacuzeni ex imperatoris, *Historiarum Libri IV*, ἐκδ. L. Schopen, I-III, Βόννη 1828-1832
- Chilandar I : *Actes de Chilandar I, des origines à 1319*, ἐκδ. M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros (Archives de l'Athos XX), Παρίσι 1998
- Chilandar (grecs) : *Actes de l'Athos, Actes de Chilandar. Première partie, actes grecs*, ἐκδ. L. Petit, *Viz. Vrem.* 17 (1911 ανατύπ. Ἀμστερνταμ 1975), Priloženie 1
- Chilandar (slaves) : *Actes de l'Athos, Actes de Chilandar. Deuxième partie, actes slaves*, ἐκδ. B. Korablev, *Viz. Vrem.* 19 (1915, ανατύπ. Ἀμστερνταμ 1975), Priloženie 1
- Dionysiou : *Actes de Dionysiou*, ἐκδ. N. Oikonomidès (Archives de l'Athos IV), Παρίσι 1968
- Docheiariou : *Actes de Docheiariou*, ἐκδ. N. Oikonomidès (Archives de l'Athos XIII), Παρίσι 1984
- DOP : *Dumbarton Oaks Papers*, Washington

- ΕΕΒΣ :** *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
- Εὐστρατιάδης-Ἀρχαδίου,
Κατάλογος : *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκεμένων κωδίκων, ὑπὸ μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου καὶ γέροντος Ἀρχαδίου ἱεροδιακόνου Βατοπεδινοῦ, Κανταβρυγία - Παρίσι 1924*
- Esphigménou :* *Actes d'Esphigménou, ἐκδ. J. Lefort (Archives de l'Athos VI), Παρίσι 1973*
- Zbor. Filoz. Fak. :* *Zbornik Filozofskog Fakulteta u Beogradu*
- Zographou :* *Actes de l'Athos, Actes de Zographou, ἐκδ. W. Regel - E. Kurtz - B. Korabiev, Viz. Vrem. 13 (1907, ἀνατύπ. Ἀμστερνταμ 1969), Priloženie 1*
- ZRVI :** *Zvornik Radova Vizantološkog Instituta*
- Gregoras :** *Nicéphori Gregorae, Byzantina Historia, I-II, ἐκδ. L. Schopen, Βόννη 1829/1930, III, ἐκδ. I Bekker, Βόννη 1855*
- Θησαυροί :** *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Κατάλογος Ἐκθεσης, Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1997*
- Inscriptions chrétiennes:* *G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, I, Παρίσι 1904*
- IRAIK :** *Izvestija Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopole*
- ISN:** *Istorija Srpskog Naroda, Βελιγράδι 1981(I)-1982(II)*
- Iviron I-IV :** *Actes d'Iviron, ἐκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Papachryssanthou, Vassiliki Kravari avec la collaboration d'Hélène Métrévéli, (Archives de l'Athos XIV, XVI, XVIII, XIX), Παρίσι 1985-95*
- Jireček, Istorija Srba :** *K. Jireček, Istorija Srba, Βελιγράδι 1952.*
- Kastamonitou :** *Actes de Kastamonitou, ἐκδ. N. Oikonomidès (Archives de l'Athos IX), Παρίσι 1978*

- Kondakov, *Pamjatniki* : N. P. Kondakov, *Pamjatniki hristianskago iskusstva na Afone*, Πετρούπολη 1902
- Kutlumus* : *Actes de Kutlumus*, έκδ. P. Lemerle (Archives de l'Athos II), Παρίσι 1945, 1988²
- Λάμπρος, «Πάτρια» : Σπ. Λάμπρος, «Τὰ Πάτρια τοῦ Ἁγίου Ὁρους», *NE* 9 (1912), 116-161, 209-244
- Lavra* I-IV: *Actes de Lavra*, I-III, έκδ. P. Lemerle, N. Svoronos, A. Guillou, Denise Papachrys - santhou, IV: *Études Historiques-Actes serbes*, έκδ. ... avec la collaboration de S. Ćirković (Archives de l'Athos V, VIII, X, XI), Παρίσι 1970-82
- Μονή Βατοπαιδίων* : *Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίων. Παράδοση - Ἱστορία - Τέχνη*, Ἁγιον Ὄρος 1996
- Mylonas, *Athos* : P. M. Mylonas, *Athos and its Monastic Institutions through Old Engravings and Other Works of Art*, Αθήνα 1963
- NE* : *Νέος Ἑλληνομήμων*
- Παπαχρυσάνθου, *Αθωνικός μοναχισμός* : Διονυσία Παπαχρυσάνθου, *Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς. Ἀρχές καὶ ὀργάνωση*, Αθήνα 1992
- Pantéléemōn* : *Actes de Saint Pantéléemōn*, έκδ. P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković (Archives de l'Athos XII), Παρίσι 1982
- Pantocrator* : *Actes du Pantocrator*, έκδ. Vassiliki Kravari (Archives de l'Athos XVII), Παρίσι 1991
- PLP* : *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, έκδ. E. Trapp, Βιέννη 1976 κ.ε.
- Philothéou* : *Actes de l'Athos, Actes de Philothée*, έκδ. W. Regel - E. Kurtz - B. Korabiev, *Viz. Vrem.* 20 (1913), Priloženie 1.
- Prōtaton* : *Actes du Prōtaton*, έκδ. Denise Papachryssanthou (Archives de l'Athos VIII), Παρίσι 1975
- REB* : *Revue des Études Byzantines*
- Regel, *Χρυσόβουλλα* : W. Regel, *Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἁθῶν Ἱερῶς καὶ σεβασμίας*

- μεγίστης μονής του Βατοπεδίου, έκδοθέντα υπό ...*, Πετρούπολη 1898
- Σμυρνάκης, *Άγιον Όρος* : Γ. Σμυρνάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Αθήνα 1903 (ανατύπ., Ἅγιον Όρος 1988)
- Solovjev-Mošin : A. Solovjev - Vl. Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara*, Βελιγράδι 1936
- TM : *Travaux et Mémoires*
- Viz. Vrem. : *Vizantijskij Vremennik*
- VIINJ : *Vizantijski Izvori za Istoriju Naroda Jugoslavije*, IV, Βελιγράδι 1971
- Xénophon* : *Actes de Xénophon*, έκδ. Denise Papachryssanthou (Archives de l'Athos XV), Παρίσι 1986
- Xéropotamou* : *Actes de Xéropotamou*, έκδ. J. Bompaire (Archives de l'Athos III), Παρίσι 1964

ΜΟΝΗ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ. ΤΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΙΑ' ΑΙΩΝΑ

Νικόλαος ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

Η έρημη χερσόνησος του Άθω πρωτοεποικίστηκε από ερημίτες και αναχωρητές, με την ίδρυση της Λαύρας όμως γνώρισε μια αλματώδη ανάπτυξη που συμπύκνι με την άνθηση των κοινοβίων. Γρήγορα έφθασε και ξεπέρασε τα άλλα περίφημα μοναστικά κέντρα, όπως ήταν ο Όλυμπος της Βιθυνίας. Η χερσόνησος του Άθω, συγκρινόμενη προς τα άλλα «Άγια Όρη» της μεσοβυζαντινής εποχής παρουσίαζε το πλεονέκτημα ότι εξασφάλιζε για τους κατοίκους της άμεση πρόσβαση στη θάλασσα και στις επικοινωνίες με τον κόσμο ολόκληρο. Τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, την εποχή ακριβώς που άρχισαν να αναπτύσσονται, μπόρεσαν να επωφεληθούν από τη γενική άνθηση των θαλάσσιων επικοινωνιών, που προαναγγέλλουν την αρχή του τέλους του Μεσαίωνα. Επίσης, την ίδια εποχή χάρη στην ανακατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες, αποκαταστάθηκε μια σχετική ασφάλεια στις θάλασσες, κι έτσι πολλά μοναστήρια χτίστηκαν στην παραλία. Αυτές οι συνθήκες θα ευνοήσουν την ανάπτυξη των μεγάλων μοναστηριών ανάμεσα στα οποία και της μονής Βατοπεδίου.

Το δεύτερο μεγάλο κοινόβιο, η μονή Ιβήρων, ιδρύθηκε επίσης με αυτοκρατορική δωρεά δίπλα στην παραλία. Το τρίτο μεγάλο κοινόβιο, το Βατοπέδι, αναφέρεται για πρώτη φορά το 985¹. Φαίνεται πως είχε ιδρυθεί πρόσφατα, κι αυτό κοντά στη θάλασσα, από κάποιο Νικόλαο, αριστοκράτη από την Αδριανούπολη. Ένας άλλος Αδριανουπολίτης αριστοκράτης, ο ηγούμενος Αθανάσιος (1020-1048), πέτυχε θεαματική βελτίωση: στα χρόνια του το Βατοπέδι βρέθηκε τρίτο στην αθωνική ιεραρχία. Είχε κατ' εξαίρεση το δικαίωμα να συντηρεί πλοίο για τις ανάγκες του και να διαθέτει ένα ζευγάρι βοδιών για το ζύμμαμα του ψωμού των πολυάριθμων αδελφών (η Λαύρα με 700 αδελφούς χρειαζόταν 4 ζευγάρια για τον ίδιο σκοπό).

Η ραγδαία άνοδος του Βατοπεδίου οφείλεται πιθανώς στην προέλευση των ιδρυτών του και προφανώς μερικών τουλάχιστον από τους πρώτους μονα-

1. Την ιστορία της μονής κατά τα Βυζαντινά χρόνια και τη σχέση της με την αριστοκρατία της Αδριανούπολης έχω οσιαγραφίσει στον τόμο: *Μονή Βατοπαιδίου*, 44-53.

χούς. Η παράδοση τους συνδέει με την Αδριανούπολη, που ήταν γνωστή ως τόπος καταγωγής και διαβίωσης των μεγάλων αριστοκρατικών οικογενειών των Βαλκανίων, των Βρυνενίων και των Τορνικίων, των Βατάτζηδων, των Γλαβάδων, των Βρανάδων και των Ταρχανειωτών. Τα εύφορα εδάφη της περιοχής και η σχετική εγγύτητα προς την Κωνσταντινούπολη (και τη μεγάλη καταναλωτική αγορά της) εξηγούν την προτίμηση της πόλης αυτής από τις μεγάλες οικογένειες. Και η σχέση της μονής Βατοπεδίου με τις οικογένειες αυτές μπορεί να εξηγήσει την ακμή της. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η Βυζαντινή αριστοκρατία της γης γνώρισε μεγάλη άνθηση τον Ι' αιώνα και επιτυχώς αντιστάθηκε στην περιοριστική νομοθεσία των αυτοκρατόρων και της κεντρικής διοίκησης. Η επιρροή της αριστοκρατίας αυξήθηκε ακόμη περισσότερο τον ΙΑ' αιώνα. Σε τέτοιες γενικές συνθήκες είναι φυσικό να άνησε το Βατοπέδι, ακόμη και πριν να αποκτήσει την πρώτη αυτοκρατορική δωρεά.

Άλλωστε κι αυτή δεν άργησε να έλθει. Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος δώρισε στο Βατοπέδι ένα σολέμνιον, δηλαδή μια ετήσια επιχορήγηση σε μετρητά από το αυτοκρατορικό ταμείο. Επί Μιχαήλ ΣΤ' η επιχορήγηση αυτή έφθασε τα 80 χρυσά νομίσματα – ποσό αξιόλογο, που δεν μπορούσε όμως να συγκριθεί με τα σολέμνια των βασιλικών μοναστηριών, όπως η Λαύρα και το Ιβήρων, που πλησίαζαν τα 600 νομίσματα. Μετά από διάφορες αυξομειώσεις, η μονή κατέληξε να εισπράττει 72 νομίσματα το χρόνο όταν ο Αλέξιος Κομνηνός ανήλθε στην εξουσία το 1081².

Κατά τον ΙΑ' αιώνα το Βυζάντιο γνώριζε μια οξεία οικονομική και κοινωνική κρίση, που, συνδυαζόμενη με τα πολιτικά και στρατιωτικά προβλήματα σ' όλα τα μέτωπα, το οδήγησε πολύ κοντά στον αφανισμό. Ως προς την κρατική οικονομία, το πιο χτυπητό και εύκολα μετρήσιμο φαινόμενο της κρίσης, ήταν η υποτίμηση του χρυσού νομίσματος, που αντανάκλυνε μια προφανή έλλειψη χρυσού. Το νόμισμα, 22 καράτια αρχικά, πέφτει στα 18 ή και λίγο λιγότερο την εποχή του Ρωμανού Διογένη (1068 -1071). Κατόπιν όμως η πτώση γίνεται ραγδαία: από 16 πέφτει σε 10 καράτια επί Μιχαήλ Δούκα (1071-1078), για να καταλήξει στα 8 καράτια επί Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078 -1081), δηλαδή στο 1/3 της αρχικής του αξίας³.

2. Η ιστορία και οι αυξομειώσεις του σολεμνίου περιγράφονται στο χρυσόβουλλο του 1082, το οποίο αναλύουμε παρακάτω.

3. C. Morrisson, «La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation», *TM* 6 (1976), 3-48· πρβλ. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 285, 307.

Από την άλλη πλευρά, οι πηγές καταγγέλλουν την δημοσιονομική πολιτική της εποχής που έδινε στους υπαλλήλους του κράτους την δυνατότητα να φορολογούν τους χωρικούς όπως ήθελαν, γιατί δεν υπήρχε κανένας έλεγχος και γιατί αυξανόταν η κατ' αποκοπήν απαίτηση των δευτερευόντων φόρων και η μετατροπή των αγγαρειών σε πληρωμές τοις μετρητοίς. Πρόκειται κυρίως για ενοίκιαση των φόρων σε μεγάλη κλίμακα, για μια διοικητική πρακτική δηλαδή που ήταν γνωστή από παλιά αλλά που τώρα εφαρμόστηκε σε μεγάλη κλίμακα και δημιούργησε προβλήματα λόγω των αυθαιρεσιών, τις οποίες επέτρεπε. Οι αυθαιρεσίες αυτές δεν αφορούσαν τόσο πολύ τον βασικό έγγειο φόρο, που ήταν καθορισμένες από πριν, αλλά τους δευτερευόντες φόρους και αγγαρείες, που εισπράττονταν περιστασιακά, και των οποίων το βάρος μεγάλωνε ακόμη περισσότερο επειδή υπήρχε η δυνατότητα εξαγοράς τους με μια πληρωμή σε μετρητά – διαδικασία που επέτρεπε αυθαιρεσίες εκ μέρους του φοροεισπράκτορα. Συνεπώς, όσοι μπορούσαν, επιδίωκαν να απαλλαγούν και να απαλλάξουν τους χωρικούς τους από τις έκτακτες φορολογίες, που αποτελούσαν τον απρόβλεπτο παράγοντα. Για το λόγο αυτό αναπτύσσεται τον ΙΑ΄ αι. το προνόμιο της εξουσίας, που αποτελεί προστασία από τις δευτερεύουσες φορολογίες και τις αγγαρείες, ενώ δεν θίγει τις υποχρεώσεις για τον έγγειο φόρο. Η προστασία αυτή επεκτείνεται και στους εξαρτώμενους χωρικούς, τους παροίκους του προνομιάχου κτήματος, οι οποίοι αποφεύγουν πραγματικά μερικές από τις έκτακτες αυτές υποχρεώσεις. Με τον τρόπο αυτό, ο εξκουσάτος ιδιοκτήτης ενός κτήματος μπορεί να προσφέρει καλύτερους όρους εργασίας στους παροίκους του και έτσι να προσελκύσει στο κτήμα του εργατικό δυναμικό⁴.

Όπως όλοι οι μεγαλοκτηματίες, το Βατοπέδι προσπάθησε να προστατευθεί και να επωφεληθεί. Αυτά μας είναι γνωστά από δυο χρυσόβουλλα, των οποίων αντίγραφα σώζονται στο αρχείο της μονής.

Το αρχαιότερο χρυσόβουλλο εκδόθηκε τον Ιανουάριο του 1080 από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη, γνωστό για τις πολυάριθμες παραχωρήσεις προνομίων που αλόγιστα μοίρασε κατά τη σύντομη βασιλεία του⁵. Δόθηκε στους μοναχούς το δικαίωμα να εγκαταστήσουν στα κτήματά τους που βρισκόνταν στο Περιθεώριον, στη Χρυσούπολη, στην Κασσάνδρα και στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, 50 καινούργιους παροίκους, οι οποίοι ως τότε δεν πλήρωναν κανένα φόρο και δεν είχαν καμιά στρατιωτική υποχρέωση – με άλλα λόγια 50 πάμπτωχους χωρικούς, οι οποίοι δεν είχαν τίποτε παραπάνω από τα

4. Βλ. Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Αθήνα 1996, 211 κ.ε.

5. Γούδας, «Βυζαντινά Έγγραφα» (Α), αρ. 2.

χέρια τους. Το μοναστήρι όμως είχε το δικαίωμα να τους δώσει τα αναγκαία ζώα ώστε να γίνουν ζευγαράτοι, δηλαδή να διαθέτει ο καθένας τους από ένα ζευγάρι βοδιών για την καλλιέργεια της γης. Οι χωρικοί αυτοί, καθώς και όσοι βρίσκονταν προηγουμένως στα κτήματα, προβλεπόταν ότι θα είχαν πλήρη απαλλαγή από όλους τους δευτερεύοντες φόρους και αग्γαρείες.

Ο διακανονισμός παρουσιάζει πλεονεκτήματα για το κράτος. Η μονή αναλαμβάνει να βρει τα χέρια και τα ζώα για την ανάπτυξη των καλλιεργειών της, χωρίς να ζημώνει το κράτος κατά τίποτε, εφόσον οι νέοι πάροικοι δεν πλήρωναν προηγουμένως φόρο. Όταν όμως θα γίνονταν ζευγαράτοι σε κτήμα της μονής, τότε βέβαια θα πλήρωναν όλους τους τακτικούς φόρους, συμπεριλαμβανομένων των προσωπικών φόρων, της συνωνής και του καπνικού, που αντιστοιχούσαν σε ένα χρυσό νόμισμα κατά ζευγαράτο· οι προσωπικοί αυτοί φόροι δεν αναφέρονται στον κατάλογο των φοροαπαλλαγών του χρυσοβούλλου⁶.

Επίσης ως ζευγαράτοι θα καλλιεργούσαν σημαντικές εκτάσεις γης, για την οποία το μοναστήρι θα έπρεπε να καταβάλλει τον έγγειο φόρο. Με άλλα λόγια, εφόσον εκπληρώνονταν οι όροι της δωρεάς, το κράτος θα είχε ένα καινούργιο έσοδο μερικών εκατοντάδων χρυσών νομισμάτων, χωρίς να κάνει καμία επένδυση το ίδιο.

Η μονή από το μέρος της κέρδιζε την δυνατότητα να προσελκύσει καλλιεργητές στη γη της, αφού μπορούσε να τους προσφέρει προστασία από τις έκτακτες εισφορές και αग्γαρείες του δημοσίου. Βέβαια, θα πραγματοποιούσε σημαντική επένδυση για να βρει τα απαραίτητα ζευγάρια, αλλά αυτό το έξοδο θα μπορούσε φυσικά να το αποσβέσει με πληρωμές εκ των υστέρων από τους παροίκους, οι οποίοι και θα έπρεπε να είναι οι ιδιοκτήτες των ζευγαριών. Με τον διακανονισμό αυτό η παραγωγικότητα της γης της θα πολλαπλασιαζόταν.

Όσο για τους παροίκους, η κατάσταση φαινόταν ακόμη καλύτερη. Από εκεί που δεν είχαν τίποτε, θα βρίσκονταν με ζευγάρια, να νοικιάζουν για καλλιέργεια μοναστηριακή γη, και να αποφεύγουν το μεγαλύτερο μέρος των έκτακτων φορολογιών και αग्γαρειών – εκτός ίσως από εκείνες που το μοναστήρι θα ενδιαφερόταν να εισπράξει, κυρίως με μορφή ορισμένων ημερών αग्γαρείας κάθε χρόνο.

Με άλλα λόγια, υπάρχει διακανονισμός που ωφελεί όλους τους ενδιαφερομένους, το κράτος, την μονή, τους παροίκους, την οικονομία γενικότερα. Βασίζεται σε ένα προνόμιο, την απαλλαγή από τις έκτακτες φορολογίες και

6. Η παράλειψη ενός φόρου από τον κατάλογο των φορολογικών απαλλαγών σήμαινε πως ο φόρος αυτός εξακολουθούσε να εισπράττεται από το κτήμα, παρά τις γενικές φράσεις των χρυσοβούλλων περί του αντιθέτου. Βλ. Oikonomidēs, *Fiscalité*, 229-232.

αγγραφείες. Το προνόμιο όμως αυτό μπορεί να χρησιμεύσει ως κίνητρο για νέες επενδύσεις, που θα αποδώσουν νέους φόρους στο κράτος, και θα βελτιώσουν την οικονομία της περιοχής. Δηλαδή το προνόμιο χρησιμοποιείται ως εργαλείο για να επιτευχθούν οικονομικοί και δημοσιονομικοί σκοποί.

Την ίδια περίπου χρονική περίοδο, τον Ιούλιο του 1081, έχουμε μια σαφή μαρτυρία για το τί συνέβαινε στα κτήματα, που δεν είχαν προνόμια, ακόμη κι όταν ήσαν μοναστηριακά. Τα κτήματα της αγιορειτικής μονής των Αμαλφηνών εγκαταλείφθηκαν από τους παρόικους εξαιτίας των βαρειών και επανειλημμένων επηρειών⁷. Μπορεί κανείς να φανταστεί πως οι χωρικοί αυτοί θα επιδίωξαν να βρουν προστασία σε κάποιο προνομιούχο γαιοκτήμονα, κάποιοι όπως το Βατοπέδι μετά το 1080. Με τον τρόπο αυτό, το κράτος μετατόπιζε την παραγωγή ανάλογα με τα προνόμια που παραχωρούσε – μείωνε τις δικές του απαιτήσεις και τις απαιτήσεις των υπαλλήλων του για να επιτρέψει να αναπτυχθούν νέες και υγιείς οικονομικές μονάδες. Σήμερα θα λέγαμε «λιγότερο κράτος». Πάντως η πολιτική αυτή φαίνεται πως ήταν ηθελημένη και όχι απλό αποτέλεσμα της αδυναμίας για αντίσταση στις πιέσεις. Και νομίζω πως αυτά ισχύουν ακόμη και για την εποχή του Νικηφόρου Βοτανειάτη, που θεωρείται πλύδευμα αδύναμου και λαϊκιστή αυτοκράτορα.

Ός τώρα μιλούσαμε για προνομιακή προστασία από τις έκτακτες επηρείες. Με την οικονομική και νομισματική κρίση όμως, αντέδρασαν οι φοροεισπράκτορες και οι ενοικιαστές φόρων που έχαναν έσοδα. Αυτά τα όργανα του κράτους κατόρθωσαν προς στιγμή να βάλουν χέρι ακόμη και στους προνομιούχους, εκμεταλλευόμενα την έλλειψη ισορροπίας στο νομισματικό σύστημα, όπου το αργυρό και το χαλκό νόμισμα δεν είχε ακολουθήσει το χρυσό νόμισμα στην υποτίμησή του. Και άρχισε πραγματικός αγώνας ανάμεσα στους φοροεισπράκτορες και τους δυνατούς. Χαρακτηριστική είναι η ιστορία του Δημητρίου Καματηρού, που ανέλαβε την είσπραξη των φόρων του θέματος Θράκης - Μακεδονίας για το 1104/5 με την υποχρέωση να διπλασιάσει τα έσοδα του δημοσίου⁸. Προέβλεπε, λέει, πως θα εισέπραττε τους φόρους σε καλό χάλκινο νόμισμα και θα τους απέδιδε στο κεντρικό ταμείο σε υποτιμημένο χρυσό νόμισμα. Αν τα πράγματα πήγαιναν όπως τα υπολόγιζε, θα είχε την δυνατότητα να πραγματοποιήσει και σημαντικά κέρδη, εφόσον το χρυσό νόμισμα είχε χάσει τα δύο τρίτα της αξίας του. Απέτυχε όμως, όχι γιατί του το απαγόρευσαν, αλλά διότι οι μεγαλοκτηματίες του θέματος φρόντισαν να πάνε να πληρώσουν

7. *Lavra I*, αρ. 43.

8. I. και P. Ζέπος, *Jus Graecoromanum I*, Αθήνα 1931, 334.

κατευθείαν τους φόρους τους στο κεντρικό ταμείο και σε υποτετιμένο νόμισμα και συνεπώς, όταν τους επισκέφτηκε, του έδωσαν εξοφλητικές αποδείξεις.

Η ιστορία του Καματηρού δείχνει σε τί ακραίες καταστάσεις μπορούσε να οδηγήσει τότε η νομοματική κρίση. Το δεύτερο χρυσόβουλλο του Βατοπεδίου, δείχνει πως τέτοιες ακραίες περιπτώσεις υπήρχαν πολύ παλιότερα. Εκδόθηκε το Φεβρουάριο του 1082 από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνόν⁹. Ο ηγούμενος της μονής, Σέργιος Τουρκόπουλος (πιθανώς συγγενικής καταγωγής), ζήτησε και πέτυχε από τον αυτοκράτορα να χαρίσει στη μονή τον έγγειο φόρο δυο κτημάτων της, της Αβερνίκειας και του Αγίου Δημητρίου, που ανερχόταν συνολικά σε 19 νομίσματα. Αυτό ήταν μια εξαιρετική παραχώρηση, που το κράτος δεν έκανε εύκολα δεδομένου ότι η γη που είχε πάρει τέτοιο προνόμιο ουσιαστικά ξέφευγε από κάθε έλεγχο, εφόσον δεν την επισκεπτόταν πια ο αναθεωρητής του κτηματολογίου, ο επόπτης. Σε αντάλλαγμα, ο ηγούμενος δέχθηκε να σταματήσει πλέον η καταβολή της ετήσιας επιχορήγησης, του σολεμνίου των 72 νομισμάτων, τα οποία η μονή εισέπραττε από το κρατικό ταμείο, μετά από ένα δύσκολο ετήσιο ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη.

Ο διακανονισμός αυτός, που έγινε μάλιστα με πρωτοβουλία του ηγουμένου, φαίνεται περιέργως, αφού εμφανίζει το μοναστήρι να εγκαταλείπει ένα εισόδημα 72 νομισμάτων για να κερδίσει 19. Ό,τι κι αν υποθέσει κανείς για τις δυσκολίες του ταξιδιού στην Κωνσταντινούπολη, η διαφορά στα χρήματα είναι μεγάλη. Σημαντικότερη ήταν φυσικά η αβεβαιότητα καταβολής της επιχορήγησης σε μια εποχή που η κρατική οικονομία καταβυθιζόταν και που η πραγματική αξία της δωρεάς ήταν εξαιρετικά αμφίβολη, δεδομένου ότι το κράτος έκανε όλες τις πληρωμές του στο πιο υποτετιμένο νόμισμα που υπήρχε – όταν υπήρχε.

Βεβαίως το μοναστήρι κέρδιζε την απαλλαγή από τους έκτακτους φόρους και αγγαρείες¹⁰. Το κύριο κέρδος του όμως ήταν το ότι απαλλασσόταν από κάθε επαφή και υποχρέωση προς τους εκπροσώπους του κράτους στην επαρχία, οι οποίοι, όπως αναφέρεται στο έγγραφο, αυθαιρετούσαν. Για τα κτήματα αυτά, γράφεται στο χρυσόβουλλο, ο κριτής, ή ο πρωτοκένταρχός του, όταν έρχονταν για να εισπράξουν τα 19 νομίσματα του έγγειου φόρου, απαιτούσαν επιπλέον τη «χρεία» και το «αντικάνισκόν» τους· για το τελευταίο αυτό απαιτούσαν 20 νομίσματα ή και περισσότερα.

9. Γούδας, «Βυζαντιακά Έγγραφα» (Α), 124-128, αρ. 3.

10. Ανάμεσά τους αναφέρεται κι ένα *προσόδιον*, που πληρωνόταν προηγουμένως τακτικά προς όφελος, φαίνεται, των τοπικών αρχών. Βλ. Οικονομίδης, *Fiscalité*, 245, σημ. 37 παρβλ. και 89-90.

Ο όρος «χρεία» δήλωνε τα τρόφιμα που κατανάλωσε επί τόπου ένας υψηλός αξιωματούχος (και η συνοδεία του) που επισκεπτόταν, για οιοποδήποτε λόγο, ένα κτήμα¹¹. Η διατροφή και η φιλοξενία των υπαλλήλων του κράτους κατά τις μετακινήσεις τους βάρυνε τους ντόπιους πληθυσμούς.

Το «αντικάνισκον» ήταν μια χρηματική καταβολή που αντικαθιστούσε το «κανίσκιον». Το κανίσκιον δε ήταν μια συνεισφορά σε τρόφιμα που δεν μπορούσε να ξεπερνά, για ένα κτήμα που πλήρωνε 19 νομίσματα φόρο, τα τρία ψωμιά, τρία κοτόπουλα, τρεις μοδίους κριθάρι και ένα μέτρο κρασί – με άλλα λόγια ήταν κι αυτό μια μάλλον μικρή συνεισφορά για την διατροφή του αξιωματούχου, των ανθρώπων του και των υποζυγίων τους¹². Η αξία των αγαθών αυτών αντιστοιχούσε σε ένα κλάσμα του νομίσματος. Συνεπώς οι απαιτήσεις του κριτή σε χρήμα ήταν ουσιαστικά άσχετες προς το αντικείμενο το οποίο έρχονταν να εξαγοράσουν – ήσαν το αποτέλεσμα μιας αυθαίρετης αρπακτικής εκτίμησης.

Το μοναστήρι χρειάστηκε να πάρει ένα πλάγιο δρόμο για να αντισταθεί με επιτυχία στην ιδιοτελή αυτή αρπακτικότητα. Χάρη στο προνόμιο που του παραχωρήθηκε με το χρυσόβουλλο του 1082, τα κτήματά του δεν θα δέχονταν ποτέ πια την επίσκεψη κρατικών λειτουργών και συνεπώς δεν θα ήταν εκτεθειμένα στις αυθαίρετες απαιτήσεις τους. Ο διακανονισμός που πέτυχε ο ηγούμενος Σέργιος Τουρκόπουλος ήταν τελικά προς το συμφέρον του μοναστηριού του. Όπως άλλωστε και θα περίμενε κανείς.

Υπάρχουν πολλές σταθερές αλλά και μια κάποια εξέλιξη ανάμεσα στα δύο προνόμια του Βατοπεδίου. Και στα δύο, η βασική ιδέα είναι να προστατευθεί ο δυνατός γαιοκτήμονας από τις υπερβολές του κράτους. Με άλλα λόγια, ο αυτοκράτορας υποστηρίζει τον δυνατό και για να το πράξει, μειώνει το εισόδημα των κρατικών υπαλλήλων. Οι τελευταίοι, στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν τα αναμενόμενα, αντιδρούν με εξωφρενικές απαιτήσεις. Οπότε και πάλι ο αυτοκράτορας έρχεται αρωγός στο μοναστήρι και του παραχωρεί ακόμη μεγαλύτερα προνόμια, που το προστατεύουν πλήρως από τους κρατικούς υπαλλήλους.

Η σύγκρουση είναι ανάμεσα στους γραφειοκράτες και στους αριστοκράτες, όπως ήταν οι ιθύνοντες του Βατοπεδίου. Μόνο που τώρα, σε αντίθεση προς τον Γ΄ αιώνα, ο αυτοκράτορας βρίσκεται με το μέρος των αριστοκρατών. Η νίκη των τελευταίων οδηγεί και στη μεταμόρφωση της αυτοκρατορίας, στην απο-

---

11. Oikonomidès, *Fiscalité*, 95-96.

12. Oikonomidès, *Fiscalité*, 79, 88-89.

κέντρωση, στη μείωση της συνοχής της. Το πρόνομο, από εργαλείο οικονομικής πολιτικής, θα αποτελέσει τη βάση του δημοσιονομικού συστήματος, όταν θα επικρατήσει ο θεσμός της πρόνοιας. Αυτά όμως δεν έχουν πλέον σχέση με τη μονή Βατοπεδίου.

Βασιλική ΚΡΑΒΑΡΗ

Λίγο μετά την ίδρυσή του, τὸ Βατοπέδι¹ κατείχε γύρω ἀπὸ τὸ μοναστήρι, στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου, ἓνα κομμάτι γῆς τῆς ὁποίας ἡ ἔκταση, μολονότι δὲν εἶναι γνωστὴ μὲ ἀκρίβεια, δὲ φαίνεται ὅτι ἦταν σημαντική. Θὰ δοῦμε, βασισμένοι κυρίως σὲ ἔγγραφα τοῦ μοναστηρίου ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτα, ὅτι, σταδιακά, ἡ περιουσία τοῦ Βατοπεδίου μέσα στὸ Ἅγιον Ὄρος ἀυξήθηκε σημαντικὰ ἀνάμεσα στὸν 11ο καὶ τὸ 13ο αἰώνα.

Στ' ἀνατολικὰ τοῦ Βατοπεδίου βρισκόνταν τὰ μοναστήρια τοῦ Καλετζῆ² καὶ τοῦ Φαλακροῦ³, τῶν ὁποίων ἡ θέση εἶναι γνωστὴ. Τὰ ἔγγραφα τοῦ Βατοπεδίου ἀναφέρουν, ἐπίσης στ' ἀνατολικὰ, τὴ μονὴ τοῦ Φιλαδέλφου, ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀκόμα ἐντοπιστεῖ· βρισκόταν κάπου ἀνάμεσα στὸ Βατοπέδι καὶ στὴ θέση ὅπου ἰδρύθηκε ἀργότερα ἡ μονὴ Παντοκράτορος⁴. Ἡ μονὴ τοῦ Φιλαδέλφου συνόρευε μὲ τὸ Βατοπέδι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἓνα ἔγγραφο τοῦ Δεκέμβρη τοῦ 1001⁵ («διὰ τὸ πλησιάζειν τὴν καθ' ἡμᾶς μονὴν [τοῦ Φιλαδέλφου] τῆ ὑπὸ σὲ λαύρα [Βατοπέδι]»· «διὰ τὸ ... γειτνιαίνει ἡμᾶς ἀλλήλους»). Γι' αὐτὸ νομίζω ὅτι τὸ μοναστήρι τοῦ Φιλαδέλφου θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀνάμεσα στὸ Βατοπέδι καὶ τοῦ Καλετζῆ (βλ. χάρτη σελ. 30).

Τὸ πρῶτο ἔγγραφο τοῦ Βατοπεδίου ποὺ χρονολογεῖται μὲ ἀκρίβεια, ἓνα ἀνέκδοτο ἔγγραφο τοῦ πρῶτου Νικηφόρου τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ 998, μᾶς ὁδηγεῖ

1. Ἰδρύθηκε τὸ 10ο αἰώνα· πρώτη μαρτυρία τὸ 985, *Iviron* I, ἀρ. 7.

2. Πρῶτη μαρτυρία τὸ 1045 (ὑπογραφή τοῦ ἡγουμένου στὸ Τυπικὸ τοῦ Μονομάχου). Γιὰ τὸ μοναστήρι τοῦ Καλετζῆ, βλ. *Pantocrator*, 3 καὶ χάρτη 1 (σελ. 4). Πολὺ ἀργότερα, στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα, τὸ μοναστήρι τοῦ Καλετζῆ θὰ περάσει στὸ Βατοπέδι.

3. Πρῶτη μαρτυρία τὸ 991 (ὑπογραφή τοῦ ἡγουμένου στὸ ἔγγραφο *Lavra* I, ἀρ. 9). Γιὰ τὸ μοναστήρι, βλ. *Pantocrator*, 3-4 καὶ χάρτη 1 (σελ. 4).

4. Βλ. Σλαβική σημείωση τοῦ ἔγγραφο *Kutlumus*, ἀρ. 17 («mezdu Vatopeda i Pantokratora»). Γιὰ τὸ μοναστήρι (πρῶτη μαρτυρία τὸ 984), βλ. *Pröaton*, 89, καὶ *Kutlumus*, 353. Τὸ 1334, τὸ μοναστήρι τοῦ Φιλαδέλφου ἐνώθηκε μὲ τὸ Κουτλουμουσί (*Kutlumus*, ἀρ. 17).

5. Ἐκδ. Γούδας, «Βυζαντιὰ ἔγγραφα» (Α), 113 κ.έ.

στην υπόθεση ότι η γη που κατείχε έξ αρχής τὸ Βατοπέδι δὲν ἦταν πολὺ ἐκτεταμένη. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἀναφέρει μὰ διένεξη ἀνάμεσα στὸ Βατοπέδι καὶ τὴ μονὴ Φιλαδέλφου⁶. Μὰς πληροφοροῦν ὅτι ὁ μοναχὸς (τοῦ Φιλαδέλφου) Ἰωσήφ ἔχτισε «παράλογως» ἓνα «μοναστήριον» «εἰς τὸ Βατοπέδιον», σ' ἓνα μέρος ποὺ ἀποτελοῦσε τμήμα τῶν κτημάτων τοῦ Βατοπεδίου· καλλιέργησε ἐκεῖ χωράφια καὶ ἀμπέλια. Κατ' ἐντολὴ τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ μάγιστρος καὶ δομῆστικὸς τῶν σχολῶν Νικηφόρος (πρόκειται γιὰ τὸ Νικηφόρο Οὐρανὸ) ἔστειλε στὸν Ἄθωνα τὸ μοναχὸ Θεοφύλακτο, ὁ ὁποῖος ἀποφάσισε νὰ διώξει τοὺς μοναχοὺς τοῦ Φιλαδέλφου καὶ ἐπέστρεψε τὴ γη ποὺ εἶχαν σφετεριστεῖ, μαζί μὲ τ' ἀμπέλια καὶ τοὺς κήπους ποὺ εἶχαν καλλιερῆσει, στὸ Βατοπέδι καὶ στὴ μονὴ Ἐσφιγμένου. Πατὶ καὶ ἡ μονὴ Ἐσφιγμένου εἶχε ἓνα κτήμα («ἀγρὸ» τὸν ἀναφέρουν τὰ ἔγγραφα) πολὺ κοντὰ στὸ Βατοπέδι, τοῦ ὁποῖου ἓνα τμήμα, μαζί μὲ τὴ γη τοῦ Βατοπεδίου, εἶχαν καταπατήσει οἱ Φιλαδελφίνοι. Τὸ 998, ὁ πρῶτος Νικηφόρος ἀποφάσισε νὰ καταστραφοῦν τὰ κτίρια τοῦ μοναχοῦ Ἰωσήφ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, καὶ νὰ χρησιμοποιοῦν ἐξ ἴσου Βατοπεδινοὶ καὶ Ἐσφιγμένιτες τὸ νερὸ τοῦ ρυακίου ποὺ κατέβαινε στὸ «μοναστήρι» τοῦ Ἰωσήφ. Στὴ συνέχεια, καθὼς μαθαίνουμε ἀπὸ τὸ ἔγγραφο τοῦ 1001 ποὺ ἀναφέραμε, ὁ Ἰωσήφ ἔγινε ἡγούμενος τοῦ Φιλαδέλφου καὶ ἀνακίνησε τὴν υπόθεσι· ἔκανε ἐκκλησιὰ στὸν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος τὸν παρέπεμψε στὸν πατριάρχη Σέργιο. Ὁ πατριάρχης ἀνέθεσε στὸν πρῶτο Παῦλο ν' ἀποδώσει δικαιοσύνη. Τὸ 1001 τὰ ἀντιμαχόμενα μέρη κατέληξαν σὲ μὴ συμφωνία, ποὺ κατακυρώθηκε μὲ τὴν ἔγγραφη ἐγγύησι τοῦ Φιλαδέλφου πρὸς τὸ Βατοπέδι – τὸ ἔγγραφο ποὺ ἀναλύουμε: ὁ Ἰωσήφ παραιτήθηκε ἀπὸ τὸ ἐπίμαχο κτήμα πρὸς ὄφελος τοῦ Βατοπεδίου, καὶ τὸ Βατοπέδι τὸν ἀποζημίωσε γιὰ τὰ κτίρια ποὺ εἶχε οἰκοδομήσει καὶ γιὰ τὶς βελτιώσεις (ἀμπέλια καὶ κήπους) ποὺ εἶχε κάνει δίνοντάς του 149 χρυσὰ νομίσματα⁷.

Αὐτὰ τὰ δύο ἔγγραφα, καὶ κυρίως ἐκεῖνο τοῦ 998, εἶναι ἐνδιαφέροντα ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις. Πρῶτα πρῶτα μὰς πληροφοροῦν ὅτι ἡ μονὴ Ἐσφιγμένου κατείχε τὸν ἀγρὸ τῆς – ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἔγγραφα τοῦ 14ου αἰῶνα – ἥδη ἀπὸ τὸ 10ο αἰῶνα. Ἐνα ἔγγραφο τοῦ 1316 ἐξ ἄλλου ἀναφέρει τίτλους ἰδιοκτησίας («δικαιώματα παλαιγενῆ») τοῦ Ἐσφιγμένου γιὰ τὸν ἀγρὸ του «πρὸ χρόνων ἤδη τριακοσίων καὶ ὑπὲρ τούτους γεγενημένα»⁸. Ὁ ἀγρὸς αὐτὸς τοῦ Ἐσφιγμένου τοποθετεῖται πολὺ κοντὰ στὸ Βατοπέδι, στὴ νοτιοδυτικὴ του

6. Ἡ διένεξη αὐτὴ ἀναφέρεται καὶ στὸ ἔγγραφο τοῦ 1001.

7. Τὸ ἔγγραφο τοῦ 1001 δὲν ἀναφέρει τὸν ἀγρὸ τοῦ Ἐσφιγμένου.

8. *Esphigménou*, ἀρ. 126.

πλευρά⁹. Δεν είναι γνωστό πώς τὸν ἀπέκτησε ἡ μονὴ Ἑσφιγμένου, ἐκεῖνο μόνο πού μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὰ ἔγγραφα εἶναι ὅτι ἀντιμετώπισε δυσκολίες γιὰ νὰ τὸν διατηρήσει. Τὸ ἔγγραφο τοῦ 998 λέει: «πολλάκις περὶ τοῦ τόπου δικάσασθαι καὶ κρίσεις καὶ μαρτυρίας ἐπιφέρεσθαι». Ἄς προσθεσοῦμε ὅτι ἓνα πρόσταγμα τοῦ Ἀνδρονίκου Β' τοῦ 1315 ἀναφέρει ὅτι γιὰ τὸν ἀγρὸ «ἐγένοντο διάφοροι ἐπιστασίαι καὶ κρίσεις»¹⁰, φράση πού πιθανὸν ὑπαινίσσεται παλιὸς διαπληκτισμὸς μὲ τὸ Βατοπέδι. Ὅπως καὶ νᾶχει τὸ πρᾶγμα, τὸ μοναστήρι τοῦ Ἑσφιγμένου ἔκτοτε διατήρησε τὸν ἀγρὸ του μέχρι τὸ 14ο αἰώνα. Ἄφ' ἑτέρου, τὰ κείμενα πού ἀναλύσαμε μᾶς δίνουν νὰ καταλάβουμε ὅτι τὰ κτήματα τοῦ Βατοπεδίου ἔφθαναν πρὸς νότο μέχρι τὸν ἀγρὸ τοῦ Ἑσφιγμένου, σ' ἀνατολικά μέχρι τὴ μονὴ Φιλαδέλφου, κι ὅτι ἐπομένως ἡ ἔκτασή τους, πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτὴν τουλάχιστον, ἦταν ἀκόμα μικρὴ στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου.

Στὰ δυτικὰ τοῦ Βατοπεδίου, ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ τὴ μονὴ Ἑσφιγμένου, ὑπῆρχαν διάφορα μικρὰ μοναστήρια, μεταξὺ ἄλλων τῶν Καταδαμιόνων¹¹ καὶ τῆς Καλῆς Ἄμμου. Τὸ 1034 ἡ μονὴ Ἑσφιγμένου ἐπεξέτεινε τὰ κτήματά της πρὸς τὰ ἀνατολικά ἀγοράζοντας ἓνα χέρσο κομμάτι γῆς ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῶν Καταδαμιόνων¹², στὸν περιορισμὸ τοῦ ὁποῖου ἀναφέρεται στὰ ἀνατολικά ἡ μονὴ τῆς Καλῆς Ἄμμου¹³. Τὸ μοναστήρι τῶν Καταδαμιόνων εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο νὰ εἶχε κοινὰ σύνορα μὲ τὸ Βατοπέδι, αὐτὸ ὅμως δὲν ἀποκλείεται γιὰ τὸ μοναστήρι τῆς Καλῆς Ἄμμου· μόνο πού ἡ Καλὴ Ἄμμος δὲν ἀναφέρεται σὲ καμιά γνωστὴ πηγὴ σὰν γείτονας τοῦ Βατοπεδίου, τοῦ ὁποῖου ἡ γῆ εἶναι ἀγνωστο μέχρι πού ἐκτεινόταν πρὸς τὰ δυτικὰ.

Τὸ Βατοπέδι δὲν ἄργησε νὰ ἐπεκτείνει τὴν κτηματικὴ του περιουσία πρὸς νότο. Τὸ 1001, ὁ ἡγούμενος Νικόλαος¹⁴ κι ὁ ἡγούμενος Ἀθανάσιος¹⁵, τὸ 1038,

9. Πὰ τὸν ἀγρὸ τοῦ Ἑσφιγμένου βλ. *Esphigménou*, 18 καὶ σημ. 48 καὶ χάρτη 1 (σελ. 14). Σύμφωνα μὲ τὸ Θεοδώρητο, πού ἔγραφε τὸ 19ο αἰώνα, ὁ ἀγρὸς ἦταν «πολλὰ πλησίον τῆς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, μόλις ὀργιάς 100 ἀπέχων τῆς πύλης τῆς μονῆς, εἰς τὸ δυτικὸν αὐτῆς μέρος» (*Esphigménou*, 84).

10. *Esphigménou*, ἀρ. 11Ϛ.

11. Τὸ μοναστήρι αὐτὸ δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ μὲ ἀκριβεία, πάντως μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ κατὰ προσέγγιση. Βλέπε γιὰ τὸ μοναστήρι: *Esphigménou*, 39 καὶ χάρτη 1 (σελ. 14). Βλ. ἐπίσης *Iviron* I, 212.

12. *Esphigménou*, ἀρ. 1.

13. Στὸ ἴδιο, στ. 11· βλέπε χάρτη 3 (σελ. 40).

14. Ἐξήντα πέντε χρόνια πρὶν ἀπὸ ἓνα ἔγγραφο τοῦ 1066, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος στὴ συνέχεια. Ὁ ἡγούμενος Νικόλαος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸ 985, πρβλ. *Prôtaton*, 91 καὶ σημ. 313.

15. Εἰκοσι ὀκτῶ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔγγραφο. Ὁ Ἀθανάσιος εἶναι γνωστὸς ἀνάμεσα στὸ 1020 καὶ στὸ 1045, πρβλ. *Prôtaton*, 91 καὶ σημ. 315.

ἀγόρασαν κτήματα κοντά στο μοναστήρι του ἁγίου Ὑπατίου, τοῦ ὁποίου ἡ θέση εἶναι γνωστή: στή σημερινή τοποθεσία Παλιόπυργος (ὅπου σώζονται ἐρείπια τοῦ πύργου τοῦ μοναστηριοῦ), 1,5 περίπου χιλιόμετρα στὰ βορειοανατολικά τοῦ Κασταμονίτου, 3 χιλιόμετρα στὰ νοτιοδυτικά τοῦ Βατοπεδίου¹⁶. Οἱ ἀγορές τοῦ Βατοπεδίου προκάλεσαν μιά σύγκρουση μέ τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὑπατίου. Τὰ γεγονότα ἀναφέρονται σ' ἓνα ἀνέκδοτο ἔγγραφο, ἰδιαίτερα πλούσιο σὲ πληροφορίες, τοῦ πρώτου Ἰλαρίωνος τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1066. Τῆ χρονιά αὐτή, ἡ διένεξη ἀνάμεσα στὰ δύο μοναστήρια ἦταν κίόλας παλιά («ἡ πολυμερῶς καὶ πολυχρόνιος καὶ πολυθρύλητος δίκη»). Θὰ πρέπει ν' ἄρχισε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού τὸ Βατοπέδι ἔκανε τὶς ἀγορές του. Τὰ πωλητήρια ἔγγραφα πού εἶχε στήν κατοχὴ του τὸ Βατοπέδι περιεῖχαν τὸ καθένα ἓναν περιορισμό. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1066, ὁ χαρτοφύλακας τοῦ πατριαρχείου Νικήτας, σταλμένος ἀπὸ τὸν πατριάρχη γιὰ νὰ θέσει τέρμα στοὺς καυγάδες, ἔδωσε δίκιο στὸ Βατοπέδι καὶ ἀποφάσισε ὅτι ὁ Ἅγιος Ὑπάτιος θὰ ἔπαιρνε ὅσα κτήματα τυχόν δὲν ἀναφέρονταν στοὺς περιορισμοὺς τοῦ Βατοπεδίου, «ὡς ἀδέσποτα» (δηλαδή ὡς κτήματα τῆς Μέσης πού δὲν εἶχαν ἀκόμα δοθεῖ σ' ἓνα μοναστήρι). Τὴν ἐποχὴ τῆς διαφορᾶς μέ τὸ Βατοπέδι, ἀποφασίστηκε νὰ δοθοῦν στὸν Ἅγιο Ὑπάτιο τὰ κομμάτια γῆς στήν περιοχὴ του πού δὲν εἶχαν ἀγοραστεῖ ἀπὸ τὸ Βατοπέδι. Ἀλλὰ ὁ ἡγούμενος τοῦ Ἁγίου Ὑπατίου Ἰάκωβος ἔκανε ἐκκλήση σὲ «κοσμικὰ δικαστήρια» καὶ κατάφερε μέ ψέματα ν' ἀποσπάσει ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Γ' Δούκα ἓνα σιγίλλιο πού ἀπένεμε στὸ μοναστήρι του διάφορα κτήματα, πού τὸ Βατοπέδι εἶχε ἀγοράσει, καὶ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονταν στοὺς τίτλους ἰδιοκτησίας του. Ὁ ἡγούμενος τοῦ Βατοπεδίου Θεοδόσιος ἀντέδρασε ἔντονα: ἔκανε ἐκκλήση στὸν αὐτοκράτορα καὶ στὸν πατριάρχη Κωνσταντῖνο¹⁷. Ὁ αὐτοκράτορας διέταξε τὸν πρώτο τοῦ Ἁγίου Ὅρους νὰ τακτοποιήσει τὴν ὑπόθεση καὶ νὰ θέσει τέρμα στοὺς διαπληκτισμοὺς τῶν μοναχῶν, «ἵνα μὴ καὶ εἰσέτι κατατρίβονται καὶ ἐνοχλῶσι τὴν βασιλείαν». Ὁ πατριάρχης ἔστειλε στὸν πρώτο ἓνα γράμμα μέ τὸ ἴδιο περίπου περιεχόμενο. Ὁ πρώτος Ἰλαρίων πῆγε στὸν ἐπίμαχο τόπο μαζί μέ διάφορους ἡγούμενους, καὶ κάλεσε τὸν ἡγούμενο τοῦ Ἁγίου Ὑπατίου, ἀλλὰ αὐτὸς ἦταν στήν Κωνσταντινούπολη· κάλεσε τὸν

16. *Kastamonitou*, 62; A. Papazōtos, «Recherches topographiques au Mont Athos», *Géographie Historique du Monde Méditerranéen*, ἔκδ. H. Ahrweiler, Παρίσι 1988, 158 καὶ χάρτης 2 (σελ. 162). Ἡ τοποθεσία Παλιόπυργος σημειώνεται στὸ χάρτη τῆς τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας.

17. Πρόκειται γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Λειχοῦδη, πατριάρχη ἀπὸ τὸ 1059 μέχρι τὸ 1063. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ πατριάρχη μᾶς ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσουμε τὴ δράση τοῦ ἡγουμένου Θεοδοσίου τὸ ἀργότερο τὸ 1063 καὶ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ λύση τῆς διαφορᾶς καθυστέρησε τουλάχιστον τρία χρόνια.

ηγούμενο του Βατοπεδίου, που του παρουσίασε τους τίτλους ιδιοκτησίας του. Έξετάζοντας την υπόθεση από την αρχή, ο πρώτος αποκατέστησε στο Βατοπέδι τα κτήματα που αναφέρονταν στα πωλητήρια έγγραφα και που δεν ήταν καθόλου «ἀδέσποτα», όπως ισχυριζόταν ο ηγούμενος του Άγιου Ύπατιου.

Το έγγραφο του 1066 δείχνει το ενδιαφέρον του Βατοπεδίου ν' αυξήσει την κτηματική του περιουσία προς νότο. Οί ηγούμενοί του είναι αυτοί που παίρνουν την πρωτοβουλία ν' αγοράσουν κτήματα στα νοτιοδυτικά του μοναστηριού, σχετικά κοντά στο Βατοπέδι. Μ' αυτόν τον τρόπο, απ' ό,τι φαίνεται, ο άρχος του Έσφιγμένου που αναφέραμε πιο πάνω βρέθηκε περιτριγυρισμένος από κτήματα του Βατοπεδίου. Δύο έγγραφα του 1316 αναφέρουν ότι ο άρχος του Έσφιγμένου ήταν «μέσον που τών εκεί δικαίων τής ... του Βατοπεδίου μονής»¹⁸, «τῶν ... του Βατοπεδίου δικαίων μέσον που κείμενον»¹⁹.

Στό μεταξύ το Βατοπέδι έπεκτεινόταν και προς τὰ νοτιοανατολικά, στην περιοχή του Στόμπου, τής όποίας ή θέση είναι γνωστή κατά προσέγγιση: σύμφωνα με ένα πλαστό έγγραφο²⁰, ήταν κοντά στο μοναστήρι του Φαλακρού, που είδαμε πώς έχει έντοπισθει στ' ανατολικά του Βατοπεδίου. Η τοπική παράδοση συμφωνεί μ' αυτήν την τοποθέτηση: ή περιοχή του Στόμπου ήταν στη σημερινή θέση Χάνδρος, που είναι κοντά στο Φαλακρού²¹. Το 1059, βρίσκουμε το Βατοπέδι νά έχει ένα μετόχι στο Στόμπου, αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο. Σύμφωνα με ένα ανέκδοτο έγγραφο του Άπριλι 1059, ο ηγούμενος του Βατοπεδίου Θεοδόσιος, τόν όποιο αναφέραμε πιο πάνω, ζήτησε από τόν πρώτο Ίλαρίωνα νά καθορίσει τὰ όρια του μετοχίου του Στόμπου, που ήταν κοντά στο μοναστήρι του Φιλαδέλφου («τόπια τὰ πλησιάζοντα τής του Φιλαδέλφου μονής»). Ο περιορισμός που έκανε ο πρώτος με διάφορους ηγουμένους δίνεται λεπτομερώς στο έγγραφο του 1059²². Το έγγραφο αυτό του πρώτου Ίλαρίωνος αναφέρει δύο μοναστήρια στο Στόμπου, τὸ μετόχι του Άγιου Νικολάου και τὸ γειτονικό του Άγιο Γεώργιο, που δεν ξέρουμε σε ποιόν άνηκε τότε²³. Ο περιορισμός ξαναγίνεται γύρω στο 1160 (έκατό χρόνια και παραπά-

18. *Espihgμένου*, άφ. 12_{2,3}.

19. *Espihgμένου*, άφ. 13₁₀. Έκείνη τήν έποχή οί μοναχοί του Βατοπεδίου επιτέθηκαν στον άρχό του Έσφιγμένου και ό πρώτος Ίσαάκ τακτοποίησε τήν υπόθεση με μιὰ ανταλλαγή.

20. *Regel, Χρυσόβουλλα*, άφ. 1, του «1292».

21. Σήμερα τοποθεσία Φαρακλού (τοπογραφικός χάρτης). Βλ. *Pantocrator*, 24 και σημ. 66.

22. Άς σημειώσουμε πώς για μεγαλύτερη σιγουριά οί ηγούμενοι έβαλαν με τὰ ίδια τους τὰ χέρια πέτρες σε διάφορα σημεία τών συνόρων του μετοχίου.

23. Ο Άγιος Γεώργιος πέρασε στο Βατοπέδι πριν από τὸ 1296, όποτε αναφέρεται ως κτήμα του Βατοπεδίου σ' ένα έγγραφο του πρώτου Ίωαννίκιου (βλ. πιο κάτω στο κείμενο).

νω μετά τὸ 1059, σύμφωνα μ' ἓνα ἔγγραφο τοῦ 1296, βλ. πῶς κάτω) ἀπὸ τὸν πρῶτο Ἀντώνιο, τοῦ ὁποῖου τὸ ἔγγραφο ἔχει χαθεῖ. Παρ' ὄλο πὺν ἡ πηγὴ μας δὲν ἀναφέρει διαπληκτισμοὺς τῶν Βατοπεδινῶν μὲ τοὺς μοναχοὺς τοῦ Φιλαδέλφου, ἀναρωτιέται κανεὶς μήπως αὐτοὶ οἱ ἐπανειλημμένοι περιορισμοὶ εἶναι μιὰ ἐνδειξὴ τοῦ ὅτι ὑπῆρξαν φιλονικίες. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, οἱ διαμάχες ξεσοποῦν τὸ 1296. Ἐνα ἀνέκδοτο ἔγγραφο τοῦ πρῶτου Ἰωαννίκιου τοῦ Αὐγουστοῦ τοῦ 1296 μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ Βατοπέδι ἦρθε σὲ σύγκρουση μὲ τὴ μονὴ τοῦ Φιλαδέλφου γιὰ τὸν ἀγρὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν περιοχὴ τοῦ Στόμπου, ὁ ὁποῖος εἶχε στὸ μεταξὺ περιέλθει στὴν κατοχὴ τοῦ Βατοπεδίου. Δυὸ μοναχοὶ «ιδιώται» εἶχαν χτίσει ὁ καθένας ἓνα κελλί στὴν περιοχὴ αὐτῆ. Ὁ ἡγούμενος τοῦ Φιλαδέλφου ἰσχυρίζεται ὅτι καὶ τὰ δύο ἡσυχαστήρια βρισκονται στὴ δικὴ του περιοχὴ, οἱ μοναχοὶ τοῦ Βατοπεδίου ὅτι καὶ τὰ δύο εἶναι πάνω στὴ γῆ τοῦ ἀγροῦ τους, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Τὰ δύο μοναστήρια ζητοῦν νὰ ἔρθει στὸν τόπο μιὰ ἐπιτροπὴ ἡγούμενων καὶ νὰ δώσει στὸ καθένα αὐτὸ πὺν τοῦ ἀνήκει. Δείχνουν τοὺς ἔγγραφους περιορισμοὺς πὺν ἔχουν στὴν κατοχὴ τους. Τὰ ἔγγραφα τοῦ Φιλαδέλφου περιέχουν ἀοριστίες. Ἀντίθετα, τὰ δυὸ ἔγγραφα πὺν παρουσίασε τὸ Βατοπέδι εἶναι σαφῆ. Τὸ ἓνα ἀπ' αὐτὰ εἶναι τὸ ἔγγραφο τοῦ 1059, τὸ ἄλλο τὸ ἔγγραφο τοῦ πρῶτου Ἀντωνίου τοῦ 1160 περίπου. Βασιζόμενοι σ' αὐτὰ, οἱ ἡγούμενοι δίνουν ἓνα κελλί στὸ κάθε μοναστήρι. Τὸ κελλί πὺν δίνεται στὸ μοναστήρι τοῦ Φιλαδέλφου εἶναι πολὺ κοντὰ στὰ κτήματα τοῦ Βατοπεδίου, γι' αὐτὸ καὶ ὁ μοναχὸς πὺν μένει σ' αὐτὸ πρέπει νὰ προσέχει νὰ μὴ πατήσῃ τὴ γῆ τοῦ Βατοπεδίου.

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀμφιβολία ὅτι τὰ κτήματα τῶν δύο μοναστηριῶν συνόρευαν καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Στόμπου: τὸ ἔγγραφο τοῦ 1059 τὸ λέει ξεκάθαρα γιὰ τὸν Ἅγιο Νικόλαο, τὸ ἔγγραφο τοῦ 1296 γιὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο²⁴. Τὰ ἔγγραφα πὺν ἀναλύσαμε μᾶς δίνουν μιὰ ἰδέα καὶ γιὰ τὴν κτηματικὴ περιουσία τοῦ Φιλαδέλφου, πὺν περιλάμβανε γῆ στὴν περιοχὴ τοῦ Στόμπου.

Ἦδη τὸν 11ο αἰῶνα τὸ Βατοπέδι ἀρχίζει ν' ἀποκτᾶ κτήματα πὺν ἀπομακρυσμένα: πρὶν ἀπὸ τὸ 1071, κάποιος ὀνόματι Ἱεροπάτωρ τοῦ πρόσφερε «δι' ἔγγραφου δωρεᾶς» ἓνα κτῆμα κοντὰ στὸ μοναστήρι τοῦ Καλλινίκου, πράγμα πὺν ἔφερε σὲ σύγκρουση τοὺς Βατοπεδινοὺς μὲ τοὺς μοναχοὺς τοῦ Καλλινίκου γιὰ τὰ ὄρια τοῦ κτήματος αὐτοῦ. Τὰ γεγονότα εἶναι γνωστὰ χάρις σ' ἓνα ἀνέκ-

24. Ἄς σημειώσουμε ὅτι σὲ δύο ἀνέκδοτα ἀμοιβαῖα ἔγγραφα τοῦ 1507, ἓνα τοῦ Βατοπεδίου καὶ ἓνα τοῦ Παντοκράτορος, πὺν ἔχουν διασωθεῖ καὶ τὰ δύο, ἀναφέρονται «χαρτὰ παλαιά» τοῦ Βατοπεδίου «διαλαμβάνοντα ὅτι τὸ πὺς τοῦ Στόμπου τὸ κελλίον τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τὸ ἔτερον τὸ κελλίον τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου ἐδόθησαν ἐγγράφως εἰς τὴν τοῦ Βατοπεδίου μονή».

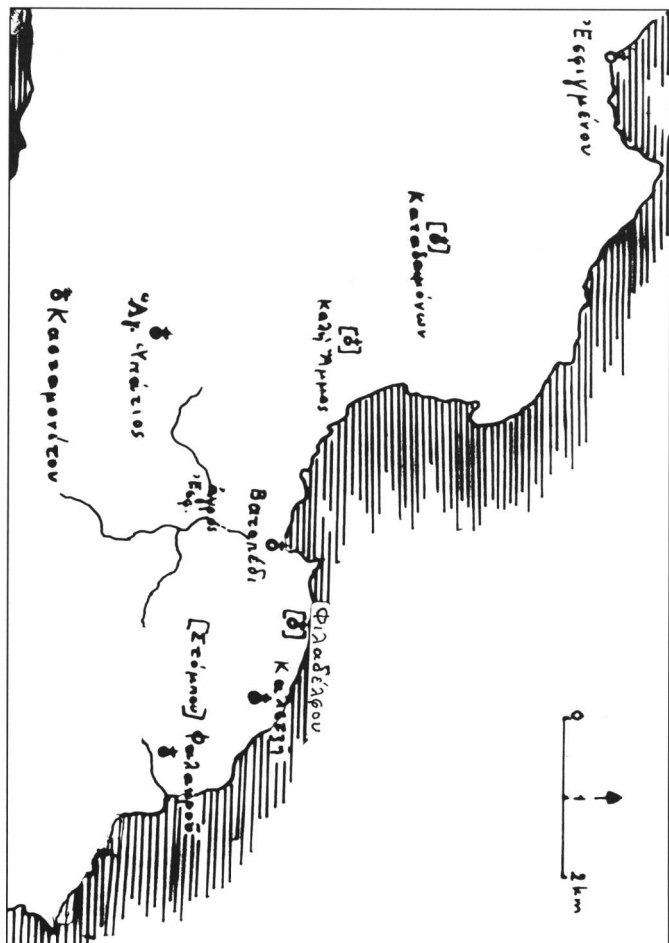

δοτο έγγραφο του πρώτου Παύλου του Μάη του 1071²⁵. Ο πρώτος ανέθεσε στον ηγούμενο του Καλλινίκου Παύλο να προβεί ένόρκως στον καθορισμό των όριων, και ό ηγούμενος του Βατοπεδίου Θεοδόσιος, «τό άμαχον και άφιλόνηκον διώκων», δήλωσε πώς ήταν σύμφωνος. Άλλά ό ηγούμενος του Καλλινίκου, ίσχυριζόμενος ότι δεν ήξερε καλά την περιοχή, πρότεινε στη θέση του τό μοναχό Λεόντιο, τόν «ύπουργό» του, ό όποιος και έκανε τόν περιορισμό. Η άκριβής θέση του Καλλινίκου δεν είναι γνωστή. Πάντως υπάρχουν βάσιμα έπιχειρήματα για να τοποθετηθεί τό μοναστήρι στην περιοχή του Φιλοθέου, στη νότια πλευρά της χερσονήσου του Άθω. Πρώτα πρώτα, σύμφωνα με τό έγγραφο Philothéou άρ. 1, του 1087, τό μοναστήρι του Καλλινίκου γειτόνευε μ' αυτό του Κάσπακος, πού βρισκόταν όπωσδήποτε στα βόρεια του Φιλοθέου²⁶. Άφ' έτέρου, ό περιορισμός πού βρίσκεται στο έγγραφο του Βατοπεδίου του 1071 αναφέρει την όδό «τήν κατερχομένην άπό τάς Όξέας εις του Φιλοθέου». Κατά τη γνώμη μου, αυτή ή φράση μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ή δωρεά του Ίεροπάτορος ήταν κοντά στο ίδιο τό μοναστήρι του Καλλινίκου – και όχι κοντά σε κάποιο κτήμα του – κι ότι πρέπει να αναζητήσουμε τό κτήμα του Ίεροπάτορος στην άπόμακρη περιοχή του Φιλοθέου.

Τό Βατοπέδι ξεκινάει τό 10ο αιώνα ναι μὲν σάν μοναστήρι με μεγάλο γόητρο, αλλά έχοντας στην κατοχή του μιá μικρή έκταση γης μέσα στον Άθω, πού πρέπει να την υπερασπίσει από τις έπεκτατικές τάσεις της γειτονικής μονής του Φιλαδέλφου, και πού περιορίζεται στο νότο από τόν άγρό του Έσφιγμένου. Διάφορα έγγραφα του 11ου αιώνα παρέχουν πληροφορίες σχετικά με την εξέλιξη της κτηματικής του περιουσίας. Σιγά σιγά, κάνοντας άγορές, αποκτώντας μετόχια, τό Βατοπέδι πετυχαίνει να έπεκτείνει τη γη του προς τά νοτιοδυτικά και τά νοτιοανατολικά. Έπί πλέον, την ίδια εποχή δέχεται τουλάχιστον μιá δωρεά σε μιá άπομακρυσμένη περιοχή μέσα στον Άθω, και κατέχει και κτήματα έξω από τό Άγιον Όρος (βλ. σελ. 43- 54). Τό 13ο αιώνα, άπ' ό,τι γνωρίζουμε, οι ιδιοκτησίες του μοναστηριού έχουν αυξηθεί άρκετά. Θα έπεκταθούν άκόμη τόν έπόμενο αιώνα – αλλά αυτό είναι άντικείμενο άλλης μελέτης.

25. Βλ. άνάλυση του έγγραφου: Λάμπρος, «Πάτρια», 218-219.

26. *Lavra I*, 146: τό μοναστήρι του Κάσπακος βρισκόταν κοντά στού Μαγουλά, ανάμεσα στού Φιλοθέου και στού Μυλοπόταμο της Λαύρας [γ' αυτά τά τοπωνύμια, βλ. *Iviron I*, χάρτη 4 (σελ. 71)]· βλ. έπίσης και V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère de Philothéou*, *TM* 10 (1987), χάρτη I (σελ. 275).

Η περιοχή γύρω στο Βαροτζί

LES RAPPORTS ENTRE VATOPÉDI ET LES MOINES SERBES À L'ÉPOQUE DE LA FONDATION DU MONASTÈRE SERBE DE CHILANDAR

Mirjana ŽIVOJINOVIĆ

L'arrivée de moines serbes à l'Athos et notamment à Vatopédi, monastère qu'ils dotèrent largement et dans lequel ils entreprirent quelques activités de construction, peut être observée dans une large mesure dans le cadre des liens et rapports établis entre le grand joupán de Serbie, Stefan Nemanja, et les empereurs byzantins. C'est pourquoi nous mentionnerons brièvement quelques événements ayant précédé l'arrivée à l'Athos sous le nom de Rastko tout d'abord, du plus jeune fils de Nemanja, puis de ce dernier, en tant que moine sous le nom de Siméon.

Nous rappellerons que Nemanja, alors qu'il n'était encore qu'un seigneur local, tenant les territoires jouxtant l'Empire byzantin (Toplica, Ibar, Rasina et Reke), avait considérablement renforcé son pouvoir à l'époque où le titre de grand joupán était encore porté par son frère Tichomir, cela grâce au soutien de Manuel Ier Comnène. Lors d'un séjour dans la région de Niš après 1163, cet empereur byzantin avait rencontré Nemanja auquel, d'après les dires du biographe du moine Siméon, il avait décerné «un titre aulique (carski san), offert divers cadeaux et remis Doubočica (région de Leskovac), prise sur ses terres» en tant que possession héréditaire¹. Tout en rehaussant le prestige de Nemanja, ce rapprochement avec l'empereur byzantin contribua simultanément à transformer en conflit ouvert le différend l'opposant déjà à ses frères. Nemanja en sortit vainqueur et devint grand joupán en 1166². La tentative de Nemanja pour entrer en guerre contre Byzance aux côtés de

---

1. *Žitije Simeona Nemanje od Stevana Prvovenčanoga*, éd. VI. Ćorović, *Svetosavski zbornik*, 2. *Izvori*, Belgrade 1939, 20⁷⁻¹⁰; cf. M. Blagojević, «Župa Reke i «Dendra» (Δένδρα) Jovana Kinama», *ZRVI* 35 (1996), 197-212.

2. Cf. S. Pirivatrić, «Prilog hronologiji početka Nemenjine vlasti», *ZRVI* 29-30 (1991), 125-136.

Venise en 1172 se solda par un échec total, la Serbie perdant rapidement le soutien de la Hongrie. Nemanja dut se rendre sans combat à Manuel Comnène qui l'amena prisonnier à Constantinople, où le grand joupan de Serbie fit partie du cortège triomphal de l'empereur³. Reconnaisant ses obligations de vassal envers Manuel Ier, Nemanja réussit à recouvrer son pouvoir en Serbie.

Après le décès de Manuel I en 1180, profitant des troubles apparus dans l'Empire ainsi que du soutien des souverains voisins et de l'empereur allemand Frédéric Ier Barberousse, Nemanja réussit à s'approprier durablement de nombreuses régions appartenant jusqu'alors à l'Empire. Bien que l'armée Byzantine ait défait les troupes serbes sur la Morava lors de la contre-offensive entreprise en automne 1190 par Isaac II Ange, il s'avéra que le processus de retraite de l'empire Byzantin ne pouvait être endigué. Lors des négociations qui s'ensuivirent, Nemanja obtint la reconnaissance de l'indépendance de son État et la paix fut renforcée par la conclusion d'un mariage entre le second fils de Nemanja, Stéphan, et Eudocie, la fille d'Alexis, frère de l'empereur, qui monta lui-même sur le trône en 1195. Cette proche parenté avec l'empereur byzantin, qui décerna à Stefan le titre de sébastokrator⁴, incita indéniablement Nemanja à lui laisser le trône au détriment de son premier fils, Voukan, lorsque celui-ci entra en religion en mars 1196⁵.

En plus des deux fils déjà mentionnés, Nemanja avait un troisième fils, Rastko, qui avait reçu une formation littéraire et religieuse et s'était vu confier l'administration de la région de Choum à l'âge de quinze ans conformément à l'habitude. Toutefois, Rastko, fuyant les réjouissances de la cour préférait assister aux liturgies, s'adonner à la lecture et jeûner, comportement confirmé par une donnée de Domentijan nous informant par ailleurs qu'il vécut

3. Ioannis Cinnami, *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, éd. A. Meineke, Bonn 1836, 287¹⁶-288³; cf. Ninoslava Radošević et Jovanka Kalić, *VIINJ*, IV, Belgrade 1971, 103-104 et B. Ferjančić, *ibidem*, 218-220.

4. Nicetae Choniatae, *Historia*, éd. I. A. van Dielen, Berlin - New York 1975, 531⁷²⁻⁷⁶; les chartes du moine Siméon (Nemanja) et de Stefan (le Protocouronné) pour Chilandar (1198 et probablement 1200): *Chilandar* (slaves), no. 3₄₀₋₄₁, et no. 2₇₂₋₇₄; cf. B. Ferjančić, «Sevastokratori u Vizantiji», *ZRVI* 11 (1968), 168-170 et Radošević - Kalić, *VIINJ*, IV, 164, note 194.

5. Toutes les sources serbes relatent brièvement ou plus en détail le changement survvenu sur le trône de la Serbie; cf. S. Ćirković, *ISN*, I, 263-264 et Lj. Maksimović, «L'idéologie du souverain dans l'État serbe et la construction de Studenica», *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, coll. scient., Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade 1988, 39.

jusqu'à l'âge de dix-sept ans à la cour de son père⁶. Rastko a pu se faire une idée de la vie à l'Athos grâce aux Hagiorites venant à la cour de son père pour «recevoir l'aide nécessaire», puisque Nemanja faisait aussi bénéficier de ses largesses les églises et les monastères situés à l'extérieur des frontières de son État⁷. Il est probable que ces contacts aient été grandement facilités lorsqu'il s'agissait de moines russes avec lesquels Rastko pouvait plus aisément communiquer. Rastko réalisa son désir d'aller à l'Athos en automne 1191 lorsque, sous prétexte d'aller à la chasse, il quitta le palais de son père et, conduit par un moine russe, prit la route de la Sainte Montagne⁸. Après avoir vécu plusieurs mois au monastère de Saint-Pantéléemôn en tant que novice, séjour au cours duquel il prit, semble-t-il, connaissance de la littérature religieuse russe, Rastko décida de rejoindre un des monastères athonites grecs afin d'y approfondir ses connaissances de la langue et de la liturgie grecques. Fils du grand joupán de Serbie, il a choisi Vatopédi, qui avait déjà accueilli des moines originaires de familles aristocratiques⁹.

Les deux biographes de Sava nous informant en détail sur le passage de Rastko de Saint-Pantéléemôn à Vatopédi, rattachent cet événement à la fête de l'Annonciation, sous le vocable de laquelle était placé le *katholikon* de Vatopédi. Rastko avait été convié à la fête de Vatopédi par l'higoumène et toute la confrérie de ce monastère dans lequel, selon la coutume athonite, se réunissaient à cette occasion de nombreux Hagiorites, auxquels se joignait le prôtos lui-même. Relatant cet événement, Teodosije note que Vatopédi était «le premier monastère au Mont Athos» et que son higoumène et sa confrérie invitèrent Rastko «dans l'intention de l'accueillir dans leur établissement, afin d'être agréable à son père»¹⁰. Il est évident que Teodosije a ici en vue le seul prestige conféré à Vatopédi par l'origine des moines y vivant, puisque d'après les signatures conservées des higoumènes des monastères athonites, Vatopédi a toujours occupé la seconde place dans la hiérarchie des couvents

6. Domentijan, *Život svetoga Simeona i svetoga Save*, éd. Dj. Daničić, Belgrade 1865 [dorénavant Domentijan], 120₃-121₁₇; Teodosije Hilandarac, *Život svetoga Save*, éd. Dj. Daničić, Belgrade 1860 (repr., Belgrade 1973) [dorénavant Teodosije], 4₂₆-6₁₁; cf. Vl. Mošm, «Pravni spisi svetoga Save», *Sava Nemanjić - Saint Sava. Histoire et tradition*, coll. scient., Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade 1979, 102-103.

7. Teodosije, 6₁₁₋₁₇; Stephan le Protocouronné (*Žitije Simeona*, 34₂₋₁₅) énumère, en mentionnant leurs noms, les monastères ayant bénéficié de la générosité de Nemanja.

8. Domentijan, 122₁₅-124₂₃; Teodosije, 6₂₅-10₁₂.

9. Voir N. Oikonomidès dans *Μονή Βατοπαδίου*, 44-53.

10. Domentijan, 127₄₋₁₂; Teodosije, 22₁₋₉.

athonites, immédiatement après la Grande Lavra. L'intention des moines de Vatopédi d'accueillir Rastko dans leur monastère révèle que sa venue dans ce monastère grec avait été préalablement convenue, chose également suggérée par la suite du récit de Teodosije: «Lorsqu'il [Rastko] arriva, aimablement accueilli par tous et qu'ayant vu la magnificence du monastère, il accepta de rester avec eux, suite à l'ordre du prôtos et aux incitations de l'higoumène et de la confrérie»¹¹. Il va de soi que le biographe attribue à son héros la décision de rester à Vatopédi; toutefois, les données qu'il expose révèlent que cette décision avait été précédemment approuvée par le prôtos et fait l'objet d'un accord entre les higoumènes de Saint-Pantéléèmon et Vatopédi.

Suite au récit du passage de Rastko à Vatopédi, Domentijan, chronologiquement plus proche que Teodosije des événements qu'ils rapportent, relate que l'higoumène Théostèrikos «l'ayant reçu, lui donna l'habit angélique et le nom de Sava». A cette occasion, Sava fit don à Vatopédi d'un bol (palaria impériale) d'or¹². Mentionnant les liens particuliers entre Sava et Vatopédi, Domentijan rappelle une nouvelle fois à l'occasion de la venue de Sava au Mont Athos en été 1229 qu'il avait reçu la tonsure dans ce monastère¹³. Teodosije, qui reprend vraisemblablement la tradition relative à cet événement déjà établie à son époque au monastère russe, nous apprend que Rastko a revêtu l'habit monacal à Saint-Pantéléèmon, immédiatement après son arrivée dans ce monastère, lorsqu'il voulait échapper à la troupe de poursuivants envoyée par son père¹⁴.

Lorsqu'il fut évident que Rastko ne reviendrait pas en Serbie et resterait au monastère de Vatopédi, ses parents lui envoyèrent «beaucoup d'or», en partie pour subvenir à ses besoins mais plus encore pour qu'il le distribue autour de lui. A cette fin, Sava vit s'offrir à lui une excellente occasion lorsque, ayant reçu l'autorisation de l'higoumène et accompagné de moines plus expérimentés, il visita de nombreux monastères et hésychastes auxquels

11. Teodosije, 22₉-15.

12. Domentijan, 128₁₇-27.

13. Domentijan, 277₃₀.

14. Teodosije, 16₁₃-16, 18₄-7. Stephan le Protocouronné (*Žitije Simeona*, 37₁₅-38₂) rédigeant la vie de son père rapporte même que la troupe de poursuivants retrouva Rastko à Vatopédi, où il avait déjà pris «l'apostolique et l'angélique habit»; cf. D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988, 124-125, n. 29. Le noviciat de Rastko n'a pas duré une année entière, ce qui était la règle au Mont Athos d'après le typikon de Tzimiskès: *Prôtaton*, no. 7, l. 45-53; sur l'abandon d'un monastère par un laïc, où il a passé six mois ou un an sous la direction spirituelle d'un higoumène, pour un autre monastère: *ibidem*, l. 54-58.

il donna ce dont ils avaient besoin¹⁵. Découvrant le mode de vie de ces derniers, il désira lui-même se joindre à eux. Toutefois, l'higoumène de Vatopédi ne le lui permit pas, tant en raison de sa jeunesse et peut-être encore davantage de son origine et par peur qu'il soit victime de quelque aléa dans la mesure où, à cette époque, le Mont Athos était souvent en butte aux attaques des pirates¹⁶. Les biographes de Sava relatent d'ailleurs deux fois qu'il était tombé aux mains de brigands, alors qu'il effectuait quelques tâches habituelles. Le récit du premier de ces incidents, qui eut lieu à l'endroit appelé Mylopotamos, nous apprend que Sava, moine de Vatopédi, était le fils spirituel de l'hésychaste Macaire et qu'il vécut un certain temps, certainement avant 1196, dans son kellion situé près de la côte. Cet épisode eut néanmoins un dénouement heureux, tout comme le second ayant eu lieu alors que Sava se rendait en bateau à la Grande Lavra avec plusieurs autres frères¹⁷. Teodosije nous informe d'une nouvelle donation importante que les parents de Sava firent parvenir à Vatopédi; elle comprenait une quantité d'or supérieure à celle envoyée précédemment, des récipients d'or et d'argent et des tentures brodées d'or; à cela s'ajoutaient des chevaux spécialement choisis et tout ce dont le monastère avait besoin¹⁸. Disposant de moyens matériels suffisants, Sava entreprit divers travaux de construction à Vatopédi. Il y fit tout d'abord construire deux pareklklèsia, le premier dédié à la Nativité de la Vierge, sur le rempart du monastère à l'est de la grande église et le second dédié à Jean Chrysostome, aux abords immédiats du précédent. Il entreprit ensuite de remplacer par des plaques de plomb les dalles de pierre couvrant la grande église dédiée à l'Annonciation. Enfin, il fit aménager un troisième pareklklèsion dédié à la Transfiguration à l'intérieur même du pyrgos du monastère. Les deux biographes de Sava rapportent qu'en prévision de la venue de son père, il fit apprêter à Vatopédi un lieu pour son hébergement. Teodosije ajoute que Sava commença à faire construire des cellules couvertes de toits à deux ou trois pentes dans l'intention de s'y installer avec son père. En raison de tout ce qu'il avait fait pour ce monastère, Sava fut appelé second ktètôr de Vatopédi¹⁹.

---

15. Domentijan, 133₁₉-134₆.

16. Teodosije parle de cet envoi d'or (27₂₆-28₁₉) après avoir relaté la visite du Mont Athos par Sava, où la description de l'Athos pourrait être un lieu commun (22₁₅-25₂₉).

17. Domentijan, 134₁₁-138₁₂; Teodosije, 28₂₁-32₃₁.

18. Teodosije, 33₁₋₉.

19. Domentijan, 138₁₂-139₁₅; Teodosije, 33₁₄₋₃₀.

Étant donné que depuis son arrivée au Mont Athos Sava n'était pas retourné en Serbie, une fois les travaux de construction terminés il adressa à son père une lettre l'invitant à le rejoindre²⁰. Ajoutés à la grande dévotion de Nemanja, l'entrée en religion de son plus jeune fils et son départ au Mont Athos influencèrent indéniablement le grand joupán. Ayant convoqué le sabor (l'assemblée des grands) en mars 1196 il céda le trône à son fils Stefan, gendre de l'empereur byzantin. Il put ainsi recevoir l'habit monacal de l'évêque Kalinik et se retirer, sous le nom de moine Siméon, dans son monastère de Studenica dans lequel il vécut plus d'un an. L'année suivante «ayant pris une grande quantité d'or ainsi que des récipients en or et en argent pour les distribuer aux monastères et aux hermites», Siméon prit la route du Mont Athos le 8 octobre 1197. Le grand joupán Stefan et une importante suite de seigneurs accompagnèrent jusqu'à la frontière serbo-byzantine le moine Siméon qui poursuivit son chemin en compagnie de nobles ayant décidé de se retirer avec lui à Vatopédi²¹.

L'higoumène et la confrérie de ce monastère accueillirent (le 2 novembre) avec de grands honneurs l'ancien grand joupán et sa suite. Très rapidement, lorsque la nouvelle de l'arrivée du moine Siméon et de sa rencontre avec son fils se fut propagée sur tout le territoire de l'Athos, les higoumènes et les moines de nombreux monastères, ainsi que les hermites résidant dans les sites les plus reculés, commencèrent à se rendre à Vatopédi afin de se faire bénir par ce saint et recevoir de lui des offrandes. A l'occasion de l'arrivée de Siméon, les moines serbes ont tout naturellement procédé aux plus larges donations en faveur de «leur» monastère de Vatopédi - 2 kabao d'or et d'argent, de nombreux habits, des mules et des chevaux, ainsi que de nombreuses autres choses faisant défaut au monastère²².

Immédiatement après l'arrivée de Siméon, Sava entreprit avec lui, certains travaux de construction à Vatopédi. Déjà très âgé, Siméon sentit ses forces l'abandonner et, aux dires de Domentijan, il ordonna qu'on lui construisît un kellion à côté de l'autel de l'église de la Vierge, afin de pouvoir

20. Domentijan, 140₁-150₃₁; Teodosije, 33₃₀-35₂₁.

21. Sveti Sava, Život sv. Simeona Nemanje, éd. VI. Ćorović, *Spisi sv. Save*, Belgrade - Sr. Karlovci 1926, 162₁₉-163₇; Hilendarski tipik, ibidem, 27₇₋₁₃; Domentijan, 151₃₀-154₁; seul Teodosije (38₂₀-40₁₇) parle de la suite qui a accompagné Siméon jusqu'à la frontière du territoire serbe.

22. Domentijan, 154₁₆-155₆, 53₁₉-54₂; Theodosije, 40₁₇-41₁₃; la valeur de ce kabao n'est pas déterminée; il s'agissait peut-être de la cuppa signifiant un verre, voir plus bas, note 28.

suivre l'office de cet endroit²³. Outre cet espace, Siméon et Sava veillèrent à faire construire dans le monastère même des pièces –polaty– pour l'hébergement des nobles entrés en religion et venus avec Siméon. Ces pièces existaient encore à Vatopédi à l'époque où Domentijan relata les vies de ces deux saints serbes, soit dans la septième décennie du XIIIe siècle²⁴. Enfin, une donnée fournie par Teodosije rapportant que Sava avait fait agrandir et décorer le réfectoire de Vatopédi²⁵, pourrait clore l'énumération des travaux de construction entrepris par les moines serbes à l'intérieur du monastère.

Il nous reste à examiner les activités entreprises par les moines serbes en faveur de Vatopédi, mais cette fois en dehors du monastère. Siméon et Sava ont restauré un monastère dédié à Siméon Théodoktôr au lieu-dit Prospori. Il appartenait déjà à Vatopédi et avait été dévasté par les pirates. Ils y firent tout d'abord reconstruire l'église détruite et la dotèrent de tout le nécessaire, puis ils la firent entourer d'un rempart renforcé d'un pyrgos et «rattachèrent ce monastère ainsi rénové à la Sainte Vierge de Vatopédi»²⁶. Bien que Domentijan attribue certaines activités au seul Sava, lorsqu'il rapporte qu'«il planta de nombreuses vignes et restaura tous les lieux de ce monastère; il rattacha les métoques abandonnés, qu'il demanda à l'empereur, et fit venir des gens de son pays et les y installa», il est clair, comme cela ressort du récit de Teodosije, que ces travaux ont été entrepris par Siméon et Sava ensemble; de toute évidence, ils avaient l'intention de s'installer définitivement à Vatopédi²⁷. Afin que la confrérie n'ait pas à supporter de dépenses trop lourdes, en raison du grand nombre d'ouvriers indispensables à la réalisation de ces travaux, ainsi que des visiteurs continuant à venir au monastère pour recevoir la bénédiction de Siméon et Sava, ceux-ci achetèrent à Vatopédi cinquante adelphata (komat). Ils assurèrent ainsi, jusqu'à la fin de leur vie, l'approvisionnement du monastère en vivres et boissons pour tous ceux qui y

23. Domentijan, p. 54⁹⁻¹³, 155¹⁰⁻¹⁴; cf. V. Korać, «Jedna monaška ćelija u Studenici», *Zograf* 14 (1982), 28.

24. Domentijan, 157¹⁻⁷; Teodosije, 46⁷⁻⁹; concernant le terme *polata* Svetlana Mojsilović - Popović («Secular Buildings in Medieval Serbian Monasteries. About the Medieval Standard of Living», *Zograf* 16 [1985], 21) note: In some cases it is a question of a separate building but often, the term is used for a building with grounds around it. However, it can be concluded that a distinguished, well built edifice, whose function is not clearly defined, is involved.

25. Teodosije, 46¹⁰⁻¹¹.

26. Domentijan, 156³⁻¹⁷; Teodosije, 45²⁶⁻⁴⁶⁷.

27. Domentijan, 157⁷⁻¹⁰, cf. 162⁵⁻⁷; Teodosije, 46¹⁰⁻¹³, cf. 48²²⁻²⁴.

résidaient en permanence, ceux qui y travaillaient, ceux, enfin, qui étaient de passage, visiteurs ou indigents venant quêter quelque nourriture²⁸.

Vers la fin de l'automne 1197, ayant obtenu l'accord de l'higoumène Théostèrikos, Siméon et Sava entreprirent une visite au Mont Athos afin que Siméon s'inclinât dans toutes les églises et lieux saints. Domentijan et Teodosije accordent une attention particulière à leur visite à Karyés, Iviron et la Grande Lavra, établissements aux confréries desquels ils firent d'importantes donations en or, récipients et épitrachèlia etc. Ils s'intéressent aussi au fait qu'ils furent inscrits dans les livres de commémoration de ces établissements en tant que seconds fondateurs²⁹.

L'existence au Mont Athos de monastères de peuples non grecs, tels les Ibères et les Amalfitains, suscita vraisemblablement chez Siméon et Sava l'idée de créer un refuge pour les moines serbes. Dans un premier temps ils envisagèrent cet établissement monacal comme une dépendance de Vatopédi, celui-ci s'avérant trop exigu en raison de la présence des moines serbes arrivés avec Siméon ou les ayant rejoints sans doute ultérieurement. Lors de leur visite du Mont Athos, Siméon et Sava avaient remarqué le monastère abandonné de Chilandar, dont la rénovation pour le compte de Vatopédi permettrait l'installation d'une partie de ses moines. Toutefois, obtenir Chilandar, vraisemblablement monastère impérial, exigeait que l'on s'adresse à l'empereur. Ayant connaissance des liens de parenté entre Sava, Siméon et l'empereur Alexis III (d'ailleurs informé de leur séjour au Mont Athos), l'higoumène Théostèrikos décida d'envoyer Sava à Constantinople, au lieu de s'y rendre lui-même. Ainsi, arrivant pour la première fois à Constantinople vers la fin 1197 ou début 1198, Sava fut-il accueilli avec tous les honneurs par l'empereur Alexis III. Celui-ci satisfait à toutes les requêtes de l'higoumène Théostèrikos. Pour finir, Sava fit état de l'exiguïté de Vatopédi, en mentionnant aussi Chilandar. L'empereur satisfait également cette requête en délivrant à cette occasion les documents nécessaires, un chrysobulle, par lequel il remettait Chilandar avec tous ses métoques à Vatopédi, et un prostagma,

---

28. Domentijan (156₁₇₋₃₁) où en plus de 50 *komat'*, il mentionne 50 *koupa* (= verres) de vin pour chaque jour; sur *koupa*, lat. *cuppa*, cf. M. Vlajinac, *Rečnik naših starih mera kroz vekove*, III, Belgrade 1968, s.v. Teodosije (p. 42₇₋₁₅) parle de la donation de 50 *adr'fat'* avant la restauration du monastère à Prosphori. Sur les termes *komat'* et *mertikā*, dans les sources serbes désignant *adelphaton* et sur sa valeur, cf. M. Živojinović, «Adelphati u Vizantiji i srednjevekovnoj Srbiji», *ZRVI* 11 (1968), 243, 253.

29. Domentijan, 157₂₈₋₁₆₀; Teodosije, 42₁₅₋₄₃₂₉.

par lequel il ordonnait aux fonctionnaires compétents de procéder à sa remise. Ayant également reçu de l'empereur de nombreux cadeaux, Sava retourna à Vatopédi, où il remit immédiatement à Théostèrikto les documents et l'or confié par l'empereur pour les besoins du monastère et de la confrérie³⁰.

Après cela, au début de l'année 1198, on a procédé à la remise de Chilandar à Siméon et Sava, en vertu d'un praktikon de l'ensemble de ses biens. Le praktikon fut établi par l'évêque d'Hiérissos en présence du vestiaritès impérial Léon Pépagôménos, afin que ce monastère soit restauré grâce aux subsides fournis par les moines serbes sous la direction de l'higoumène Théostèrikto et soit remis à Vatopédi³¹. C'est vers cette époque qu'apparut chez Siméon et Sava le désir qui, aux dires de leurs biographes, leur avait été insufflé par Dieu lui-même, de fonder un refuge pour les gens de Serbie désirant se consacrer à la vie monacale au Mont Athos. On comprend que cette idée n'était pas pour plaire à l'higoumène de Vatopédi, pressentant vraisemblablement que son monastère perdrait ainsi Siméon et Sava³². Par ailleurs les moines des autres monastères n'étaient pas non plus satisfaits de la situation à Vatopédi. Ils craignaient que l'obtention de Chilandar contribuât encore davantage au renforcement de Vatopédi et à son élévation au-dessus des autres monastères. Il s'en suivit des négociations entre les moines serbes d'une part, le prôtos Gérasimos et le Conseil des higoumènes (à l'insu de celui de Vatopédi) d'autre part, négociations qui aboutirent à un accord prévoyant que Siméon et Sava se verraient remettre Chilandar et les autres établissements de la région de Mèléai afin de les restaurer en monastère serbe, à condition que l'empereur délivre un nouveau chrysobulle à ce sujet³³. La requête du Conseil et du prôtos, ainsi que celle de Siméon et Sava sur ce même objet furent portées à Constantinople par le moine Nikôn peu avant juin 1198³⁴. Alexis III, satisfaisant cette demande commune, délivra en juin 1198 un nouveau chrysobulle annulant le précédent

30. Domentijan, 160₂₁-162₅; Teodosije, 46₁₇-48₂₂. Le chrysobulle de l'empereur Alexis III qui fut délivré à cette occasion est aussi mentionné dans la requête du Conseil du prôtos Gérasimos, portée à cet empereur peu avant juin 1198, et dans le chrysobulle du même empereur pour le monastère de Chilandar de juin 1198: *Chilandar* (grecs), no. 3₁₀, no. 4₄₇.

31. Ce praktikon et la rénovation planifiée sont mentionnés dans l'acte *Chilandar* (grecs), no. 4₇₇₋₇₉-21-23.

32. Domenijan, 162₂₀-163₁₉; Teodosije, 48₃₃-50₁₃.

33. *Chilandar* (grecs), no. 3; Domentijan, 163₂₂-164₉; Teodosije, 220₁. 8.

34. *Chilandar* (grecs), no. 3₂₉₋₃₀.

(du début de 1198) concernant le rattachement de Chilandar et des établissements mentionnés à Vatopédi. Il les plaça sous l'autorité et la direction des moines serbes, autorisant Siméon et Sava à les organiser comme ils le voudraient et les constituer en un monastère unique servant de résidence aux Serbes ayant choisi la vie monastique³⁵. De toute évidence l'higoumène et la confrérie de Vatopédi ne firent aucune objection pour céder Chilandar et les droits lui appartenant aux moines Siméon et Sava, de sorte qu'ils préservèrent l'amitié et l'amour les liant aux moines serbes³⁶. L'annonce, faite par le moine Nikôn à son retour, de l'accord de l'empereur concernant la fondation du monastère serbe se traduisit par une accélération des travaux de restauration de Chilandar. Il convient de signaler que Sava reprit à Chilandar certaines solutions architecturales existant à Vatopédi, en faisant élever tout d'abord le pyrgos de Saint Sava qui, par sa forme et ses dimensions, se présente comme une copie de la grande tour de Vatopédi; puis le kellion de Siméon, à Chilandar également, à été aménagé à côté de l'autel, au sud-est du katholikon³⁷. Lorsqu'une partie de Chilandar, nouvellement fondé, fut mise en état pour la vie monacale, les moines Serbes, Siméon compris, s'y installèrent au mois de juin 1198. De toute évidence Sava prit aussi modèle sur Vatopédi pour l'organisation de la vie à Chilandar, ce qui est confirmé par Teodosije précisant que Siméon et Sava «comme ils en avaient coutume à Vatopédi, établirent un office et un typikon liturgique»³⁸.

Il est certain que les moines de Vatopédi et de nombreux autres Hagiorites rendirent honneur par leurs prières au défunt Siméon, décédé le 13 (=26) février 1199 - «tout d'abord prièrent les Grecs, puis les Ibères, les Russes, après les Russes, les Bulgares, puis nous-mêmes son troupeau réuni»³⁹. Nous supposons que les moines de Vatopédi se rendirent également à Chilandar un an plus tard à l'occasion de la commémoration de la mort de Siméon, car Sava «invita les prêtres et tous les Hagiorites pour [le jour de] la commémoration du saint» Siméon⁴⁰. Nous pensons que Sava eut de nouveaux contacts avec Vatopédi durant son séjour au Mont Athos de 1217 à 1219, mais

35. *Chilandar (grecs)*, no. 4₃₉₋₅₇.

36. Domentijan, 164₉₋₁₄; Teodosije, 221₁₆₋₂₆.

37. Cf. P. Theocharidis, «The Byzantine Fortified Enclosure of the Monastery of Chelindariou», *Hilandarski Zbornik* 7 (1989), 60-63, 67 et Korać, loc. cit.

38. Teodosije, 51₁₋₃.

39. Sveti Sava, *Život sv. Simeona Nemanje*, 171₁₋₅.

40. Domentijan, 186₁₁₋₁₂; Teodosije, 70₄₋₇.

nous ne disposons d'aucune donnée le confirmant. Finalement Sava séjourna de nouveau à Vatopédi en été 1229 lorsqu'il visita pour la dernière fois le Mont Athos; il venait de Nicée, où, revenant de Terre Sainte, il avait rendu visite à l'empereur Jean III Vatatzès. Rapportant qu'il avait accosté au pied de la lavra d'Iviron, Domentijan nous informe que Sava envoya son navire au port de la lavra de Vatopédi, monastère dans lequel, comme nous l'avons relaté, «il avait reçu la tonsure, fait de nombreux bienfaits et qu'il portait dans son coeur»⁴¹. Après être passé à Iviron et Karyés, Sava rejoignit Vatopédi, s'inclina devant la sainte Vierge, y échangea les bénédictions avec les frères qui l'accueillirent avec joie et, après avoir échangé avec eux des consolations matérielles et spirituelles, il renvoya le navire que l'empereur avait avec gratitude mis à sa disposition pour le voyage et resta lui-même dans ce monastère. Après avoir reçu à Vatopédi de nombreux Hagiorites qui, à l'annonce de son arrivée, étaient venus le voir et recevoir de lui des cadeaux, il prit la route pour Chilandar⁴².

Les moines de Vatopédi ainsi que ceux de Chilandar gardèrent durablement le souvenir des nombreux bienfaits de Siméon et Sava envers ce monastère grec. Dans le chrysobulle que l'empereur Dušan délivra en mai 1346 aux moines de Vatopédi, nous lisons que ce monastère εἶχε μὲν πρότερον ἐκ τῶν προγόνων τῆς βασιλείας μου, τῶν αἰοιδίμων καὶ μακαριτῶν καὶ ἁγίων, τοῦ τε Συμεῶν καὶ Σάβα πολλὴν τὴν ἀναδοχὴν καὶ διάθεσιν καὶ κυβέρνησιν καὶ ἠύρισκετο ἐν εὐδαμονίᾳ καὶ πλούτῳ⁴³. Mais l'époque de l'empereur Dušan sort du cadre de cet exposé.

---

41. Domentijan, 277³⁰⁻³¹, voir au-dessus le texte de la note 13.

42. Domentijan, 278²⁵⁻²⁸⁰⁸.

43. Solovjev-Mošin, no. 11¹²⁻¹⁸, no. 18¹¹⁻¹³.

LA FORTUNE FONCIÈRE DE VATOPÉDI HORS DE L'ATHOS AVANT LA FIN DU XIIIe SIÈCLE

Jacques LEFORT

Certains documents conservés dans les archives de Vatopédi permettent d'établir un petit nombre de faits relatifs à la fortune du monastère hors de l'Athos avant la fin du XIIIe siècle, époque à partir de laquelle les informations sont plus abondantes et plus précises¹. Ces documents anciens ne nous renseignent guère sur l'origine, publique ou privée, des droits de Vatopédi, ni sur les dates d'acquisition. Mais on peut supposer que ces droits remontent en partie à la fondation du monastère, en se basant sur deux indices:

a) On devine que Vatopédi, qui est mentionné pour la première fois en 985 dans la suscription et la signature de son higoumène Nicolas², fut dès l'origine un riche monastère. Il était en effet pourvu à cette époque d'un *katholikion* dont le plan, «étonnamment semblable» à celui de la grande église d'Iviron, pourrait être dû au même architecte; en tout cas, les églises ont été construites «à une date très proche»³, dans les années 980. Quelle que soit par ailleurs la valeur des informations données dans les *Patria* de l'Athos sur les origines du monastère, sur celle des fondateurs (Andrinople), sur leur rang et sur leur richesse⁴, cette église suggère une fondation aristocratique et il est donc plausible que Vatopédi ait détenu dès l'origine des biens hors de l'Athos.

---

1. Abréviations utilisées: Lefort, Chalc. occ.: J. Lefort, *Villages de Macédoine I. La Chalcidique occidentale*, Paris 1982. Paysages: P. Bellier et al., *Paysages de Macédoine*, Paris 1986. Voir aussi liste des abréviations.

2. *Iviron* I, no. 7.

3. Cf. *Iviron* I, 67-68 (notice par P. Mylônas).

4. Cf. *Prôiaton*, 91. Un des fondateurs se nommait Nicolas, comme le premier higoumène connu. Voir aussi N. Oikonomidès, dans *Μονή Βατοπαδίου*, 44, et Th. N. Pazaras, *ibidem*, 181.

b) Or il est fait indirectement allusion à ces biens dans un acte inédit du prôtos Nicéphore de décembre 1018 (archives de Vatopédi). Cet acte nous apprend que quelques années auparavant, le monastère avait eu à subir une vexation (*épèreia*), du fait de laquelle on lui avait retiré (*aphairésis*) des domaines (*ktèmata*). Le vocabulaire et le contexte suggèrent qu'il s'agit de la confiscation de certains des biens de Vatopédi hors de l'Athos. Rien ne permet bien sûr d'évaluer l'ampleur de cette confiscation, et encore moins de faire des hypothèses sur la fortune foncière des fondateurs et sur son origine.

Le premier fait connu est l'acquisition par Vatopédi, au début du XIe siècle, du domaine de Prosphori (voir fig. 1), situé à proximité de l'Athos dans les terres reconnues aux Athonites depuis 942⁵. Cette acquisition est liée aux événements que nous venons d'évoquer. En effet, peu après la confiscation mentionnée ci-dessus, qui aurait, nous dit-on, gravement appauvri le monastère, l'higoumène de Vatopédi Syméôn obtint pour cette raison du prôtos Nicéphore et des higoumènes de petits terrains (*topitzia*) situés à Prosphori. En décembre 1018, considérant que le monastère était très peuplé et que l'higoumène Syméôn ne cessait d'oeuvrer en faveur de la Mésè, le Conseil de Karyés fit en outre don à Vatopédi d'un terrain sans revenu (*topos aporos*) limitrophe de Prosphori, pour que le monastère le mette en valeur et puisse édifier sur l'ensemble des bâtiments, c'est-à-dire un métoque. D'après la délimitation commune à ces terrains, qui est contenue dans l'acte de décembre 1018, il s'agissait d'un vaste domaine. En juillet 1301, les droits de Vatopédi sur le métoque de Prosphori, avec des vignes et des oliviers, ont été confirmés par un chrysobulle d'Andronic II⁶.

I. La fortune foncière de Vatopédi à la fin du XIe siècle.

1. Les cinq *ktèmata* du monastère.

Il faut attendre janvier 1080 pour obtenir d'autres informations, par un chrysobulle de Nicéphore Botaniatès⁷. Cet acte énumère, pour leur accorder une exemption complète, «les cinq *ktèmata*» que Vatopédi détenait. Il semble bien, d'après le texte, que le monastère n'ait pas possédé d'autre domaine à

5. Cf. *ibidem*, nos. 4 et 5. Sur Prosphori, cf. *Paysages*, 232 (Pyrgos Batopédinos).

6. *Regel*, *Χρυσόβουλλα*, no. 2.

7. Γούδας, «Βυζαντιακά Ἐγγράφα» (A), no. 2.

cette date⁸. Mais nous ne savons rien, je crois, sur l'histoire de la fortune foncière du monastère hors de l'Athos durant le XIe siècle⁹.

Le premier de ces ktēmata était constitué d'un bien dit «*tou Salama*», situé dans la région de Périthéōrion¹⁰ et d'un métoque à l'intérieur de ce kastron. Ni Périthéōrion ni Salama ne sont mentionnés en 1301 dans le chrysobulle d'Andronic II déjà évoqué. Il semble donc que Vatopédi ait perdu ce bien, à une date qu'on ne connaît pas¹¹.

Le second bien cité en 1080 est un «*proasteion* près de Chrysopolis, dit Abarnikeia», tout ou partie d'un village aujourd'hui disparu, dénommé plus tard Zabernikeia¹², à 15 km environ au nord-est de Chrysopolis. Les droits du monastère sur le chōrion de Zabernikeia ont été confirmés en 1301¹³. Un document de la fin du XIIIe siècle ou du début du XIVe nous apprend que le domaine comptait alors 6000 modioi (dont une partie seulement était cultivable), sans compter la terre des parèques¹⁴. Dans le premier tiers du XIVe siècle probablement, il était mis en valeur par 25 feux de parèques, dix tenures étant alors en déshérence¹⁵.

Le troisième bien est ainsi décrit : «*dans la région de Kassandreia, le proasteion de Saint-Démétrius, avec Saint-Paul*». Ce domaine était probablement situé au nord de la presqu'île de Cassandra, où les toponymes Saint-Démétrius et Saint-Paul, voisins l'un de l'autre, sont attestés, il est vrai à partir

8. Prophori, sans doute considéré comme athonite, n'est pas mentionné.

9. Sur les biens de Vatopédi à l'Athos, voir ici même l'étude de V. Kravari, *Ἡ περιουσία τοῦ Βατοπεδίου στὸν Ἄθω*, 100ς - 130ς αἰ., 23-30.

10. Sur Périthéōrion, cf. C. Asdracha, *La région des Rhodopes*, Athènes 1976, 98-104.

11. Il est vrai que le monastère avait des possessions à Périthéōrion au début du XIVe siècle : un métoque dédié à Saint-Georges et une terre dite «*tou Sélariou*» sont mentionnés parmi les biens de Vatopédi dans un chrysobulle d'Andronic III, daté de mai 1329 (Regel, *Χρυσόβουλλα*, no. 4; voir aussi Γούδας, «*Βυζαντιακά Ἐγγράφα*» (B), no. 15, chrysobulle de Jean V délivré en 1356 : métoque Saint-Georges dit Kalamitzin, avec des biens à l'intérieur et à l'extérieur du kastron); mais il s'agit d'une donation récente, faite au monastère en 1305 ou en 1320 en échange de commémoraisons (Arkadios Batorédinos dans *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 3 [1919], 438-439, no. 48 : monydriion dédié à Saint-Georges, à Kalamitzion; terre à Sellarion).

12. Sur Zabernikeia, cf. *Iviron* III, 62.

13. Regel, *Χρυσόβουλλα*, no. 2.

14. Arkadios Batorédinos, dans *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 3 (1919), 217, no. 25. Cet acte, signé par Jean Panarétos en avril d'une indiction 10, a été daté de 1312. Mais Jean Panarétos étant, semble-t-il, déjà recenseur en 1299, rien ne paraît empêcher que cet acte soit de 1297; cf. *Chilandar* I, 188.

15. Praktikon inédit de Vatopédi, mutilé à la fin.

du XIVE siècle seulement¹⁶. Le domaine n'est mentionné d'aucune façon parmi les biens de Vatopédi, ni en 1301 ni en 1329. Le monastère aurait donc perdu ce bien, mais peut-être provisoirement, puisqu'un pâturage d'hiver anonyme probablement situé au même endroit est ensuite reconnu au monastère; ce pâturage est mentionné en 1333¹⁷.

Les quatrième et cinquième biens étaient deux *proasteia* «proches de Thessalonique»; l'un était dit «*tou kyr Isménou étoi tou Triakontaphyllou*», l'autre «*tou Krymôta*». Ces deux domaines, qui dans un chrysobulle de Dušan daté de mai 1346 forment un ensemble¹⁸, étaient sans doute voisins l'un de l'autre. Il est probable qu'ils étaient situés au nord de Thessalonique, peut-être dans la région de Lagkada, puisqu'en janvier 1301, d'après un *praktikon* de Dèmétrios Apelméné, deux parèques de Vatopédi dans le chôrion de Krymôta cultivaient des vignes à Drimyglaba (aujourd'hui Drymos)¹⁹. Le même acte nous apprend que Vatopédi avait des droits sur 20 parèques à Krymôta, y détenait une terre de 3381 modioi, et que la terre du *proasteion* d'Isménou faisait 3870 modioi.

Vatopédi détenait aussi en 1080 un métoque situé dans le *kastron* de Chrysopolis. Des locataires (*énoikoi*) du monastère y résidaient. En février 1082, en réponse à une demande du moine de Vatopédi Serge Tourkopoulos concernant une simplification fiscale (avantageuse pour le monastère), relative au *proasteion* d'Abarnikeia et à celui de Saint-Démétrius à Kassandra, un chrysobulle d'Alexis Ier, qui agréé cette demande, mentionne aussi, pour les exempter de charges, les maisons louées (*énoikika*) et le bain de Chrysopolis, ainsi que les 24 locataires (*énoikoi*) qui dépendaient du monastère, à l'intérieur et à l'extérieur du *kastron*²⁰. Le métoque de Chrysopolis n'est mentionné ni en 1301, ni en 1329; le monastère l'aurait donc

16. Saint-Démétrius: *Xénophon*, no. 22 (1333). Saint-Paul: *Lavra* II, no. 108 (1321). Saint-Démétrius et Saint-Paul: *Dionysiou*, no. 20 (1421); F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, Munich 1948, pl. 46b (inédit; l'acte est daté de 1445).

17. La mention de Kinsternin et des biens de Glabas dans la délimitation de ce *cheimadeion* à Kassandra, contenue dans un acte inédit de Vatopédi non daté, dû à Léon Panaréto, et celle, en 1333, des biens de Glabas et de ceux de Vatopédi dans l'acte de Xénophon déjà mentionné font penser que le *cheimadeion* était situé dans la même région. Ce pâturage est également cité dans un chrysobulle de Dušan d'avril 1348: Solovjev-Mošin, no. 18 (nomadiaioi *topoi* à Kassandra).

18. Solovjev-Mošin, no. 11.

19. Vatopédi inédit. Sur Drimyglaba, cf. Paysages, 145.

20. Γούδας, «Βυζαντιακά ἔγγραφα» (A), no. 3.

perdu. Mais il pourrait l'avoir recouvré, puisqu'un chrysobulle de Dušan déjà allégué cite en avril 1348 parmi les biens de Vatopédi une terre à Chrysopolis, une église et une maison à l'intérieur du kastron. S'il s'agit du même bien, celui-ci semble avoir été moins important qu'il ne l'avait été au XIe siècle²¹.

2. Remarques.

a) Si l'on en juge d'après l'ensemble de la documentation, plusieurs des domaines que Vatopédi possédait hors de l'Athos en 1080 semblent avoir été vastes, au moins Prosphori, probablement Abarnikeia et Krymôta-Isménou. Il est possible que le métoque de Chrysopolis, avec ses 24 locataires, la plupart sans doute artisans ou commerçants, ait constitué pour le monastère un important revenu²². Mais la fortune foncière de Vatopédi était nettement moins importante que celle de Lavra ou d'Iviron à la même époque.

b) L'origine de ces biens n'est connue que dans le cas de Prosphori, qui, on l'a vu, est un don du Prôtaton. Deux documents inédits conservés dans les archives de Vatopédi suggèrent que certains des biens du métoque de Chrysopolis (mais on ne sait rien sur le métoque lui-même), ont été acquis par le monastère en vertu d'actes privés, par achat ou par donation. Ces documents font en effet probablement partie des titres de propriété archivés dans le monastère à l'occasion de ces acquisitions, puisqu'aucun des deux ne concerne Vatopédi; ils sont tous deux relatifs aux biens d'une même famille. Le premier, sans date (seconde moitié du Xe siècle?) est un libellos signé par le protospathaire Constantin, grand chartulaire du génikon logothésion, qui vend à l'archôn Grégoire Heptapsychos 140 modioi de terre sans revenu (aporos) situés à Chrysopolis. Le second, de juin 1033, fait allusion à la vente, antérieure à la date de l'acte, au métropolitain de Philippes Phôtios par le moine Elie, épître de Jean Heptapsychos, d'une vigne située sur le territoire du kastron de Chrysopolis. Sur l'origine des autres biens, nous ne savons actuellement rien. Le fait que le nom de certains des ktêmata soit clairement celui d'anciens détenteurs (tou Salama, tou kyr Isménou étoi tou Triakontaphyllou) suggère que ces biens ne proviennent pas directement du fisc, ce qui en revanche pourrait être le cas d'Abarnikeia. Les toponymes Saint-Démétrius et Saint-Paul évoquent des biens qui auraient pu être déjà monastiques. Ces remarques ne permettent pas de décider si certains des

21. Solovjev-Mošin, no. 18.

22. Cf. N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athènes 1996, 243-244.

domaines de Vatopédi étaient déjà la propriété des fondateurs ou s'ils résultent d'acquisitions faites ultérieurement. Parce que le bien de Périthéorion est le plus éloigné de l'Athos parmi les biens de Vatopédi, à peu près à mi-chemin entre l'Athos et Andrinople, il peut évoquer l'indication donnée par les Patria sur l'origine des fondateurs et suggérer l'ancienneté de cette possession; mais l'indice est fragile.

c) La continuité de la possession par Vatopédi de ses biens hors de l'Athos entre le XIe et la fin du XIIIe siècle est probable pour Prosphori, Abarnikeia/Zabernikeia, Isménou-Krymôta. Il semble, on l'a vu, que le monastère ait provisoirement perdu deux des biens possédés en 1080, le proasteion de Saint-Démétrius à Kassandra et le métoque de Chrysopolis. Peut-être ces domaines avaient-ils été saisis lors de la confiscation, effectuée au début du règne de Michel VIII, de «certains des ktêmata» de Vatopédi, qui est mentionnée dans une ordonnance de cet empereur datée d'octobre 1265²³; ce n'est qu'une hypothèse. Quoi qu'il en soit, le monastère semble avoir fini par recouvrer (partiellement du moins) ses droits sur ces deux biens. Un seul des ktêmata possédés par le monastère en 1080 paraît avoir été définitivement perdu, le plus éloigné de l'Athos, Périthéorion. L'impression d'ensemble, à défaut d'une information précise, est malgré tout celle de la continuité.

II. La fortune foncière de Vatopédi à la fin XIIIe siècle.

Rappelons qu'on ne sait presque rien sur les fluctuations possibles de la fortune foncière de Vatopédi hors de l'Athos entre la fin du XIe siècle et la fin du XIIIe. Mais l'état de cette fortune en 1301, tel qu'il ressort du chrysobulle d'Andronic II, montre des accroissements depuis la fin du XIe siècle (voir fig. 2).

1. Les accroissements de la fortune foncière.

Sur l'isthme de l'Athos. D'après le chrysobulle d'Andronic II, le bien de Prosphori s'était accru dans trois directions: a) vers le nord, des biens dits de Koutsoularès en décembre 1018 (ces biens sont mentionnés dans l'acte inédit du prôtos Nicéphore, hors de la délimitation), devenus le métoque de Koutsoularè en 1301, où des paysans étaient installés; b) peut-être vers

---

23. Γούδας, «Βυζαντινά έγγραφα» (A), no. 4: cette confiscation avait servi à financer une expédition militaire: sans doute celle qui aboutit à la victoire de Pélagonia (1259).

l'ouest, de la terre dite Sykaminéa²⁴; c) vers le sud, de l'île d'Amoulianè. Deux actes inédits du recenseur Dèmétrios Apelméné conservés dans les archives de Vatopédi²⁵ nous informent que le monastère détenait cette île en vertu «d'anciens chrysobulles et d'autres actes». Nous savons par un document d'Iviron²⁶ que Vatopédi avait acquis avant 1101 à l'est d'Hiérissos la terre dite plus tard d'Éladiaba; augmentée d'une autre terre, à Proaulaka, elle comptait 654 modioi en 1301²⁷. Au sud-est d'Éladiaba, Vatopédi détenait aussi la terre dite Hamaxis, de 310 ou 370 modioi²⁸. Les terres d'Hiérissos étaient sans doute louées à des paysans du voisinage puisqu'en 1301 Vatopédi n'avait qu'un seul parèque dans ce village²⁹. Plus au nord, près de Sidèrokausia, Vatopédi avait acquis un petit établissement religieux, le monydrion de la Vierge Spèlaiôitissa³⁰.

Au nord de l'isthme de Cassandra. D'après les documents de 1301 déjà mentionnés, Vatopédi détenait alors, au nord de l'isthme de Cassandra, un métoque dit des Saints-Théodores ou «tès Anémès», avec une terre à Léontaria, acquise vraisemblablement après 1104³¹. A l'est du bien précédent, à Saint-Mamas³², le monastère fonda un métoque dédié à Saint-Georges, avec 6 parèques, 200 modioi de terre et des vignes données en location³³.

A Thessalonique et aux environs. Vatopédi se devait d'avoir un métoque à Thessalonique. Un acte de 1270 nous apprend que le monastère y détenait à cette époque deux métoques. Un seul lui suffisant, nous dit-on, Vatopédi

---

24. I. Papaggélos, dans *Byzantina* 13 (1985), 1603-1604, propose de localiser cette terre à l'ouest de Prosphori.

25. Le praktikon de janvier 1301 déjà mentionné; un acte non daté.

26. *Iviron* II, no. 50.

27. D'après les deux actes inédits d'Apelméné.

28. Regel, *Χρυσόβουλλα*, no. 2; les deux actes inédits d'Apelméné; cette terre est mentionnée dans *Iviron* III, no. 70. Sur sa localisation, cf. Papaggélos, loc. cit. carte, 1600.

29. Praktikon inédit d'Apelméné de janvier 1301.

30. Regel, *Χρυσόβουλλα*, no. 2.

31. Ibidem (Saints-Théodores, Léontaria); acte inédit signé par Apelméné, sans date (métoque dit «tès Anémès»; terre de 950 modioi). Cf., sur la date et sur la localisation, Lefort, *Chalc. occ.*, 91-92 (Léontaria).

32. Cf. ibidem, 145-149 (Saint-Mamas).

33. Regel, *Χρυσόβουλλα*, no. 2 (Saint-Georges, terre dite de Vatopédi, ampélopakton); praktikon d'Apelméné de janvier 1301 (parèques, terres de 200 modioi, ampélopakton); acte d'Apelméné sans date (terre à Saint-Mamas, 200 modioi, ampélopakton).

vendit alors à Zographou celui de Saint-Nicolas³⁴. L'autre, dédié à la Vierge, est mentionné en 1301, dans le chrysobulle d'Andronic II. Vatopédi acquit avant 1301, avec un peu de terre arable, un monydrion dédié au Christ, dans la région d'Halmyros, apparemment en Chalcidique occidentale³⁵. Cette acquisition fut sans doute momentanée, puisque ce bien ne semble pas mentionné par la suite dans les archives du monastère.

Dans la région du Pangée. En 1301, le chrysobulle d'Andronic II confirme les droits de Vatopédi sur Sémalton, sur le métoque des Saints-Anargyres et sur Chotolibos. C'est Ivan Asen II, alors maître de la Macédoine, qui fit don à Vatopédi, peut-être vers 1230, du village de Sémalton, voisin de Zabernikeia³⁶; la charte slave relatant cette donation, qui est conservée dans les archives de Vatopédi, a été éditée³⁷. Un praktikon déjà mentionné, que l'on peut dater du premier tiers du XIVe siècle, recense en particulier les parèques de Sémalton; parce qu'il est mutilé à la fin (cf. note 15), on ne peut pas connaître le nombre des parèques de Vatopédi dans ce village. Mais il s'agissait probablement d'un grand village, et donc d'une acquisition importante. Dans l'ordonnance d'octobre 1265 déjà mentionnée, Michel VIII prescrit que le monastère des Saints-Anargyres, situé près de Korémista³⁸, devienne un métoque de Vatopédi, en compensation de la confiscation décidée par cet empereur, que nous avons évoquée³⁹. Ce bien comportait 34 modioi de vigne, 20 modioi de terre et les droits du fisc sur quatre paysans⁴⁰; en 1301, il est décrit comme métoque, avec des paysans, des vignes et une foire annuelle⁴¹. Enfin, dans la même région, Vatopédi avait acquis, on ne sait quand, le village de Chotolibos, aujourd'hui Phôtolibos⁴²; ce village est enregistré parmi les biens de Vatopédi dans le chrysobulle de 1301.

---

34. *Zographou*, no. 9 (une copie est conservée à Vatopédi). Sur ce métoque, cf. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, 385.

35. Regel, *Χρυσόβουλλα*, no. 2. Cf. Lefort, *Chalc. occ.*, 72.

36. Sur Sémalton, aujourd'hui Mikron Soulion, cf. *Paysages*, 239. Sur le voisinage de Sémalton et de Zabernikeia, cf. *Iviron III*, no. 69.

37. M. Laskaris, *Vatopediskata gramota na car Ivan Asenja II*, Sofia 1930. Dans la date, seul le nom de mois (avril) est conservé.

38. Sur Korémista, cf. *Paysages*, 180 (Kromista).

39. Cf. Γούδας, «Βυζαντιακά ἔγγραφα» (A), no. 4; voir aussi *ibidem*, no. 5, lettre de novembre, indiction 9 (1265).

40. Acte de Jean Panaréto, mentionné note 14.

41. Regel, *Χρυσόβουλλα*, no. 2.

42. Cf. P. Théodôridès, dans *Kléronomia* 13/2 (1981), 428.

Le praktikon du premier tiers du XIVe siècle déjà mentionné y enregistre 18 unités fiscales et deux tenures en déshérence.

2. Remarques

a) Si, à défaut de critères plus précis, on retient le nombre des domaines possédés, il apparaît que la fortune foncière de Vatopédi, une douzaine de biens à la fin du XIIIe siècle, s'était sensiblement accrue depuis la fin du XIe. Elle était alors plus importante que celle de Chilandar en Macédoine, mais elle restait je crois inférieure à celle d'Iviron. Or le rang de Vatopédi dans la hiérarchie athonite était égal à celui d'Iviron, et ceci au moins depuis le milieu du XIe siècle⁴³. Peut-être le prestige du monastère de Vatopédi et son rang à l'Athos n'étaient-ils pas directement liés à sa fortune foncière? Par ailleurs, peut-être celle-ci avait-elle augmenté puis diminué, aux XIIe-XIIIe siècles, plus qu'on ne le sait? Trop de données manquent actuellement pour que l'on puisse tenter de répondre à ces questions. On notera à ce sujet, sans qu'il soit facile de démêler la part de la rhétorique et celle de l'histoire, que le préambule du chrysobulle d'Andronic II de janvier 1301 fait allusion aux difficultés auxquelles Vatopédi avait eu à faire face: exactions de pirates et privations de richesses (mobilières ou immobilières?) avaient failli faire déchoir le monastère de son rang. Mais l'empereur, par des donations accordées à plusieurs reprises, avait rétabli la situation de Vatopédi. Si bien qu'en 1329, d'après le préambule du chrysobulle d'Andronic III, le monastère était aussi peuplé et avait le même rang que les plus célèbres monastères de l'Athos. Les allusions faites dans ces *prooimia* au rang du monastère sont peut-être des banalités, mais peut-être, jointes aux remarques qui précèdent, méritent-elles réflexion.

b) A l'exception de deux donations faites par des souverains, qui sont datées au moins approximativement (celle de Sémalton par Ivan Asen II, et celle des Saints-Anargyres par Michel VIII), l'origine, privée ou publique, des biens acquis par Vatopédi et la date des acquisitions sont inconnues. On ne sait si l'île d'Amoulianè et Chotolibos résultent de donations impériales ou si, dans le cas de l'île d'Amoulianè, à propos de laquelle les documents mentionnent des chrysobulles, l'acquisition avait seulement été confirmée par des empereurs. Il est possible, comme on l'a admis plus haut, que les biens qui portent des noms sacrés (la Vierge Spèlaiôtissa près de Sidèrokausia, les

---

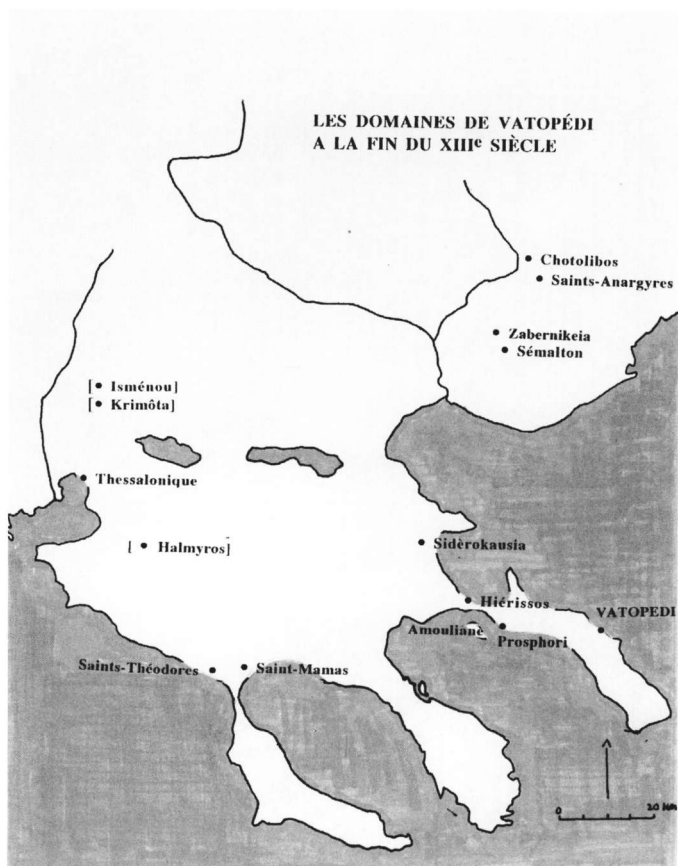
43. Cf. *Iviron* II, 39.

Saints-Théodores au nord de l'isthme de Kassandra, le monydrion dédié au Christ à Halmyros) aient déjà été des biens monastiques lorsqu'ils ont été acquis par Vatopédi.

c) D'après ce qui précède, on devine en tout cas, de la part de Vatopédi, une politique d'acquisition qui visait à rassembler les possessions du monastère dans certaines régions: l'isthme de l'Athos, l'isthme de Kassandra et le Pangée. Cette concentration des domaines à proximité de l'Athos facilitait leur gestion; elle est l'indice de préoccupations directement économiques.

L'édition de l'ensemble des documents médiévaux conservés dans les archives de Vatopédi permettra peut-être d'en savoir davantage sur la fortune du monastère et sur son histoire avant la fin du XIIIe siècle; et certainement, la comparaison avec les autres monastères de l'Athos, d'aller plus loin dans l'interprétation.

ECONOMIC ACTIVITIES OF VATOPEDI IN THE FOURTEENTH CENTURY

Angeliki LAIOU

As was the case with all monasteries in this period, the economic activities of Vatopedi centered primarily on agriculture and on investment in land. In this study, however, I will not touch upon agriculture, concentrating instead on two subsidiary activities, trade and financial operations, in the second half of the fourteenth century.

The documentation is concentrated in the years 1350-1366, between the end of the great civil war and the Turkish conquests following the battle of the Maritsa. These were generally bad times, both in economic and in political terms. The civil war had been destructive, the plague undoubtedly had taken its toll, primarily in the coastal areas, Mediterranean trade was disrupted because of the difficulties under which the Italian city states were laboring. As far as political events go, it should be remembered that a good part of Byzantine Macedonia was under Serbian occupation. Stephen Dušan ruled until his death at the end of 1355; after his death, the region of Serres was under the control of his widow, Helena/Elizavet, until she was replaced by John Uglješa in 1366. Mount Athos was under Serbian rule; this is also the period of the *Serboprotoi*, Dorotheos and Sabas (1356 until at least 1371)¹. In the region of Serres and the mouth of the Strymon, the two brothers, John and Alexios, were actively engaged in establishing themselves and Byzantine sovereignty, without really recovering the hinterland². There were Turkish

---

1. G. Soulis, *The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, Washington 1984, 90 ff.; Παπαχρυσάνθου, *Άθωνικός μοναχισμός*, 371, n. 121, and n. 127.

2. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine: Recherches d'histoire et d'archéologie*, I, Paris 1945, 203 ff.; *Lavra* III, no. 137; *Pantokrator*, 8 ff. Alexios died probably between March 1368 and February 1369, while John was still alive in 1386 when he composed his testament.

raids and considerable insecurity and instability in the countryside throughout the second half of the century. Within the general insecurity, monasteries were probably the most stable institutions³, but it remains to be seen how sophisticated was their handling of their economic affairs.

Let us first turn to trade. In the matter of commercial operations, our information comes from two documents, one a copy of a chrysobull issued by John VI Kantakouzenos in 1349, and the second a chrysobull of John V Palaiologos in 1356⁴. The first document has to do with the ownership and terms of operation of some ships owned by the Constantinopolitan monastery of Psychosostria⁵, which had become a dependency of Vatopedi on the justification that the Constantinopolitan foundation was impoverished and in danger of becoming extinct, while Vatopedi was flourishing. John VI, after confirming the donation of certain lands, mills and peasants which had been given to Psychosostria earlier⁶, as well as giving it new sources of revenues, made certain provisions regarding ships owned by the monastery. It seems that in the past, that is, at the time of Andronikos II, the monastery had owned a ship (καράβιον) with a capacity of 100 *politikoi modioi* (i.e., 1800 *thalassioi modioi*), which is equivalent to 30.75 cubic meters; it had, that is, a deadweight capacity of ca. 24 tons⁷. The monks were permitted to carry victuals for themselves on this ship without paying the *kommerkion*; but anything they sold did owe the *kommerkion* of ten percent *ad valorem*, which was the official rate under Andronikos II. Kantakouzenos, however, had recently reduced the *kommerkion* paid in Constantinople to 2%. His chrysobull stipulated that the monks too were covered by this reduction. The

---

3. N. Oikonomidès, «Monastères et moines lors de la conquête ottomane», *Südost Forschungen* 35 (1976), 6-8; idem, «The Properties of the Deblitzenoi in the Fourteenth and Fifteenth Centuries», *Charanis Studies: Essays in Honor of Peter Charanis*, ed. A. Laiou-Thomadakis, New Brunswick 1980, 185.

4. Arkadios Vatopedinos, «Γράμματα τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Ψυχωσοστρίας», *BNJ* 13 (1937), no. 3; Regel, *Χρυσόβουλλα*, no. VII. I should like to thank M. Jacques Lefort, who kindly made available to me photographs of the documents of Vatopedi discussed in this article.

5. On this monastery, see R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, Part I, *Le siècle de Constantinople et le Patriarcat Œcuménique*, III, *Les églises et les monastères*, Paris 1969, 243-44.

6. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, Fasc. 5: *Regesten von 1341-1453*, Munich-Berlin 1965, nos. 2611, 2931, 2956.

7. E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, Munich 1970, 106, n. 7.

same low duty was to be paid by another ship, which the monks were about to acquire, this time of 300 *politikoi modioi* (92.25 cubic meters, dead weight of 72 tons). The Emperor also freed the ship from the payment of the *tetramoiria*⁸.

John V's chrysobull of 1356 does not refer to the same ships. It mentions a *karabion* which the monastery of Vatopedi might acquire in the future, with a capacity of up to 700 modioi. The document does not specify which *modios* it is employing. If this is the *thalassios modios*, the ship would be very small, really a boat, with a carrying capacity of ca. 10 tons. If, on the other hand, the *politikos modios* is implied, then the ship would be able to carry 168 deadweight tons, a truly exceptionally large ship for this period. If the reference was, indeed, to *politikoi modioi*, the explanation probably is that the monastery was specifying a maximum, tax-exempt carrying capacity that was larger than any single ship it expected to acquire. This notional ship would be free of all duties in its trading activities (*πραγματείας*) in the Black Sea and in the Aegean, in Constantinople and all Byzantine islands, cities and *kastra*, freed not only from the *kommerkion* but from a number of other duties as well, among them the *tetramoiria*, duties on grain (*τοῦ σπαρίου*) and on straw (*τοῦ ξυλαχύρου*)⁹.

These two documents provide some information about the commercial and fiscal policies of the two emperors involved, and raise some questions

---

8. According to M. Živojinović, «The Trade of Mount Athos Monasteries», *ZRVI* 29/30 (1991), 111, the *tetramoiria* is one quarter of the catch of fish. Svoronos thinks it is not a tax, but a ground-rent, owed to the proprietor (the state) by those who exploit the fisheries: *Lavra IV*, 163-64.

9. On the two chrysobulls, see Živojinović, «The Trade», 101-15, esp. 110 ff. I cannot agree with her interpretation. She thinks that the reduction of the *kommerkion* to 2% was a privilege given by John VI as reward for the support he had supposedly received from the monks of Vatopedi. In fact, this chrysobull refers to John VI's general reduction of the *kommerkion*, something that Dölger had already realised a long time ago, and is the only documentary source to do so: Dölger, *Regesten*, no. 2956. John VI's chrysobull strongly suggests that the reduction of port duties in Constantinople was a general measure, not one applicable only to Greeks (*ἔταξε δὲ καὶ διωρισάτο ἡ Βασιλεία μου πρὸ ὀλίγου* (1347/8) *διὰ χρυσοβούλλου δίδοναι κοινῇ πάντας εἰς τὸ τοιοῦτο κοιμέριον εἰς τὴν τῶν ἑκατὸν χρυσῶν ὑπερπύρων, ποσότητα χρυσῶν ὑπερπύρων δύο...*). For other sources on the measures of John VI, see Cantacuzenus, III, 80-82; Gregoras II, 842, 867; Alexios Makrembolites, in A. Papadopoulos-Kerameus, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, I, St. Petersburg 1891-1898 (reprint, Brussels 1963), 146.

about the commercial activities of Vatopedi. As far as the emperors are concerned, it is, first of all, of some interest that, although the Athonite monasteries were, at the time, under Serbian control, they requested and received privileges from the emperors in Constantinople. Secondly, and more interestingly, these documents may indicate a change in policy between the two emperors. John VI sought to equalize the fiscal conditions of trade for everybody except the most privileged Italians (the Venetians and the Genoese) by reducing the *kommerkion* to two percent, and we have seen that he exacted this rate even from the monastery of Psychosostria. Thus, he did tax the commercial activities of the monastery, although not the goods transported for consumption by the monks. John V, on the other hand, seems to have returned to older policies of granting full exemption from the *kommerkion* to particular groups of merchants, including the Monemvasiots and various monasteries.

As far as Vatopedi is concerned, it is evident that it had some interest in trade. The tonnage of the ships is not very large, but it is quite respectable, comparing favorably with the documented tonnage of other duty-exempt ships. This is especially the case with the two *karabia* mentioned in the chrysobull of 1349, whose capacity compares well with the tax-exempt tonnage of the ships of Lavra and Patmos in the twelfth century. At that time, the sources mention *ploiaria*, of 200-500 *modioi* each (2.6-6.5 tons)¹⁰, and *plouia*-ships of much larger capacity, ranging upward of 500 *thalassioi modioi*. The largest by far of those ships was the one that Basil II was supposed to have allowed Lavra to have (before 984), with a capacity of 6,000 *thalassioi modioi* (ca. 80 tons). That, however, possibly referred to more than one ship. The second largest attested ship belonged to Lavra, and could carry a dead weight of ca. 40 tons (3,000 *modioi*)¹¹. In the late twelfth century, monasteries seemed bent on acquiring larger ships; at least, that is the conclusion one may draw from the fact that they were trying to replace a number of small ships

---

10. Τυπικόν of Monomachos: *Prótaton*, no. 8; Patmos: *Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου, Β' Δημοσίων λειτουργῶν*, ed. M. Nystazopoulou-Pelekidou, Athens 1980, no. 59; Kosmosoteira: L. Petit, «Τυπικόν du monastère de la Kosmosoteira près d'Aenos (1152)», *IRAIK* 13 (1908), p. 53, para. 69.

11. *Lavra* I, no. 67₇₁₋₇₉ (1196); cf. *Lavra* I, no. 55₂₁₋₄₅, 64-80 (1102), mention of 7 ships of a total capacity of 16,000 *modioi*, i.e., an average of 2140 *modioi* each, total 208 deadweight tons.

with larger ones, sometimes without a change in the total fiscal exemptions¹². The Vatopedi documents use the term «*karabion*», which certainly means a ship rather than a small boat. The second ship mentioned in 1349, which Psychosostria had yet to acquire, was to be up to 5,400 *thalassioi modioi* (300 *politikoi modioi*, 72 tons), comparable only to the largest attested ship of Lavra. Even so, of course, the tonnage of Byzantine ships in this period was not immense. A ship with a carrying capacity of 72 tons is comparable to an Italian *tarida*, which could carry 100 tons (as did Columbus' ship, «Santa Maria»¹³). An ordinary Italian round ship in the twelfth and thirteenth centuries could carry 200 deadweight tons. Much larger ships are attested as marvelous exceptions. It is also to be noted that the chrysobull of John V, concerning the ship which Vatopedi might acquire in the future, does not make the distinction between the purchase of necessities for the monastery and trade for profit. The areas in which the ship was allowed to carry out trade extended throughout the Black Sea and the Aegean, and included Constantinople. Is this simply the generosity of the emperor toward the monks, or does it denote a situation where there were difficulties in procuring provisions, and thus monasteries, with available capital in their hands, were given privileges which encouraged them to invest in trade? While it is difficult to reach conclusions on the basis of two documents, it is at least clear that the monks of Vatopedi had an interest in trade, and in procuring fiscal exemptions in order to exercise it, that their ships were of considerable capacity, relatively speaking, and that the geographic area of their activity was, at least potentially, fairly extensive.

While trade was, by this period, a traditional operation for monasteries, financial operations constituted a new area of activity. The monastery of Vatopedi was engaged in financial operations of various kinds. The main

---

12. In 1196, Lavra had a fiscal exemption for four ships, as it did in 1102. But whereas in 1102 the exemption was for 1500 *modioi* per boat, by 1196 one of the ships had an exemption for 3000 *modioi*: *Lavra I*, nos. 55 and 67. In 1195, Patmos was allowed to replace three lost ships of a total capacity of 1500 *modioi* with a single ship of the same capacity. In 1203, the monastery asked for exemption for a ship with a capacity of 2000 *modioi*: *Βυζαντινά έγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου, Β' Δημοσίων λειτουργῶν*, nos. 56, 60; *Βυζαντινά έγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου, Α' Ἀντοκρατορικά*, ed. E. Vranousi, Athens 1980, nos. 9, 11. Of course, it should be stated here that the documents register the *tax-exempt* carrying capacity, and it is theoretically possible that some of these ships were capable of carrying more cargo, for which they did not have a fiscal exemption.

13. F. C. Lane, *Venice: A Maritime Republic*, Baltimore and London 1973, 46.

source here is a *krisimographon*, a decision issued by the *general judge* of the Romans, Theophylaktos Dermokaites, in 1366, in Constantinople. It is, as Lemerle has observed, a curious document¹⁴, which engages the monastery, the *protos* of Mount Athos Dorotheos, the *hegoumenos* of Lavra, the *despoina* Helena/Elizavet, and four personages of the highest rank in the Byzantine and Serbian states: the *panhypersebastos* and *oikeios* of the Emperor Stephanos Kalothetos, from Xanthe, the *grand primmikierios* John, his brother the *grand stratopedarches* Alexios, and the *grand domestic* of Serbia, Raoul¹⁵. Xanthe was a border city in this period. John VI had given it to Matthew Kantakouzenos in 1347, but by 1369 Xanthe, along with Peritheorion and Polystylos, were in the hands of John Uglješa¹⁶. It has already been observed by Ostrogorsky that, although there are hostile relations between an adherent of the Byzantine Emperor (Kalothetos) and an adherent of the Serbian ruler (Raoul), the differences have nothing to do with either ethnic or dynastic loyalty but are, rather, of a private and economic nature. It may be added that there are financial affairs and conflicts (also of an economic nature) between Kalothetos and the monastery of Vatopedi, as well as between Kalothetos and the two brothers, with whom he seems to have had rather complex relations. In sum, the case has little to do with political hostilities, but rather consists of a nexus of economic relations which are quite independent of political allegiances. Characteristically, two different bodies issued judgements regarding the conflict between Raoul and Kalothetos. First there was an *horismos* of Helena, and then a judgement rendered by a council composed of monks of Athos under the *protos*, both finding in favor of Raoul¹⁷. Subsequently, the case developed into a conflict

---

14. The document has been published by V. Mošin, «Akti iz svetogorskih arhiva», *Srpska Kraljeva Akademija, Spomenik* 91 (Belgrade, 1939), 155-63. Cf. P. Lemerle, «Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III», in *Mémorial L. Petit*, Archives de l'Orient Chrétien 1, Bucharest 1948, 312; G. Ostrogorsky, «Alexios Raul, Grossdomestikos von Serbien», in *Festschrift Percy Ernest Schramm I*, Wiesbaden 1964, 351; G. Ostrogorsky, *Serska oblast posle Dušanove smrti*. [= Mémoires de l'Institut d'Études byzantines, fasc. 9], Belgrade 1965, 123, contains the longest description of this case, which has not, however, been the object of serious study.

15. Another personage, the *χήνατος* or *χηνάτης*, remains enigmatic: Mošin, 157 and n. 14.

16. Ostrogorsky, *Serska oblast*, 32 ff.

17. It is not possible to establish the date of Helena's *horismos*. May 1356 (when she became a nun) cannot constitute a *terminus ante*, since she continued to behave as a ruler: Soulis, *The Serbs and Byzantium*, 91.

between Kalothetos and the monks of Vatopedi, as well as between Kalothetos and the *grand primmikerios* John and was adjudicated by the *general judge of the Romans* in Constantinople, even though Mt. Athos was under Serbian control at the time.

Briefly, the facts of this long and complicated case are as follows. Kalothetos had purchased from the monastery two *adelphata*, against 300 hyperpyra, for such time as he would need to live in the monastery and get his livelihood from it. From that stems the involvement of the monastery in his other affairs. He was the father of Angelos, (son)-in-law of Alexios Raoul. When Angelos died, Raoul demanded from Kalothetos certain things that he had been promised, one supposes as *hypobolon*¹⁸. These things were in the monastery. Helena/Elizavet issued an *horismos* that Raoul should receive these goods, which were evaluated at 2,100 hyperpyra, and a belt, valued at 300 hyperpyra¹⁹. Kalothetos asked that the monks give to Raoul a guarantee (*ἐγγύη*) for this sum, and in return he gave them a promissory note (*γράφια ὑποσχετικόν*). In the event, Kalothetos did not pay Raoul the entire sum, nor did he pay it in time; so, Raoul attacked the possessions of the monastery, at which point the monks, bound by their guarantee, were forced to pay the difference. In 1366, they wanted from Kalothetos both the money they had paid and damages for the losses they had suffered at the hands of Raoul. Kalothetos, on the other hand, claimed that he, too, had suffered damage from Raoul, because the monks did not protect him, but rather aided and abetted Raoul. He therefore asked that the money he had given for the two *adelphata* be returned to him.

There are two subsidiary stories. One involves the brothers John and Alexios, Kalothetos, and the monastery. The *grand primmikerios* John had deposited a certain sum of money at the monastery, money which, according to one account, belonged to Kalothetos, a claim supported by a patriarchal letter. John also had in his hands a belt, valued at 300 hyperpyra, which was

---

18. G. E. Heimbach, ed., *Constantini Harmenopuli: Manuale legum sive Hexabiblos*, Leipzig 1851 (reprint Aalen 1969), IV.13.1-5.

19. The total is thus 2400 hyperpyra, or 2300 hyperpyra if one subtracts 100 hyperpyra which Raoul owed for the belt. If this was the *hypobolon*, i.e., 1/3 of the dowry, then Raoul must have given his daughter a dowry of approximately 7200 hyperpyra, a very large sum for the period. For comparison, see the dowry of Maria Deblitzene, which was 1610 hyperpyra. She was widowed in 1384, and her marriage must have taken place years earlier, possibly ca. 1348: Oikonomides, «The Properties of the Deblitzenoi», 179 ff.

among the things that had been promised to Angelos; but Raoul owed John 100 hyperpyra for this belt, and it is unclear whether Kalothetos also owed the *grand primmikerios* money for it, that is, whether it was held as collateral. The other story involves a monk from Lavra, who had lent 300 hyperpyra to the monks of Vatopedi so that they could repay Raoul.

In the end, the decision of Dermokaites was that neither Kalothetos nor the monks were entitled to damages. Kalothetos should pay the monks the money they had given to Raoul in execution of the guarantee they had signed. Since Kalothetos said that he did not have the 260 hyperpyra he owed to the monastery²⁰, the judge decided that the monks could, instead, keep the 300 hyperpyra he had paid for the two *adelphata*; they were, therefore, released from the obligations that contract had entailed.

The financial operations that may be discerned in this document are of several different types. I will discuss the most important ones.

a. The monastery functions as a custodian bank, that is, as a place of deposit. It is certain that the *grand primmikerios* John had deposited money there, a sum exceeding 300 hyperpyra²¹. The term that describes the deposit is “*parakatatheke*” (strictly speaking, a deposit for safe-keeping; also a deposit in favor of a third party or as security for a loan)²². There was a dispute as to whether this was «Kalothetos’ money», that is, money that John owed to Kalothetos, or John’s own funds. Unfortunately, there does not seem to have been written documentation on this transaction, despite the advice of the law (*Hexabiblos*, III.9.2). The monastery originally behaved as a good Swiss custodian bank should behave: either because the monks had no proof that the money belonged, in fact, to Kalothetos, or because they were afraid, they did not use the funds to carry out their economic obligations, which were to pay off Kalothetos’ creditor, Raoul, the remainder of the sum for which they had stood security for Kalothetos. Instead, they borrowed money from a

---

20. See *infra*, 65.

21. We do not know when this deposit was made. The entire affair had started earlier than 1366, as the successive decisions of Helena/Elizavet and the *protos* of Mt. Athos suggest, but it is not at all clear over how long a period it extended. The deposit might possibly have been made before the foundation of the monastery of Pantokrator by the two brothers, John and Alexios (in or by 1358; inaugurated in 1362/63; *Pantokrator*, 12-13). Even if the deposit was made later, there is nothing strange in the fact that John deposited his money at Vatopedi, with which the brother had dealings. Of course, if the money really was deposited against a debt owed to Kalothetos, the choice of Vatopedi, with which Kalothetos had close connections, becomes self-evident.

22. On *parakatatheke*, see Harmenopoulos, *Hexabiblos*, III.9.

monk of Lavra to pay Raoul. John's brother, Alexios, took it upon himself to assure the monks that these were, indeed, Kalothetos' funds, and «forced» them to give the money to Raoul. The account in the document, or the transaction itself, is unsound: the money should have been given to the Lavriote monk. Almost predictably, the *grand primmikerios* John claimed that these were his very own funds, and demanded them back.

The decision of Dermokaites includes a rudimentary discussion on the function of cash, as either goods whose physical integrity is important, or simply as means of payment, whose physical identification is unimportant. Correspondingly, the operations of the monastery would approximate those of either a custodian bank or a bank of deposit. In modern societies, a custodian bank receives items in deposit and is bound to return the self-same items: it charges a service fee, and may not use the items as capital. A deposit bank receives items in cash or the equivalent, and offers its customers interest. It can offer interest because it may use these funds to engage in economic operations (investment or financial operations) of its own, that is to say, it uses the deposits as capital. It is bound to return the cash (which will be physically different from the cash deposited) either on demand or after a specified time period, depending on the terms of the contract.

The court said that it did not matter whether the hyperpyra belonging to Kalothetos (as the patriarchal letter showed) were the exact same coins deposited to the monastery by the *grand primmikerios* John; even if they were different coins, they still should be credited to Kalothetos' account (ὄθενδήποτε γὰρ ἐλθόντα, τοῦ πανυπεροεβάστου ὀφείλουσι καταλογισθῆναι)²³. This suggests an initial uncertainty in the minds of the opponents as to how money should be treated: as goods or as a means of exchange. John may have argued that money should be treated like objects; the coins themselves belonging to one person or another, such as dowry goods of a *dos inaestimata*, for example, should be restored in their original form. The judge certainly, and perhaps the monastery in its ultimate action, argued that ownership was not vested in the coins themselves, but that money was interchangeable, much in the way that in the case of the evaluated dowry (*dos aestimata*) it is the worth of the dowry, not the exact items, that has to be restored²⁴. In this second case,

23. Mošin, «Akti», 162.

24. For the *dos aestimata* and the *dos inaestimata*, see M.-Th. Fögen, «Zeugnisse byzantinischer Rechtspraxis im 14. Jahrhundert», *Fontes Minores* 5 (1982), 262 ff., with source references and bibliography. The comparison with dowry goods is perhaps not inappropriate,

the monastery could, theoretically, use the deposited funds for its own purposes, including investment, as long as the arrangement with the depositor was such that the monastery could cover the deposit, or there was a time limitation within which the deposit could not be withdrawn. There is no evidence of such subtleties. We also do not know whether any interest was charged or given, as it was by Athonite monasteries in the eighteenth century²⁵.

In the event, the monastery used John's deposit to pay off part of the obligation of Kalothetos which it had guaranteed. Then it tried to collect the money from Kalothetos, thus restoring the *grand primmikerios*' deposit. But the court did not permit this transaction, saying that if John had any grievance he should address himself not to the monastery but either to his brother or to Kalothetos. The monastery failed in its role as a safe custodian bank. Furthermore, the oscillation between one kind of payment and another shows a great deal of uncertainty.

b. The monastery guaranteed Kalothetos' debt, which he owed to Raoul. This is, in a way, the strangest operation, potentially quite sophisticated, but most unsophisticated in practice. In order to act as guarantor, the monastery would have had to have liquidity. It also should have made a contractual arrangement that would have allowed it to place a lien on the property of Kalothetos. That would have been a way to legally ensure and enforce that the monastery would not lose out on the transaction. But the monastery had neither. Its liquidity seems to have been very low at that point, as indicated by the fact that it had to borrow 300 hyperpyra from the Lavriote monk to pay the unpaid part of Kalothetos' debt. As for Kalothetos, all that the monks seem to have received from him is a promissory note, by which he must have promised to repay them for any moneys they might have had to lay out, because of the guarantee. His promissory note, as far as the document is concerned, was unsecured: the document does not say, for example, that he pledged his own property to the monastery as collateral. And yet he had some property: certainly the money owed him by the *grand primmikerios* John, and probably more in Xanthe. The only property of Kalothetos which the monastery had firmly in hand were the 300 hyperpyra that he had paid for the

---

given the large numbers of disputes concerning dowries that were adjudicated in the fourteenth century.

25. Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig 1894, 246, no. 20.

two *adelphata* – and it is highly debatable whether these moneys were usable at will. The rest of the money guaranteed by the monastery, i.e., 1800 hyperpyra plus 200 hyperpyra for the belt, a total of 2000 hyperpyra, was not secured²⁶. As a result of this unwise action of guaranteeing a debt without collateral, the monastery's property suffered from the violent actions of Raoul, and the monks eventually had to go to court to try to recover even the money they had paid out.

Three observations may be made on the basis of the facts. One, the monastery's very unsophisticated way of going about this affair may suggest that this was not, or was not yet, the kind of business the monks normally transacted²⁷. Therefore, and secondly, the reasons why the monastery served as guarantor may be non-economic: the nexus of relations of patronage and obligation that seems to involve a number of prominent personalities. But thirdly, the monastery may have expected, through this nexus of relationships, to derive some economic benefit of a more traditional nature, for example, donation of lands or other property by a grateful Kalothetos. There is no record of such a gift; but another Kalothetos, Theodore by name, had, before 1356, donated some lands to Vatopedi²⁸, so the family already had connections with the monastery and the hope of a gift would not have been unfounded.

In the end, whether by chance or by design, the monastery did not lose any cash by its involvement in the Kalothetos - Raoul affair. It turned out that what they had paid out was 560 hyperpyra, of which 300 had been taken from the money deposited by the *grand primmikerios* John. Therefore, the monks had to recover only 260 hyperpyra. Since the court allowed them to appropriate 300 hyperpyra, the capital invested by Kalothetos in two *adelphata*, the monastery came out ahead, to the tune of 40 hyperpyra.

---

26. Indeed, the entire 2300 hyperpyra was probably unsecured, since nowhere is it mentioned that the promissory note listed the 300 hyperpyra of the *adelphata* as collateral.

27. Indeed, it should not have acted as a guarantor, since it was forbidden to clerics to stand guarantee: Harmenopoulos, *Hexabiblos*, III. 6.7. The law that details the obligations of the person who guarantees a debt may be found in the *Hexabiblos*, III.6, especially III.6.1.

28. *PLP* no. 10609. The document, a chrysobull of John V, in Γούδας, «Βυζαντινά ἔγγραφα» (B), 239, does not give a first name. The name Theodore is given by F. Dölger, *Regesten*, no. 3059; and cf. F. Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, Munich 1931, no. 43.

c. The *adelphaton*, that much-studied institution of the late Palaiologan period²⁹, turns out in this case to have been a far more flexible form of capital than one would imagine, and than it was meant to be. An *adelphaton* is, in essence, an annuity: one gives to a monastery a certain sum of money, or the equivalent in land, with the expectation that one will draw from the monastery the necessary provisions for his/her sustenance, whether one becomes a monk/nun or not, starting immediately or in the future³⁰. The expectation is that one will benefit from this investment in the future. For the monastery to view this as a financially profitable proposition, a number of conditions must be met. First, it must be the case that the capital (and the revenues it produces) will not be exhausted by the eventual «payments». For this to happen, either the «payments» must be a relatively low proportion of the capital, essentially representing an interest on the capital, or the beneficiary must not draw the «payments» for a long period of time, or both.

For the beneficiary, the *adelphaton* constituted an initial investment, possibly without recovery of the capital, while for the monastery it was cash – or land – which may immediately be put to use. In troubled times, this could be an arrangement beneficial to both parties. But for it to work at all, the initial investment must not be rescindable, and the monastery must be able to guarantee that it will have the resources to make payments in kind (it must be remembered that these are not in cash) whenever it becomes necessary.

It is exceedingly difficult to calculate the proportion of the capital represented by the payments. A rough calculation based on the quantities of food mentioned in two contracts of the late fourteenth century, those of George Anatavlas and Manuel Deblitzenos, suggests that, if we were to assume that the capital was the 100 hyperpyra per *adelphaton* which was usual in the second half of the fourteenth century, the annual payment to Anatavlas would represent something like 20% of the capital, making it an

---

29. See M. Živojinović, «Monaški adelfati na svetoj Gori», *Zbor. Filoz. Fak.* (1974), 291-303; eadem, «Adelfati u Vizantiji i srednjovekovnoj Srbiji», *ZRVI* 11 (1968), 241-70; Oikonomides, «The Properties of the Deblitzenoi».

30. Immediately: the Deblitzenoi. In the future: Kalothetos; testament of the *grand primmikerios* John, *Pantokrator*, 102, 108, no. 11; donation of Alexios Palaiologos, *Pantéléēmōn*, no. 15 (1375); uncertain terms in the unpublished document of Vatopedi mentioned by Kravari, *Pantokrator*, 12 (June, 1398), which shows that the *grand primmikerios* John had established an *adelphaton* for his nephew, Theodore Diplovatatzes; Anatavlas: immediately (?) for his son; in the future for himself: *Esphigménou*, no. 29.

unproductive proposition for the monastery. The payment to Deblitzenos would have been something like 9%³¹; again high, but possibly profitable unless the people involved lived for a long time, as, in this case, they did³².

One also has to consider the conditions attached to various contracts. These differed from case to case. In point of fact, neither Anatavlas nor Deblitzenos gave cash for their *adelphata*. Anatavlas, who reached an agreement (συμφωνίας γράμμα) with Esphigmenou in 1388, made the best of a bad deal. His land in Portarea had been held partly in common with the monastery. It had been seized by the Turks, but the monks managed to have it assigned to themselves, along, it would seem, with the rest of his estate. After much discord, Anatavlas agreed to leave his estate to the monastery, in full and undisputed possession, in exchange for two annuities. One would go to his son, Theodore, and the other to George himself, once he decided to enter the monastery. At the death of each of them, the annuity would cease. The yield of two *adelphata* would have been high if they had been purchased at the normal rate. In fact, the land was probably more valuable than 200 hyperpyra, so the monastery could afford to be generous³³.

Manuel Deblitzenos' agreement with the monastery of Docheiariou concerned lands of his which had been seized by the Serbs and then returned to him probably in poor condition. He gave them to Docheiariou in exchange for three *adelphata*. The returns, that is to say, the food he received, were much lower than had been the case with Anatavlas. His lands, although unproductive at the time, would potentially have yielded much more than the annuity he received. On the other hand, his three *adelphata* were not given him for his lifetime only, as in the case of Anatavlas. He had the right to bequeath them to whomever he wished, and indeed in 1384 they were inherited by his widow, who was much younger than himself³⁴. Therefore, the monastery could expect to be paying out the three *adelphata* for a rather long time, which may explain why the payment was less than that made to Anatavlas. In brief, one may well imagine that the terms of the individual *adelphaton*-contract varied according to the value of the asset (if land rather

---

31. A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Cambridge and New York 1989, 126-27, on the consumption of wine, oil, and cheese; also *Lavra I*, nos. 19, 27, 54.

32. See *infra*, Appendix.

33. *Esphigménou*, no. 29 (1388).

34. *Docheiariou*, no. 48 (ca. 1381). This complicated affair is discussed by Oikonomides, «The Properties of the Deblitzenoi».

than cash constituted the capital) and the estimated total cost to the monastery. Undoubtedly, non-economic factors also intervened: for example, political pressure, or an earlier association of the beneficiary with the monastery, or hopes of future benefits on either side.

The case of the *adelphata* of Kalothetos presents some peculiarities. First, the sum he invested, 300 hyperpyra for two *adelphata*, is higher than the normal average of 100 hyperpyra per *adelphaton*. There may have been special reasons for this. Perhaps his contract stated that he would receive more provisions than usual, perhaps the monks sold the *adelphaton* too dear, perhaps he wanted to give them favorable terms. In any case, both he and, eventually, the monastery and the judge, seem to have considered the annuity as virtually a deposit of money, revocable and capable of being counted among the assets of Kalothetos, and used to pay off his obligations. Kalothetos, clearly strapped for cash, and owing money to the monastery, instead of paying his debt, tries to get back the money he had given for the *adelphata*, invoking a clause that most probably was not in the contract. What he invokes is that the monks failed to protect his interests because of the fact that they did not prevent Raoul from doing him economic damage – indeed, that they provoked and abetted Raoul in these actions. But, as far as we know, the monks were under no obligation to provide a general protection to Kalothetos, since the *adelphaton*-contracts which have survived merely indicate that certain payments in kind would be given in return for a sum invested. Manuel Deblitzenos, for example, gave the monastery his property, and in return he expected memorial masses for his parents, plus the annual «payment» equivalent to three *adelphata*, but no general protection³⁵. Certainly, we know that agreements were broken, and *adelphata* revoked. Deblitzenos himself had revoked the cession of his lands to Docheiariou five years earlier. But this was done because the monastery had failed to live up to its explicit obligations of payment, as it was also to do later, «because of the circumstances of the times». Unless the «circumstances» proved to be mitigating, there were provisions in the contracts which stipulated what would happen if the monks did not fulfill their financial obligations of paying the annuity: they would receive canonical punishment, they would return the capital (cash or land), and they would be responsible for the back-

---

35. *Docheiariou*, no. 48.

payments³⁶. The arrangement also might include penal clauses of a sort for the donor: Alexios Palaiologos abandoned to the monastery of Panteleemon his rights on an ancestral land (which the monastery was already occupying), in return for an *adelphaton*; and if anyone among his family did not respect the arrangement, he/she should be thrown out of court, and besides, incur the curse of the 318 Fathers of the Council of Nicaea³⁷. In the case of Kalothetos, he did not accuse the monastery of not living up to its financial agreements; his specious argumentation (not accepted by the tribunal) suggests that he simply wanted to take back his capital. At the same time, the *general judge of the Romans* (possibly at the instigation of the monks) decided that the monks should get the money that Kalothetos owed them by appropriating his *adelphaton* money. That is to say, this capital was used, after the fact, as collateral for his promissory note. What is more, the monks made a tidy profit out of this arrangement. All of which may be just in a higher or heavenly court, but it does not respect contracts, nor does it show the existence of a legal and judicial underpinning that would fully guarantee the terms of *adelphaton*-contracts.

Other financial arrangements and agreements are mentioned in the *krisimographton*, but will not be examined here. Generally speaking, there are different kinds of loan transactions, involving both monasteries (Vatopedi and Lavra) and rich and powerful individuals (Raoul, Kalothetos, the brothers John and Alexios) among themselves (Kalothetos and John, for example, seem to owe money to each other). The information regarding these transactions is sketchy, and would need considerable analysis to begin to make sense, although it is possible that even with detailed analysis we would not get much further.

What may we conclude from our examination of the financial transactions and operations of Vatopedi in the case we have examined? What is clear is that the monastery acts as intermediary in a number of financial transactions that implicate powerful individuals. This is, perhaps, not surprising, for if there was shortage of cash at the monastery, the shortage was even greater among laymen. The monastery functions as a place of deposit – a custodian bank – again, reasonable in difficult times. If this is uninspiring, there are other transactions that look more promising. The *adelphaton*, both

---

36. Oikonomides, «The Properties of the Deblitzenoi», 182 ff.; cf. *Docheiariou*, no. 51 (1404), l. 19-22.

37. *Pantéléēmōn*, no. 15 (1375).

as an annuity and when it was treated as a form of liquid capital, is evidence of an effort to turn one kind of asset into another. The use of deposited funds for the monastery's purposes, although very poor banking practice in this instance, since the monastery did not have the funds to cover the deposit, nevertheless indicates a certain vague understanding of the possibilities inherent in a bank of deposit. The role of the monastery as guarantor, although carried out awkwardly and without financial wisdom, suggests, as do the other transactions, a certain need for financial institutions that can service debts as well as annuities.

All in all, however, the picture that emerges is one of tentative arrangements, undertaken with no sureness of touch. There is uncertainty with regard to the *adelphaton*, contracts are incomplete and hard to implement (in the case of the guarantee), force plays an important role in the events and in the decisions of the players. In sum, although the monastery may not have lost much from this affair, may even have gained a little, its financial transactions were those of a beginner.

How much of this is characteristic of the economic activities of Vatopedi or, indeed, of monasteries in general, is hard to determine. That the *adelphaton* was a frequent form of contract in this period is well known. That monasteries might function as places of deposit at a time of political and military insecurity is quite to be expected. How deeply involved the monasteries became in financial transactions remains unclear; the actions of the monks of Vatopedi in the affair we have examined suggest that this was not the sort of business in which they normally engaged. With the progressive accumulation of property in monastic hands, this may have changed, and financial operations of the kind we have examined may have become more frequent and sophisticated. The possibility can only be tested by an investigation of monastic activities in subsequent periods, including the Tourkokratia.

APPENDIX: MONETARY VALUE OF TWO *ADELPHATA*

A rough calculation of the monetary equivalents of the food dispensed by the monasteries of Esphigmenou and Docheiariou to Theodore Anatavas (George's son) and Manuel Deblitzenos respectively is based on the following assumptions:

1 *tagarion* = 1/8 *politikos modios* = 2.25 *thalassioi modioi* = 28.8 kg of wheat.

1 *tetartion* of olive oil = 1/4 *metron*.

1 *metron* of olive oil = 9.1 l.

1 *metron* of wine = 10.25 l³⁸.

Prices of various items, by approximation from the price lists in J.-C. Cheynet, É. Malamut, C. Morriçon, «Prix et salaires à Byzance (Xe-XVe siècle)», *Hommes et richesses dans l'empire byzantin*, II, VIIIe-XVe siècle, eds. V. Kravari, J. Lefort, and C. Morriçon, Paris 1991, 356 ff., and J.-C. Cheynet, C. Morriçon, «Prices and Wages», *Economic History of Byzantium* (in press).

wheat: 1/4 hyperpyron per *thalassios modios*.

wine: 1/3 hyp. per *metron*.

olive oil: ca. 2/3 hyp. per *metron*.

---

38. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, 107-8, 113, 116. For the difficulties of dealing with the weights and measures mentioned in these documents, see Oikonomides, «The Properties of the Deblitzenoi», 185, and *Docheiariou*, 255. A major part of the difficulty has to do with the *tagarion*, which, according to Schilbach, is 1/8 of a *politikos modios*, i.e., 28.8 kg of wheat: *Byzantinische Metrologie*, 107-108. The document *Docheiariou*, no. 48, says that eight *tagaria* were equivalent to 1 *karta* which, according to Schilbach (108), was equivalent to only two *tagaria*! If we were to adopt Schilbach's estimate for the *karta*, it would mean that each *adelphaton* yielded to Deblitzenos only 1 *karta*=4.5 *thalassioi modioi* annually, which is absurd. Schilbach, however, also raises the possibility that the *karta* was equivalent to a *politikos modios*, which would work very well with the equivalences established by the document (108 n. 5).

The *adelphaton* of Anatavlas:

12 <i>tagaria</i> wheat =27 <i>modioi</i>	= 6.75 hyp.
24 <i>metra</i> wine	= 7.9 hyp.
6 <i>metra</i> olive oil	= 4 hyp.
2 <i>tagaria</i> pulses	= ?
30 <i>litrai</i> cheese	=?
Total	18.67 hyp., perhaps 20 hyp. with the cheese and pulses.

Each of the *adelphata* of Deblitzenos:

8 <i>tagaria</i> wheat = 18 <i>modioi</i>	= 4.5 hyp.
5.3 <i>tagaria</i> wheat instead of wine	= 3 hyp.
1.3 <i>tagaria</i> pulses	=?
0.67 <i>tetartia</i> olive oil =1/6 <i>metron</i>	= 0.11 hyp.
50 <i>litrai</i> cheese	= ?
Total	7.61 hyp., perhaps 9 hyp. with the cheese and pulses.

ΣΕΡΒΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΒΑΤΟΠΕΔΙΝΑ
ΧΡΥΣΟΒΟΥΛΛΑ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ DUŠAN

Ljubomir MAKSIMOVIĆ

Η ιερά μονή Βατοπεδίου, όπως είναι γνωστό σε όλους και ιδιαίτερα στη Σερβία, είχε κατά το Μεσαίωνα (ας προσθέσω: ακόμη και αργότερα, μέχρι σήμερα) μια ιδιαίτερη θέση στη σερβική πολιτιστική παράδοση. Η θέση αυτή, που οφείλεται ουσιαστικά στο γόητρο των δύο πατέρων της μεσαιωνικής αυτογνωσίας των Σέρβων, δηλαδή του Στεφάνου Νεμάνια και του γιου του Αγίου Σάββα¹, εμφανίζεται σαφέστατα την εποχή που ο Dušan κατέκτησε την Ανατολική Μακεδονία και ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας. Όπως και στα έγγραφα του τα οποία εξεδόθησαν στα σέρβικα προς όφελος της μονής Χιλανταρίου², ο Dušan στο πρώτο του χρυσόβουλλο για το Βατοπέδι (Μάιος 1346) αναφέρει τη μνήμη των δύο προγόνων του ως κίνητρο που τον ώθησε να καλυτερέψει την οικονομική θέση του μοναστηριού³. Όμως, στο δεύτερο χρυσόβουλλό του (Απρίλιος 1348), στο οποίο μνημονεύει με περισσότερες λεπτομέρειες την συγκεκριμένη μοναστηριακή περιουσία, ο Σέρβος τσάρος ήδη στηρίζει την γενναιοδωρία του στη δική του επίσκεψη στο Άγιον Όρος (Αύγουστος 1347 - Απρίλιος 1348), καθώς και στα προνόμια που είχε δώσει προηγουμένως ο ίδιος⁴.

Η αύξηση της «αυτοπεποίθησης» του Dušan δεν αποτελεί τη μοναδική διαφορά μεταξύ των δύο προαναφερθέντων εγγράφων. Στο πρώτο, στα πλαίσια του καταλόγου των κρατικών υπαλλήλων, στους οποίους απαγορεύεται η

---

1. Ο ιδρυτής της οικογένειας των Νεμανιδών και ο μικρότερος του γιος, ιδρυτής της σερβικής εκκλησίας, ήταν επίσης ιδρυτές της μονής Χιλανταρίου, δηλαδή της επίσημης σερβικής παρουσίας στο Άγιον Όρος. Το μεγάλο τους αγορευτικό έργο άρχισαν ξεκινώντας από το Βατοπέδι, όπου έχουν αφήσει εμφανή ίχνη της επιρροής τους, και όχι μόνον την εποχή που ζούσαν.

2. *Chilandar* (slaves), αρ. 8⁵⁸· αρ. 37^{10-21, 118}· αρ. 38¹⁵⁻¹⁹· αρ. 39¹⁹⁻²²· αρ. 40¹⁴⁻²²· αρ. 43³⁻¹¹· αρ. 45⁹.

3. Solovjev-Mošin, αρ. 11⁹⁻²⁹.

4. Solovjev-Mošin, αρ. 18¹⁻¹⁷.

είσοδος στα μοναστηριακά κτήματα, εμφανίζονται και οι στρατιώτες⁵, οι οποίοι όμως εξαφανίζονται στο δεύτερο χρυσόβουλλο. Το γεγονός αυτό αξίζει οπωσδήποτε να διερευνηθεί.

Πριν, όμως, εξετασθεί η μοναδική αυτή πληροφορία για τους στρατιώτες, που σχετίζεται με την διοικητική ή φορολογική αυτοτέλεια, πρέπει να τονισθεί, ότι και τα δύο βατοπεδινά χρυσόβουλλα του Dušan αναφέρουν την παρουσία των λεγόμενων Βαρβαρηνών στρατιωτών, των οποίων η παρουσία στα δύο έγγραφα δεν έχει στρατιωτικούς ή διοικητικούς λόγους⁶. Έτσι, με το πρώτο χρυσόβουλλο ο Dušan χαρίζει στο μοναστήρι το χωριό του Αγίου Μάμαντα (της Καλαμαριάς) «... μετά πάσης τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτοῦ καὶ ὧν εἶχε δικαίων καὶ προνομίων, ὡς προκατεῖχον τοῦτο οἱ Βαρβαρῆνοι στρατιῶται καὶ οἱ πρὸ αὐτῶν κατέχοντες τὸ τοιοῦτον χωρίον»⁷. Το δεύτερο χρυσόβουλλο επαναλαμβάνει το ίδιο στοιχείο, προσθέτοντας και δύο λμάνια, «... ἃ καὶ αὐτὰ ἐκέκτηντο οἱ δηλωθέντες Βαρβαρῆνοι»⁸.

Οι ερευνητές έχουν ήδη ταυτίσει τους Βαρβαρηνούς αυτούς με μια ομάδα μικρών προνοιαρίων, οι οποίοι έπαιζαν τον ίδιο ρόλο και στην περίπτωση της μονῆς Δοχειαρίου⁹. Εν πάση περιπτώσει, την εποχή εκείνη υπήρχαν και άλλα όμοια παραδείγματα¹⁰. Όμως, για το θέμα μας είναι σημαντικό το ότι οι Βαρβαρῆνοι μνημονεύονται ως ένας οικονομικός παράγοντας, ως πρώην ιδιοκτίτες, που δεν επρόκειτο να έχουν ιδιαίτερες υποχρεώσεις προς το Βατοπέδι.

Ας γυρίσουμε τώρα στους άλλους στρατιώτες, οι οποίοι αναφέρονται στα χωρία που σχετίζονται με τη διοικητική αυτοτέλεια. Στο κείμενο του πρώτου χρυσόβουλλου λέγεται ρητά το εξής: «... οὔτε γάρ οἱ κατὰ καιρῶν κεφαλατ(τ)ικεύοντες ζουπάνοι, οὔτε οἱ ὑπ' αὐτοὺς στρατιῶται, οὔτε οἱ τὰ τοῦ δημοσίου διενεργούντες, οὔτε μὴν οἱ ἀπογραφησόμενοι ἔξουσι πάποτε ἄδειαν διενολῆσαι, ἢ ἐπηρεᾶσαι, ἢ ὄλως πόδα βαλεῖν, ἢ πεζεῦσαι ἐπὶ πᾶσι τοῖς κτήμασι τῆς τοιαύτης μονῆς, οἷς τε εἶχε πρότερον καὶ οἷς νῦν εὐεργετήθη παρὰ τῆς βασιλείας μου»¹¹.

5. *Αυτόθι*, αφ. 18₅₅₋₅₈.

6. *Αυτόθι*, αφ. 11₃₇, αφ. 18_{25, 31}.

7. *Αυτόθι*, αφ. 11₃₅₋₃₈.

8. *Αυτόθι*, αφ. 18₃₀₋₃₁.

9. Πρβλ. G. Ostrogorski, *Pronija. Prilog istoriji feudalizma u Vizantiji i u južnoslovenskim zemljama*, Βελιγράδι 1951, 105-107 (= *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Βρυξέλλες 1954, 155-158, 206). Γενικά για τους Βαρβαρηνούς, πρβλ. N. Oikonomides, «À propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats», *TM* 8 (1981), 360-363.

10. Ostrogorski, *Pronija*, 83, 96 κ.ε.; 106 κ.ε. (= *Féodalité* 124, 142 κ.ε., 156 κ.ε.).

11. Solovjev-Mošin, αφ. 11₅₅₋₆₁.

Η κοινωνική θέση των εν λόγω στρατιωτών δε γίνεται σαφής από το παραπάνω χωρίο. Θεωρητικά θα μπορούσαν και αυτοί να είναι προνοιαριοί, έστω και εν μέρει, δηλαδή να είναι μέλη των στρατιωτικών αλλαγίων, που τότε ήταν αρκετά συνηθισμένα στο Βυζάντιο¹². Η υπόθεση αυτή είναι μάλλον απίθανη, αλλά και δεν έχει ιδιαίτερη σημασία για το θέμα μας, διότι εδώ πρόκειται για στρατιώτες με ενεργό θητεία στην υπηρεσία του νέου σερβικού καθεστώτος. Οι στρατιώτες αυτοί, κατά πλειοψηφία, ήταν Σέρβοι όπως και τα «αφεντικά» τους, οι ζουπάνοι. Με άλλα λόγια, η μνεία τους είναι συνδεδεμένη με την υπηρεσία τους και όχι με την περιουσία τους.

Όλα αυτά θυμίζουν κατά κάποιο τρόπο το κοινό για το Άγιον Όρος χρυσόβουλλο του Στεφάνου Dušan. Ο Σέρβος βασιλιάς μόλις είχε ολοκληρώσει τις κατακτήσεις του στην Ανατολική Μακεδονία και, πριν ανακηρυχθεί αυτοκράτορας, εξέδωσε, το Νοέμβριο του 1345, το περίφημο χρυσόβουλλό του με γενικά προνόμια προς όφελος όλων των αγιορείτικων μοναστηριών¹³. Στο δ' τίτλο ορίζει τα εξής: «ἐξέλθωσι δὲ καὶ οἱ ταχθέντες εἰς τὰ κτήματα τῶν μοναστηρίων Σέρβοι καὶ οὐδὲ τοῦ λοιποῦ τάττονται εἰς αὐτὰ οἱ Σέρβοι ἢ ἄλλοι φύλακες παρὰ τῆς κραλότητός μου ἢ παρὰ τινος τῶν ἀρχόντων αὐτῆς»¹⁴.

Η διαταγή αυτή προφανώς αφορά τις συνθήκες που επικρατούσαν κατά την πολιορκία και την κατάκτηση της πόλης των Σερρών (Σεπτέμβριος 1345), όταν δηλαδή σταθεροποιήθηκε εντελώς η σερβική εξουσία στη Μακεδονία¹⁵. Οι στρατιωτικές μονάδες των Σέρβων, αν και δεν πλημμύριζαν πραγματικά τη χώρα, έπρεπε να διασκορπιστούν, πράγμα που σήμαινε επιβάρυνση για τους αγρότες της περιοχής. Τα μοναστηριακά κτήματα θα ήταν αναμφισβήτητα το μεγαλύτερο θύμα τους. Συνεπώς, ήταν φυσικό οι μοναχοί να εκμεταλλευθούν την πρώτη ευκαιρία για να απελευθερώσουν τα κτήματά τους από την πίεση των απρόσκλητων οπλοφόρων. Όταν, μέσω του λογοθέτη του, ο Σέρβος βασιλιάς ζήτησε από τους αγιορείτες την αναγνώριση της εξουσίας του, εμφανίστηκε η κατάλληλη ευκαιρία¹⁶. Οι μοναχοί δέχθηκαν την πρόταση του βασιλιά υπό

12. Πρβλ. Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Άμστερνταμ 1988 [στο εξής Maksimovic, *Administration*], 180 κ.ε.; M. C. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, πρβλ. ευρετήριο allagion, allagia.

13. Solovjev-Mošin, αρ. 5.

14. *Αυτόθι*, αρ. 5₄₃.47.

15. Πρβλ. B. Ferjančić, *Vizantinski i srpski Ser u XIV stoleću*, Βελιγράδι 1994, 63 κ.ε.

16. D. Korać, «Sveta Gora pod srpskom vlašću (1345-1371)», *ZRVI* 31 (1992), 45 κ.ε.

ορισμένους όρους, ανάμεσα στους οποίους βρισκόταν και η αποχώρηση των στρατιωτικών.

Το χρυσόβουλλο που ακολούθησε, δηλαδή το χρυσόβουλλο του Νοεμβρίου του 1345, αφορούσε όλα τα μοναστήρια του Άθω. Αφορούσε επίσης κάθε είδους στρατιώτες, στους οποίους απαγορευόταν στο μέλλον να εμφανισθούν και να καταπατήσουν τα μοναστηριακά κτήματα. Πράγματι τα μεταγενέστερα χρυσόβουλλα του Dušan, ο οποίος εν τω μεταξύ έχει γίνει αυτοκράτορας, δε μνημονεύουν τους στρατιώτες, σαν να είχε πια λυθεί το πρόβλημα, που ήταν ακόμη πραγματικό το Νοέμβριο του 1345. Στα χρυσόβουλλα αυτά, κατά κανόνα, γίνεται λόγος για τους κρατικούς υπαλλήλους, στους οποίους απαγορεύεται η είσοδος στα κτήματα των αγιορείτικων μοναστηριών, δηλαδή στους κεφαλάδες, στους φορολόγους και στους υπαλλήλους που ήταν επιφορτισμένοι με τις απογραφικές αναθεωρήσεις¹⁷.

Η μοναδική εξαίρεση ως προς τους στρατιώτες παρουσιάζεται, όπως είδαμε, στο πρώτο βατοπεδινό χρυσόβουλλο. Λες και ήταν το Βατοπέδι το μόνο που γνώριζε δυσκολίες λόγω της παρουσίας των στρατιωτών. Μέσα σε δυο χρόνια η κατάσταση άλλαξε ουσιαστικά και στο δεύτερο χρυσόβουλλο μνημονεύονται μόνο διοικητικά στελέχη, τα ίδια όπως και στο πρώτο χρυσόβουλλο¹⁸. Η αλλαγή αυτή ήταν αναμφισβήτητη αποτέλεσμα της γενικής πολιτικής του Dušan, την οποία χάραξε ο ίδιος εκδίδοντας το κοινό χρυσόβουλλο του 1345, με την ιδιαίτερη ρήτρα που αφορούσε την αποχώρηση των στρατιωτών από τα μοναστηριακά κτήματα. Εννοείται ότι αμέσως τίθεται το εξής ερώτημα: γιατί η μονή Βατοπεδίου, για κάποιο χρονικό διάστημα, αποτελούσε εξαίρεση; Αν και η πλήρης απάντηση δεν είναι δυνατή, υπάρχει μια ένδειξη η σημασία της οποίας είναι φανερή.

Πρόκειται για τον τρόπο με τον οποίο τα βατοπεδινά χρυσόβουλλα του Dušan ονομάζουν τους τοπικούς διοικητές, όταν τους απαγορεύουν να ενοχλήσουν την μοναστηριακή περιουσία. Ο όρος είναι, όπως είδαμε και στα δύο έγγραφα, «οί κεφαλα(τ)ικεύοντες ζουπάνοι». Κι εδώ υπάρχει μια εξαίρεση, δεδομένου ότι σ' όλα τα άλλα χρυσόβουλλα, ο Dušan ακολουθεί εντελώς το βυζαντινό «μοντέλο», αποκαλώντας τους εν λόγω αξιωματούχους κεφαλάδες

17. Εκτός από το πρώτο βατοπεδινό χρυσόβουλλο, δεν υπάρχει άλλο έγγραφο του Dušan που να αναφέρει τους στρατιώτες ως όργανα του κρατικού μηχανισμού. Αυτό ισχύει τόσο για τα ελληνικά, όσο και για τα σερβικά του έγγραφα. Γι' αυτόν το λόγο δεν αναφέρονται εδώ βιβλιογραφικά στοιχεία των εν λόγω εγγράφων. Πρβλ. Korać, *ό.π.*, 93, όπου γίνεται λόγος για τη «διοικητική» εξουσία, που παραχωρούσε ο Dušan στους Αγιορείτες.

18. Solovjev-Mošin, αρ. 1155-58' αρ. 1892-94.

ή κεφαλα(τ)ικεύοντες, χωρίς δηλαδή να χρησιμοποιήσει την σερβική ονομασία ζουπάνος¹⁹. Εξάλλου, δεν τη χρησιμοποιεί ούτε και στα σερβικά του έγγραφα που αφορούν τη μονή Χιλανταρίου και στα οποία εμφανίζονται κάποια άλλα αξιώματα σερβικής προέλευσης (*βοϊεβόδας, κνέζης*)²⁰. Το γεγονός αυτό δεν οφείλεται στην απλή μίμηση των βυζαντινών εγγράφων.

Ο όρος ζουπάνος (*župan*) βρίσκεται την εποχή εκείνη σε πλήρη οπισθοχώρηση, ακόμη και στις παραδοσιακά σέρβικες, δηλαδή τις μη ρωμαϊκές περιοχές, όπου και εξαφανίζεται μέχρι το τέλος του ΙΔ' αιώνα²¹. Έτσι, στο νομοθετικό βιβλίο (*Dušanov Zakonik*) του Σέρβου αυτοκράτορα, που δημοσιεύτηκε το 1349 και το 1354, ο όρος δεν υπάρχει. Τον έχει αντικαταστήσει ένα δάνειο από την Βυζαντινή διοίκηση, ο όρος κεφαλή (*kefalija, kepalija*)²², παρόλο που οι διάφορες πηγές, αναλόγως των περιστάσεων, γνωρίζουν και τα δύο αξιώματα. Εντωμεταξύ παρατηρείται ένας περίεργος «συμβιβασμός»: οι περισσότεροι ζουπάνοι εμφανίζονται στις βόρειες περιοχές, ενώ βαθμιαία αλλάζει η σημασία του όρου, και εμφανίζονται, όλο και περισσότερο, οι κεφαλάδες. Αντίθετα οι κεφαλάδες αποτελούν το χαρακτηριστικό στοιχείο της σερβικής διοίκησης στην Ρωμανία, όπου υπάρχουν σπανιότερες αναφορές στους ζουπάνους²³.

Κατά κάποιον τρόπο πρόκειται για δυο συνώνυμες ονομασίες. Εκτός από τα δύο βατοπεδινά παραδείγματα, που και αυτά οδηγούν στο ίδιο συμπέρασμα, θα στρέψω την προσοχή μου προς τρία σημεία. Πρώτον: στο πρόσταγμα του Στεφάνου *Dušan* για την Αγία Αναστασία της Ζίχνας (Φεβρουάριος 1352). Με το πρόσταγμα απαγορεύεται η παρουσία «... τών υπό τήν βασιλείαν μου εύρισκομένων κεφαλάδων καθολικῶν ἢ μερικῶν ζουπάνων»²⁴. Η συνηθισμένη αντίστοιχη έκφραση των βυζαντινών εγγράφων θα ανέφερε τους *μερικούς κεφαλάδες*²⁵. Δεύτερον: στο χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Στεφάνου *Uroš*, του γιου του *Dušan*, για τη μονή της Λαύρας (Οκτώβριος 1361). Στο χρυσόβουλλο γίνεται λόγος περί ζουπάνων και κεφαλάδων, στην ελληνική εκδοχή, ενώ στο παράλληλο σερβικό κείμενο αναφέρονται η *κεφαλή* και ο κνέζης, με

19. Πρβλ. Solovjev-Mošin, ευρετήριο, 457, όπου παρουσιάζονται όλες οι παραλλαγές.

20. *Chilandar* (slaves), αρ. 33₅₄, αρ. 38₁₄₉.

21. Πρβλ. Jireček, *Istorija Srba*, I, 16 κ.ε.: II, 258.

22. *Zakonik cara Stefana Dušana 1349 i 1354*, έκδ. N. Radojčić, Βελιγράδι 1960, 55, 74, 79, 80, 82, 107, 132, 136, 138, 140, 141.

23. Maksimović, *Administration*, 136-137, σημ. 124.

24. Solovjev-Mošin, αρ. 23₁₅ (=A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le Mont Ménéceée*, Παρίσι 1955, αρ. 43₁₀).

25. Πρβλ. Maksimović, *ό.π.*, 128 κ.ε.

τρόπο που δείχνει ότι δεν υπήρχε ουσιαστική διαφορά μεταξύ των τριών αυτών όρων²⁶. Τρίτον: στο Χρονικό των Ιωαννίνων. Κατά την κυβέρνηση του Θωμά Preljubović (1367-1384), μνημονεύονται παράλληλα, με μια και την αυτή έννοια, «κεφαλάδαι» και «ζουπαναίοι»²⁷.

Εννοείται ότι η εθνική σύνθεση, που άλλωστε την εποχή εκείνη δεν έπαιξε σπουδαίο ρόλο, σε σχέση με αυτά τα δύο αξιώματα εμφανίζεται μόνο προς μια κατεύθυνση. Οι κεφαλάδες στην υπηρεσία του Σέρβου τσάρου στα ρωμαϊκά εδάφη ήταν Έλληνες, όπως π.χ. ο Μιχαήλ Αβραμπάκης στις Σέρρες²⁸, αλλά και οι Σέρβοι όπως π.χ. ο Ράικο στο Τρυλησίν-Βροντό²⁹. Οι ζουπάνοι, όμως, χωρίς καμία εξαίρεση, έπρεπε να είναι Σέρβοι. Δηλαδή, η εμφάνιση της σερβικής ορολογίας στα πλαίσια του διοικητικού οικοδομήματος δείχνει ότι σε τέτοιες περιπτώσεις πρόκειται για παρουσία Σέρβων αξιωματούχων. Ας υπενθυμίσουμε και πάλι τις περιπτώσεις αυτές: «οί μερικοί ζουπάνοι» στο πρόσταγμα για την Αγία Αναστασία της Ζίχνας (1352), «οί κεφαλατικεύοντες άρχοντες και άρχοντόπουλοι», που μνημονεύονται στο χρυσόβουλλο για τη μονή Ζωγράφου (1346), πιθανότατα ανήκουν και αυτοί στην κατηγορία αυτή, γιατί η έκφραση μοιάζει πολύ με τη σερβική «vlastela i vlasteličići»³⁰. Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγούν και «οί κεφαλατικεύοντες ζουπάνοι» στα χρυσόβουλλα για το Βατοπέδι (1346, 1348), με το παράδειγμα των οποίων και ξεκινήσαμε.

Βάσει όλων των παραπάνω, αλλά και δεδομένου ότι οι Έλληνες άρχοντες στην υπηρεσία του Στεφάνου Dušan έκαναν σημαντικές δωρεές στη μονή Βατοπεδίου μετά το 1345³¹, φαίνεται ότι το μοναστήρι αυτό συγκέντρωνε την ιδιαίτερη προσοχή του Σέρβου αυτοκράτορα. Παρόλο που το Βατοπέδι βρισκόταν τότε περίπου στην ίδια μοίρα με τα άλλα αγιορείτικα μοναστήρια, η σερβική παρουσία φαίνεται κάπως τονισμένη. Είναι δύσκολο, όμως, σήμερα να καταλάβει κανείς πώς ήταν δυνατόν οι Σέρβοι διοικητές να παίζουν έναν ιδιαίτερο ρόλο στην ζωή του Βατοπεδίου αφού τα κτήματά του ήταν διασκορπισμένα στις ίδιες περιοχές, όπου βρισκόταν και τα κτήματα των άλλων μοναστηριών. Πρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται μόνο για μια ιδιαιτερότητα ως

26. Solovjev-Mošin, αρ. 28, 204₅₀ (έλλ.) 205₄₉ (σερβ.).

27. *Τό χρονικόν τῶν Ἰωαννίνων*, ἐκδ. Λ. Βρανούση, Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 12 (1962), κεφ. 23, 91₁₄₋₁₆.

28. Solovjev-Mošin, αρ. 103. Πρβλ. Ferjančić, *ό.π.*, 70, 87, 88.

29. Solovjev-Mošin, αρ. 4. Πρβλ. G. Ostrogorski, *Serska oblast posle Dušanove smrti*, Βελιγράδι 1965, 101, 104.

30. Jireček, *ό.π.*, I, 261.

31. Korać, *ό.π.*, 68 κ.ε.

προς την ορολογία στα πλαίσια των κατά τα άλλα συνηθισμένων συνθηκών; Όσον αφορά τους στρατιώτες, η απάντηση είναι πιο εύκολη, αλλά όχι και απλή: οι στρατιώτες αυτοί διέμεναν σε ορισμένα βατοπεδινά κτήματα και μετά τη σχετική απαγόρευση στο κοινό χρυσόβουλλο, πράγμα που βεβαίως δε σήμαινε ότι η κατάσταση του μοναστηριού είχε βελτιωθεί από κάθε άποψη. Μέσα σ' αυτό το σταυρόλεξο μας ξεφεύγουν δυστυχώς οι λεπτομέρειες. Το μοναδικό σίγουρο συμπέρασμα θα ήταν αφενός ότι, έχοντας υπόψη το στρατιωτικό παράγοντα, η θέση της μονής Βατοπεδίου είχε σημαντική εξέλιξη μέσα στη διετία κατά την οποία εκδόθηκαν τα δύο χρυσόβουλλα του Σέρβου αυτοκράτορα Στεφάνου Dušan. Αφετέρου δε, και τα δύο αυτά χρυσόβουλλά του, σε σύγκριση με τα άλλα αγιορείτικα του έγγραφα, δείχνουν όχι μόνο την ιδιαιτερότητα της θέσης της μονής αυτής, αλλά και μια παρόμοια εξέλιξη ως προς τη θέση όλων, ή της πλειονότητας των μοναστηριών, τα οποία ανεγνώρισαν την εξουσία του Στεφάνου Dušan.

Η ΣΕΡΒΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΠΡΟΝΟΜΙΩΝ

Λένος ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

Το 1246 ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης επιχειρεί να καταλάβει την πόλη της Θεσσαλονίκης – αντίπαλός του ο δεσπότης Δημήτριος Κομνηνός. Οι έγκριτοι της Θεσσαλονίκης επικοινωνούν, κατά τον Ακροπολίτη¹, με το Βατάτζη, διεκδικούν και λαμβάνουν προνόμια, τα οποία εγγυώνται, αν δεν επαυξάνουν τα ήδη κεκτημένα. Βέβαια, είναι γνωστή η εμμονή και η ακαμψία των μελών της άρχουσας τάξης της Θεσσαλονίκης ως προς το αδιαπραγμάτετο των συμφερόντων τους² καθώς και η πλήρης επίγνωση της ιδιαίτερης γεωπολιτικής θέσης της πόλης στη βαλκανική ενδοχώρα και στο Αιγαίο Πέλαγος. Είναι επίσης γνωστή η πρακτική των ηγεμόνων της Δυτικής Ευρώπης να παραχωρούν προνόμια στις υπό κατάληψη πόλεις. Ο κοινός χρυσόβουλλος λόγος του κράλη και μελλοντικού «βασιλέως και αυτοκράτορος Σερβίας και Ρωμανίας» Στεφάνου προς τις μονές του Αγίου Όρους πρέπει, πιστεύω, να ενταχθεί σε ένα ιδιότυπο πλέγμα εξαρτήσεων, όπου ο βασιλεύς, προκειμένου να καταλάβει και να διατηρήσει την εξουσία, είναι πια, σημείο των καιρών, υποχρεωμένος να εγγυηθεί τη διατήρηση τουλάχιστον των ήδη κεκτημένων δικαιωμάτων των μελλοντικών υπηκόων. Το έγγραφο του Στεφάνου Dušan (Νοέμβριος 1345), που σώθηκε μόνο στο αρχείο της Μονής Βατοπεδίου, απολύθηκε από τον κράλη αμέσως μετά την κατάληψη των Σερρών και της υπόλοιπης Μακεδονίας και συνιστά μνημείο πολιτικής και διπλωματικής δεξιοτήτας³.

Ο Στέφανος απευθύνεται στην αθωνική πολιτεία σε μία ιδιαίτερα λεπτή συγκυρία τόσο για τον ίδιο όσο και, κυρίως, για τους παραλήπτες του εγγρά-

1. G. Acropolitae, *Historia*, έκδ. A. Heisenberg, Λιψία 1903, 79-80. Στο Βατάτζη στάλθηκε εξαμελής επιτροπή αποτελούμενη από τέσσερις *ονομαστούς* (διακεκριμένους αστούς) και δύο *αιστοκράτες* (*έπισήμους*), οι οποίοι ζήτησαν και έλαβαν *κοινόν χρυσόβουλλον*, το οποίο εγγυόταν την τήρηση των εθίμων και δικαίων των Θεσσαλονικέων, της ελευθερίας τους (δηλαδή των φορολογικών τους απαλλαγών) και τέλος υποσχέσεις για δωρεές σε εκείνους, που θα διευκόλυναν την κατάληψη της πόλης.

2. Βλ. Α. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Πάνανα 1996, 206 κ.ε.

3. Soloviev-Mošin, 76-83.

φου του, τους μοναχούς. Όμως, το Άγιον Όρος, το 1345, ευρίσκεται ανέφαλο, διοικούμενο από μία «επιτροπή», μια και ο πρώτος Ισαάκ είναι *ἀπροΐτος* (έγγλειστος) στην Κωνσταντινούπολη, στη μονή της Πέτρας⁴, λόγω της νομιμοφροσύνης του προς τον Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό και την αντίθεσή του προς την ηγετική ομάδα, την αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας, τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα, το μέγα δούκα Αλέξιο Απόκαυκο⁵. Ο χρυσόβουλλος λόγος του κράλη, σύμφωνα με τα διπλωματικά κρατούντα, είχε συνταχθεί σε ισάριθμα με τις μονές πρωτότυπα έγγραφα (συν ένα για τον πρώτο, υποθέτω) και επεδόθη στους εκπροσώπους τους το Νοέμβριο, της 14ης ινδικτιώνος, του έτους 6854 (1345). Στο αρχείο του Βατοπεδίου σώζεται ένα *ἴσον* (αντίγραφο) επικυρωμένο από το μητροπολίτη Βιδύνης Μητροφάνη⁶. Οφείλει να παρατηρηθεί ότι το ύφος και η γλώσσα του κεμένου πλησιάζουν κατά πολύ την παράδοση της Κωνσταντινούπολης, αντίθετα από μεταγενέστερα έγγραφα της σερβικής βασιλικής γραμματείας, που υιοθετούν ένα δημωδέστερο, αν όχι προφορικό λόγο⁷. Είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι το έγγραφο *σχεδιάσθηκε* στις Καραύες και στάλθηκε στον κράλη (στις Σέρρες) για υπογραφή.

Η κραλότης του, μέσω του (ελληνόφωνου) οικείου της λογοθέτη Χρυσού, που έχει μεταβεί στον Άθω⁸, «ἐξατεΐται και ἱκετεύει» μεταξύ άλλων, να μνημονεύεται «καθ' ὄλον τὸ τοιοῦτον Ἅγιον Ὅρος» και «κατανεύουν και ὑπακούουν οἱ ἄγιοι πατέρες»⁹, υπό την προϋπόθεση ότι ο κράλης θα παραχωρήσει τα αιτούμενα «κεφάλαια και ζητήματα»¹⁰, δηλαδή τις φορολογικές ελαφρύνσεις και απαλλαγές (και όχι μόνο), που οι μοναχοί απαιτούν. Συμφωνία επήλθε και η υπακοή συντελέσθηκε. Το πιο επίμαχο όμως κεφάλαιο και συνάμα το πιο πιεστικό, λόγω της συγκυρίας, ήταν η μνεία, το «μνημόσυνο», του βασιλέως των Ρωμαίων. Τίνος βασιλέως; Του Ιωάννη Ε' ή του Ιωάννη ΣΤ', ή τέλος, και των

4. Βλ. Παπαχρυσάνθου, *Ἀθωνικός μοναχισμός*, 364-365.

5. Βλ. Α. Μαυρομάτη, *Οι πρώτοι Παλαιολόγοι*, Αθήνα 1983, 86 κ.ε.

6. Solovjev-Mošin, 28-34. Για τις σχέσεις του Dušan με το Άγιον Όρος βλ. Α. Μαυρομάτη, «Το Άγιον Όρος κατά τον ΙΔ' αι.», *Ο Άθως στους 140-160 αι.*, Αθήνα 1997, 15, υπ. 10. D. Κοραΐ, «Sveta Gora pod srpskom vlašću (1345-1371)», *ZRVI* 31 (1992), 15-192, όπου και σημαντική βιβλιογραφία.

7. L. Mavrommatis, «Les actes des princes serbes en langue grecque», *La paléographie grecque et byzantine*, Παρίσι 1977, 485-487.

8. Solovjev-Mošin, 28-35.

9. *Ο.π.*, 30.

10. *Ο.π.*, 30 - 32. Ο κράλης θα «στερέξει» τα αιτήματα, υπό την προϋπόθεση ότι οι μοναχοί «πρόθυμα» και χωρίς «ραθυμία» (νύξη για τη νομιμοφροσύνη των μονών) θα μνημονεύουν το όνομά του στον Άθω και στην Ιερισσό.

δύο; Κατ' αρχάς όμως, το ερώτημα, που προείχε, ήταν και το πιο σημαντικό: θα μνημονευόταν από τους αγιολογίτες ο βασιλεύς των Ρωμαίων ή μόνον ο κράλης; Ή, για να διατυπωθεί εναργέστερα το πρόβλημα, η όποια θέση του Dušan θα επέτρεπε να ανιχνευθούν οι μετά την κατάληψη της Μακεδονίας προθέσεις του; Το έγγραφο επιτρέπει να συναχθεί ότι υπήρξε συμβιβασμός, που όριζε με σαφήνεια την ιεραρχία των εξαρτήσεων του Άθω. Ο κράλης ορίζει να μην *ἐμποδισθεῖ* το μνημόσυνο του βασιλέως, να μνημονεύεται πρώτα ο βασιλεύς και μετά ο ίδιος¹¹. Άρα, παρ' ό τι πραγματικός επικυρίαρχος της Μακεδονίας, ο Στέφανος, αποδέχεται τη διπλή εξάρτηση του Άθω, μη επιθυμώντας τόσο ο ίδιος όσο και οι μοναχοί, την κατάργηση της αυτοκρατορικής εξουσίας στο Άγιον Όρος, κατά την παρούσα συγκυρία, τουλάχιστον. Ευκαιριακή πολιτική και των δύο, που δεν υποθηκεύει μελλοντικές επιλογές¹².

Αν το 1345 η υπακοή ήταν σχετικά διαπραγματεύσιμη, το 1346 δεν είναι πια. Το έτος αυτό, η μονή των Ιβήρων, όπως και οι άλλες μονές ζητεί και λαμβάνει χρυσόβουλλο λόγο του βασιλέως Στεφάνου¹³. Υπάρχει μία αντιστροφή του ρητορικού / πολιτικού λόγου. «Η βασιλεία μου πάσας ... τὰς ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει τῷ Ἄθῳ διακεμένας μονὰς ἀναδεξαμένη ... προσελθούσας καὶ ὑποταγείσας αὐτῇ ... ἔχωρήγησε καὶ παρέσχε τὴν εὐεργεσίαν»¹⁴. Οι μονές προσήλθαν και πρόσφεραν την υποταγή τους στον κράλη, που, με τη σειρά του, παραχώρησε την ευεργεσία του. Ο Άθως δηλαδή, προκειμένου να αντιμετωπίσει μία λεπτή συγκυρία, έναν εμφύλιο πόλεμο και μία κατάκτηση, προσφεύγει στο σέρβο ηγεμόνα, επιλογή που απαντά άμεσα στην πολιτική πρακτική του Dušan, του προσεταιρισμού της βυζαντινής άρχουσας τάξης και, ακόμη, των οικουμενικών του βλέψεων, αν είχαν ήδη εκκολαφθεί.

Στο χρυσόβουλλό του για τη μονή Φιλοθέου (Απρίλιος 1346)¹⁵, που εκδόθηκε το χρόνο της στέψης του στα Σκόπια, ο τσάρος Στέφανος αποτυπώνει τη συγκυρία και την κατάσταση, που προέκυψε, με σαφέστερες λέξεις. Αναλαμβάνει, γράφει, τη φροντίδα (*προμήθεια*) των πόλεων (*κάστρα*) και των περιοχών (*χωρά*), που ανεγνώρισαν την κυριαρχία του προσερχόμενες στη *δουλοσύνη*

11. Solovjev-Mošin, 32.

12. Βλ. τη σημαντική μελέτη, που εξετάζει μέσα από νεότερο πρίσμα την πολιτεία του Dušan: S.M. Čirković, «Between Kingdom and Empire: Dušan's State 1346-1355 Reconsidered», *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον 14' α*, Αθήνα 1996, 110-120. Βλ. επίσης τις σημαντικές συμβολές στον ίδιο τόμο του Ν. Οικονομίδη και του Lj. Maksimović.

13. Βλ. *Ivion* IV, 112-116.

14. *Ό.π.*, 115.

15. Solovjev-Mošin, 52.

του, για τις καταστροφές, που προκάλεσαν ο πόλεμος και η αλλαγή στην εξουσία (*άνωμαλία, σύγχυσις, κάκωσις, φθορά, καινοτομία*)¹⁶. Με την ευκαιρία της εκχώρησης ως πρόνοιας του χωριού Χάντακα και της περιοχής του στη μονή Ζωγράφου, ο τσάρος σημειώνει στο χρυσόβουλλό του: «... προσήλθεν ή τιοαύτη χώρα εις την ύποταγην και ύποχειριότητα της βασιλείας μου...»¹⁷. Τέλος, στη μονή Βατοπεδίου, ο τσάρος επιφυλάσσει προνομακή μεταχείριση, υπογραμμίζοντας στο χρυσόβουλλό του (Μάιος 1346) τους στενούς ιδεολογικούς δεσμούς που τον συνδέουν με το μοναστήρι, θεωρεί τον εαυτό του συνεχιστή της παράδοσης των προγόνων του, Αγίων Συμεών και Σάββα, οι οποίοι είχαν επιδειξιφιλέψει στο Βατοπέδι «πολλήν την άναδοχήν και διάθεσιν και κυβέρνησιν»¹⁸. Όμως, οι ταραγμένοι καιροί, η όλη *άνωμαλία και άταξία*, οδήγησαν τη μονή «έν στενότητι και πτωχεία μεγάλη», γεγονός που υποχρεώνει το Στέφανο να αποκαταστήσει τη μονή στην ευδαμονία που οι πρόγονοί του είχαν επιτύχει¹⁹. Στη προκεκμένη περίπτωση, εκλείπει ο λόγος της αναφοράς στην υποταγή των βατοπεδινών. Η παράδοση της προστασίας, επίγειας και επουράνιας, πραγματικής και ιδεατής, των Stefan Nemanja και Rastko Nemanic, επικαλύπτει τη διαδικασία, που θα αποκαλούσα δουλοσύνη - ευεργεσία, η οποία στην περίπτωση αυτή θεωρείται δεδομένη. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για τον περίφημο όρχο πίστωσης, που επισφραγίζει μία σχέση, ένα δεσμό εξάρτησης μεταξύ ηγεμόνα και υπηκόου ή ομάδας υπηκόων.

Το Άγιον Όρος με την υποταγή / υλακοή στον κράλη - τσάρο και εφόσον δεν καταργεί το δεσμό του με το βασιλέα Ρωμαίων, εμφανίζεται να αναγνωρίζει δύο «επικυριάρχους» ταυτόχρονα, εκ των οποίων τα πρωτεία κατέχει ο αυτοκράτωρ στην Κωνσταντινούπολη²⁰. Γεγονός ευεξήγητο, που δε θα ξένισε κανένα σύγχρονο, μια και οι μοναχοί δεν εγκατέλειψαν το φυσικό τους προστάτη, το βασιλέα των Ρωμαίων. Όμως στη ρωμαϊκή επικράτεια, δύο βασιλικές φατρίες είχαν αποδυθεί σε ένα άνευ όρων ανταγωνισμό για την εξουσία και οι Ρωμαίοι είχαν πρόσφατες τις μήνες από τη σύγκρουση των Ανδρονίκου Β' και Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγων. Στη προκεκμένη περίπτωση μάλιστα, ο Ιωάννης

16. *Ο.π.*, 52.

17. L. Mavromatis, «Le chrysobulle de Dušan pour Zographou», *Byzantion* 52 (1982), 351-356.

18. Solovjev-Mosin, 78.

19. *Ο.π.*, 78.

20. *Ο.π.*, 32. Ο κράλης ορίζει να μην εμποδίζεται το μνημόσυνο του βασιλέως (νύξη για κάποιες αντιρωμαϊκές τάσεις στη μονή Χιλανδαρίου;) και να μνημονεύεται πρώτα ο βασιλεύς και μετά η κραλότης του.

ΣΤ' Καντακουζηνός είχε μεταβεί στην αυλή του Dušan και συνάψει συμφωνία εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Ο Άθως, με δεδηλωμένες τις φιλοκαντακουζηνικές του προτιμήσεις, παρακολούθησε την ίδια πορεία και πρόσφερε, a posteriori βέβαια, την αναγνώριση της σέρβικης εξουσίας κατά τον πιο επίσημο τρόπο, με τη συμμετοχή του στη στέψη του Dušan ως αυτοκράτορα (Σκόπια, Πάσχα 1346), με αντάλλαγμα σημαντικά οικονομικά οφέλη και την εγγύηση της (πολιτικής και εκκλησιαστικής) ανεξαρτησίας του²¹.

Τα έγγραφα του Dušan προς το Άγιον Όρος αναφέρονται στην έκρυθμη κατάσταση, που επικρατούσε στη Μακεδονία κατά τη σερβική προέλαση προς Νότον και τις προσπάθειες του ηγεμόνα να αποκαταστήσει την τάξη. Στις μαρτυρίες αυτές προστέθηκαν πρόσφατα οι πληροφορίες του αρχείου της μονής του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, μεγάλου γαιοκτήμονα στην περιοχή Σερών²². Μαθαίνουμε λοιπόν ότι η μονή αδυνατούσε να καταβάλει σε ένα μεσαίο ιδιοκτήτη της περιοχής Σερών - Ζίχνας τα οφειλόμενα ετησίως δύο μουζούρια σίτου ισχυριζόμενη ότι «...είς ἄκρον στενοχωρημένος ὁ καιρὸς ἀπὸ τῆς μεγίστης ἐπιθέσεως τοῦ κρᾶλη...»²³.

Το χρυσόβουλλο, που σώζεται στο Βατοπέδι, είναι «κοινό», αφορά δηλαδή όλες τις μονές. Το αρχείο της μονής Προδρόμου με τη σειρά του, επιβεβαιώνει ότι ο Dušan απέλυσε χρυσόβουλλα με προνόμια προς όλες τις πόλεις της επικράτειας: μία υπόθεση απιστίας, εσχάτης προδοσίας δηλαδή (καταπάτηση του όρκου πίστωσης), εκ μέρους του ρωμού αριστοκράτη, πρωτοαλλαγάτορα, Νικηφόρου Βασιλικού, οικείου του σέρβου αυτοκράτορα, επέσυρε, μεταξύ άλλων, με πρόσταγμα του τσάρου τη δήμευση της περιουσίας του και την εκχώρησή της σε τρίτο πρόσωπο. Η Μαρία Βασιλική, σύζυγος του Νικηφόρου, επικαλείται ενώπιον του εκπροσώπου της αυτοκρατορικής εξουσίας, του σερβορωμού Mihajlo (Μιχαήλου) Κομνηνού Συναδηνού, τα δικαιώματά της στην περιουσία της (προικιά), όπως καθορίζεται στο χρυσόβουλλο για όλους τους Ζιχνιώτες. Ο Συναδηνός έκρινε ότι, στην προκειμένη περίπτωση, το χρυσόβουλλο ήταν ισχυρότερο από το πρόσταγμα και δικαίωσε τη Βασιλική (1349)²⁴.

21. Βλ. Μαυρομάτη, «Το Άγιον Όρος», 13-16.

22. Βλ. Α. Guillou, *Les archives de Saint-Jean Prodrome sur le mont Ménécée*, Παρίσι 1955. Για την έκδοση των εγγράφων του αρχείου, χωρίς σχόλια, βλ. L. Benou, *Le codex B du monastère Saint-Jean Prodrome, XIIIe-XVe siècles*, Παρίσι 1998.

23. L. Mavrommatis, «Sur les antagonismes en Macédoine sous la domination serbe», *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον 14' αι.*, Αθήνα 1996, 331-333.

24. Mavrommatis, *ό.π.*, 333-334.

Μετά από τις δύο περιπτώσεις, του Αγίου Όρους και της πόλης της Ζίχνας, νόμιμο είναι να υποθέσουμε ότι η γραμματεία του Στεφάνου εξέδωσε γραπτές εγγυήσεις προς όλες τις πόλεις, που οι Σέρβοι κατέλαβαν. Εξάλλου, χαρακτηριστική είναι η εμμονή του ηγεμόνα στην τήρηση των προνομίων, που παραχωρεί: στο *Zakonik*, άρθρο 126, υπογραμμίζεται ότι δεν επιτρέπεται η ακύρωση των χρυσοβούλλων, που παραχωρήθηκαν στις «βασιλικές πόλεις»²⁵. Είδαμε πιο πάνω την ισχύ της βούλησης του σερβικού κράτους, πολλώ μάλλον όταν πρόκειται για το Άγιον Όρος, πολιτεία, που εξυπηρετούσε την πολιτική ιδεολογία και την προπαγάνδα των σέρβων ηγεμόνων ήδη από την εποχή του Nemanja.

Το Άγιον Όρος απουσιάζει από το *Zakonik*: καμία ιδιαίτερη ρήτρα, καμία μνεία. Άρα, περιλαμβάνεται και αυτό στις βασιλικές πόλεις και ισχύει γι' αυτό, ό,τι και για τους «ατούς» των μακεδονικών πόλεων, που περιήλθαν στη σερβική εξουσία. Τίθεται εύλογα το ερώτημα, αν πράγματι ο Άθως αποτελούσε τόσο ισχυρό νευραλγικό σημείο της πολιτικής πρακτικής των Σέρβων, όσο τουλάχιστον αφήνεται να διαφανεί από τη σύγχρονη ιστοριογραφία, ή μήπως ήταν, απλούστερα, ένα μέρος του διπλωματικού παιχνιδιού της Σερβίας στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο; Ο κώδικας του Dušan αποτελεί τον καταστατικό χάρτη, που οριοθετεί τις σχέσεις ηγεμόνα και υπηκόων μιας πολυεθνικής κρατικής μονάδας και επιχειρεί να φέρει μία ισονομία, να γεφυρώσει τη ρωμαϊκή παράδοση με το σερβικό εθμικό δίκαιο. Παρομοίασαν το *Zakonik* με τη *Magna Carta* του 1215²⁶. Εδώ μπορεί να λεχθεί ότι το κοινό σημείο των δύο κωδικών είναι ο αυτοπεριορισμός της βασιλικής εξουσίας. Παραχώρηση προνομίων σημαίνει τον προσεταιρισμό τρίτων με αντάλλαγμα τον περιορισμό των δικαιωμάτων του ηγεμόνα. Μέσα από αυτό το πρίσμα, είναι προφανές ότι ο Dušan στον κώδικα, ενισχύει το ρόλο της κοσμικής εκκλησίας, του σερβικού πατριαρχείου, του πρώτου και κυρίαρχου μηχανισμού του κράτους. Οι μονές δεν αποτελούν, σε τελευταία ανάλυση, παρά ένα, σημαντικό έστω, μέρος του μηχανισμού, που υπηρετεί τους στόχους του ηγεμόνα.

25. *Zakonik cara Stefana Dušana*, έκδ. M. Begović, I, Βελιγράδι 1975, σελ. 192.

26. Βλ. *Magna Carta*, έκδ. Δ. Κυριαζή-Γουβέλη, Αθήνα 1971.

Η ΜΟΝΗ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ ΚΑΙ Η ΣΕΡΒΙΑ ΣΤΟΝ ΙΕ΄ ΑΙΩΝΑ

Radivoj RADIĆ

Το Άγιο Όρος κατείχε εξέχουσα θέση στο χριστιανικό κόσμο όχι μόνο στη διάρκεια του Μεσαίωνα αλλά και στην εποχή της Τουρκοκρατίας, παραμένοντας ένα μοναδικό πνευματικό κέντρο των ορθόδοξων λαών. Οι μονές του, για τις οποίες ο μοναχός Δομετιανός, Σέρβος συγγραφέας του ΙΓ΄ αιώνα, λέει ότι είναι «χωριά της Αγίας Θεοτόκου»¹, είναι στενά συνδεδεμένες με την ιστορία των Σέρβων, και για το λόγο αυτό σχετικά συχνά γίνεται αναφορά σ΄ αυτές στις σερβικές μεσαιωνικές πηγές. Η ιερή μονή του Βατοπεδίου, μία από τις πιο λαμπρές στον Άθω, κατέχει ξεχωριστή θέση στη σερβική παράδοση, κυρίως λόγω της διαμονής του μεγάλου ζουπάνου Στέφανου Νεμάνια και του γιού του Ράστικο Νεμάνιτς σ΄ αυτή στα τέλη του δωδέκατου αιώνα.

Στην ιστορία των σχέσεων του Αγίου Όρους και των σερβικών χωρών κατά τον Μεσαίωνα σαφώς μπορούμε να ξεχωρίσουμε τρεις περιόδους στις οποίες οι επαφές αυτές ήταν ιδιαίτερα εντατικές². Η πρώτη περίοδος περιλαμβάνει τα τέλη του ΙΒ΄ και τις πρώτες δεκαετίες του ΙΓ΄ αιώνα και χαρακτηρίζεται από την άφιξη του Στέφανου Νεμάνια και του Ράστικο Νεμάνιτς στον Άθω³. Η δεύτερη περίοδος των ανεπτυγμένων σχέσεων της Σερβίας και του Αγίου Όρους άρχισε το φθινόπωρο του 1345, όταν ο Στέφανος Dušan (1331-1355) κατέλαβε τις Σέρρες και έθεσε κάτω από τη Σερβική εξουσία και την μοναστική πολιτεία. Η περίοδος αυτή κάλυψε το τρίτο τέταρτο του ΙΔ΄ αιώνα και τερματίστηκε με τη μάχη της Μαρίτσας (Έβρου) το Σεπτέμβριο του 1371⁴. Τέλος,

---

1. *Život svetoga Simeona i svetoga Save, napisao Domentijan*, έκδ. Dj. Daničić, Βελιγράδι 1865, 213.

2. *The Esphigmenou Charter of Despot Djuradj*, Βελιγράδι - Smederevo 1989, 97 (S. Ćirković).

3. M. Živojinović, «Les rapports entre Vatopédi et les moines Serbes à l'époque de la fondation du monastère Serbe de Chilandar» (σε αυτόν τον τόμο, σ. 31-41).

4. D. Korać, «Sveta Gora pod srpskom vlašću (1345-1371)», *ZRVI* 31 (1992), 15-192.

η τρίτη περίοδος περιλαμβάνει τον ΙΕ' αιώνα, κυρίως το πρώτο του ήμισυ, όταν Σέρβοι δεσπότες διατηρούσαν σχετικά εντατικές επαφές με τον Άθω⁵. Δεδομένου ότι από τα τέλη του ΙΒ' μέχρι τα τέλη του ΙΕ' αιώνα και στην Σερβία και στο Άγιον Όρος σημειώθηκαν διάφορες αλλαγές, η καθεμιά από τις τρεις ως άνω αναφερόμενες περιόδους ήταν με τον δικό της τρόπο ιδιόμορφη.

Οι σχέσεις της Σερβίας και του Αγίου Όρους στον ΙΕ' αιώνα καθορίζονταν κατά πολύ από τις εξελίξεις οι οποίες διαδραματιζόνταν στην περιοχή. Χάρη στον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ των Οθωμανών και στην κρίση η οποία για ένα χρονικό διάστημα είχε πλήξει την τουρκική αυτοκρατορία, το κράτος των Σέρβων δεσποτών κατόρθωσε, στις αρχές αυτής της περιόδου, να ανακτήσει δυνάμεις και να μπορέσει πάλι – για τελευταία φορά! – να ορθωθεί⁶. Ταυτόχρονα, το Άγιον Όρος, μετά το 1403, δηλαδή μετά τη μάχη της Άγκυρας, περιήλθε πάλι στη βυζαντινή εξουσία και βρέθηκε σε μία εξαιρετικά δύσκολη θέση. Ο Άθως όπως και η Θεσσαλονίκη μέχρι το 1430, όταν οι Τούρκοι τον κατέλαβαν οριστικά, παρέμεινε απομονωμένος από ξηράς και ήταν αναγκασμένος να διατηρεί επαφές με τις υπόλοιπες βυζαντινές πόλεις και τα νησιά μόνο διά της θαλασσίας οδού. Οι τότε βυζαντινοί αυτοκράτορες δεν ήταν σε θέση να βοηθούν όπως οι πρόγονοί τους τις μονές του Αγίου Όρους. Αντίθετα, σ' αυτήν τη δύσκολη κατάσταση αναγκάσθηκαν να προσφύγουν σε μη δημοφιλή μέτρα και δήμευσαν τα μισά από τα κτήματα των μονών για να τα μοιράσουν στους προνοϊάριους, ενώ κράτησαν για τον εαυτό τους ένα μέρος των φόρων τους οποίους κατέβαλλαν οι μονές μέχρι το 1403 στον Οθωμανό ηγεμόνα⁷. Στην περίοδο αυτή φάνηκαν κάποια προνόμια που είχε η μονή του Χιλανδαρίου, η οποία, εκτός από τα κτήματα που είχε στον Άθω και στα χωριά και τα μετόχια στις γύρω βυζαντινές περιοχές, είχε και μετόχια στη Σερβία. Με την πάροδο του χρόνου τα κτήματα της Σερβίας γίνονταν όλο και πιο σημαντική οικονομική πηγή, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη μας ότι ήταν πολύ δύσκολο να προσφυλαχθούν τα μετόχια γύρω από το Άγιον Όρος και ακόμη πιο δύσκολο να γίνει από αυτά η περιουλλογή των εισοδημάτων. Για το λόγο αυτό οι μοναχοί και άλλων μονών του Αγίου Όρους, ικανοί σε διπλωματικούς ελιγμούς

5. *The Esphigmenou Charter*, 103-105.

6. Jireček, *Istorija Srba*, I, 336 κ.ε.: πρβλ. J. Kalić, *ISN*, II, 64 κ.ε.: J. Kalić, *Srbi u poznom srednjem veku*, Βελιγράδι 1994, 63 κ.ε.: A. Veselinović, *Država srpskih despotia*, Βελιγράδι 1995, 5 κ.ε.

7. G. Ostrogorski, «Sveta Gora posle Maričke bitke», *Zbor. Filoz. Fak.* 10/1 (1970), 277-282· G. Ostrogorsky, *Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, Γ, Αθήνα 1981, 259, 345-346, 244· *The Esphigmenou Charter*, 103.

και πάντοτε έτοιμοι να προσαρμοστούν και στις πιο δυσμενείς συνθήκες, έστρεψαν το βλέμμα τους στο Βορρά, στους τοπικούς ηγεμόνες των σερβικών χωρών. Έτσι τον ΙΕ' αιώνα, εκτός από τις μονές του Αγίου Παύλου, του Κασταμονίτου, της Μεγάλης Λαύρας του Αγίου Αθανασίου, του Αγίου Παντελεήμονος και του Εσφιγμένου, και η μονή του Βατοπεδίου απευθύνθηκε για βοήθεια στους ηγεμόνες και στους άρχοντες της Σερβίας⁸. Η μονή ελέτευε κάποιες δωρεές και παραχωρήσεις.

Από όσα γνωρίζουμε πρώτα ο Στέφανος Λαζάρεβιτς, Σέρβος πρίγκιπας (1389-1402) και δεσπότης (1402-1427), στις 2 Ιουλίου του 1417 εξέδωσε γραφή προς τη μονή του Βατοπεδίου⁹. Η γραφή αυτή εκδόθηκε μετά από παράκληση ορισμένων επιφανών μοναχών της, οι οποίοι επισκέφθηκαν το Σέρβο ηγεμόνα. Μεταξύ αυτών ήταν ο ηγούμενος ιερομόναχος κυρ Γεννάδιος, ο προηγούμενος ιερομόναχος Ιωακείμ, ο γέροντας Ακάκιος και ο ιερομόναχος και εκκλησιάρχης Δανιήλ¹⁰. Πρέπει να τονίσουμε ότι έχει διαφυλαχθεί και η ελληνική μετάφραση αυτού του ενδιαφέροντος εγγράφου¹¹. Ο Σέρβος δεσπότης, με τη γραφή που εξέδωσε, παραχώρησε στη μονή του Βατοπεδίου 60 λίτρες αργύρου από τους φόρους του Νονο Βrdo με την προϋπόθεση οι μισές να καταβάλλονται την ημέρα του Αγίου Πέτρου και οι υπόλοιπες τα Χριστούγεννα¹². Είναι απαραίτητο να τονίσουμε ότι η λίτρα του Νονο Βrdo αντιστοιχούσε σε 337,24 γραμμάρια¹³, πράγμα που σημαίνει ότι η μονή Βατοπεδίου, βάσει της γραφής του δεσπότη, ελάμβανε ετησίως 20 κιλιά αργύρου. Το είδος αυτό δωρεάς ήταν συνηθισμένο στο κράτος των Σέρβων δεσποτών του ΙΕ' αιώνα και κατά έναν ιδιόμορφο τρόπο εξέφραζε την οικονομική κατάσταση που επικρατούσε στη Σερβία εκείνης της εποχής. Σε αντίθεση με τον ΙΓ' και τον ΙΔ' αιώνα, όταν οι ηγε-

8. *The Esphigmenou Charter*, 103.

9. M. Laskaris, «Actes serbes de Vatopeđi», *Byzantinoslavica* 6 (1935-1936), 179-180 [στο εξής: Laskaris, «Actes serbes»]. A. Solovjev, «Nepoznata povelja despota Stefana Vatopeđu», *Jugoslavenski istoričeski časopis* 1 (1935), 478-480 [στο εξής: Solovjev, «Nepoznata povelja»].

10. Laskaris, «Actes serbes», 179. Solovjev, «Nepoznata povelja», 479. Πρβλ. *PLP*, αρ. 485 (Ακάκιος), αρ. 3647 (Γεννάδιος), αρ. 5108 (Δανιήλ), αρ. 8335 (Ιωακείμ).

11. 'Αλεξάνδρου Βατοπαϊδινού, «Εκ τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱερᾶς καὶ Σεβασμίας Μονῆς τοῦ Βατοπαϊδίου», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 6 (1922), 195-197. Solovjev-Mošin, αρ. 40. Πρβλ. M. Laskaris, «Povelje srpskih vladalaca u grckim publikacijama», *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 8 (1928), 191-192.

12. Laskaris, «Actes serbes», 179. Solovjev, «Nepoznata povelja», 479. Πρβλ. M. A. Purković, *Knez i despot Stefan Lazarević*, Βελιγράδι 1978, 65.

13. *Les mesures dans l'état médiéval serbe. Les mesures sur le sol de Serbie à travers les siècles*, Βελιγράδι 1974, 74-77 (S. Ćirković).

μόνες δώριζαν στις μονές πολυάριθμα χωριά, τον ΙΕ' αιώνα είναι αισθητές σημαντικές οικονομικές αλλαγές. Από τη μία πλευρά, η συρρίκνωση της επικράτειας και οι ανάγκες της άμυνας από τις τουρκικές επιδρομές ανάγκασαν το δεσπότη να μειώσει μερικώς τις δωρεές. Από την άλλη όμως πλευρά, η μεγάλη ανάπτυξη της εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου και τα πλούσια έσοδα από τα ορυχεία επέτρεπαν οι δωρεές προς τις μονές να γίνονται με άλλον τρόπο, υπό μορφή ετήσιας επιχορήγησης σε άργυρο¹⁴. Αυτό, για παραδειγμα έκανε ο πρίγκιπας Λάζαρος Χρεμπελιάνοβιτς ο οποίος στις 8 Αυγούστου του 1381, δώρισε στη μονή της Μεγίστης Λαύρας 100 λίτρες αργύρου ετησίως από τα έσοδα του Novo Brdo¹⁵. Κατά πάσα πιθανότητα υπήρχαν και μονές οι οποίες, αντί να λάβουν κάποιο χωριό ως δωρεά, προτιμούσαν δωρεές σε άργυρο. Οι μονές του Αγίου Όρους δεν ήταν πάντα εύκολο να διοικούν τόσο απομακρυσμένα μετόχια. Πολλές φορές συνέβαινε τα χωριά των μονών στη Σερβία να τα ληλατήσουν ακόμα και να τα κατακτήσουν οι Τούρκοι, πράγμα που οδηγούσε στην απώλεια των εσόδων. Παραδειγματική και διδακτική ήταν η ιστορία του μετοχίου της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Αθανασίου στην περιοχή του Πάραταιν. Ιδρύθηκε την δεκαετία 1380-90 και βαθμιαία αναπτύσσονταν. Το μετόχιο έπεσε το 1427 στα χέρια των Οθωμανών και το 1444 απελευθερώθηκε και επιστράφηκε στη μονή. Παρά ταύτα, μερικά χρόνια αργότερα, το 1452, οι μοναχοί της Μεγίστης Λαύρας παρακάλεσαν το δεσπότη Γεώργιο Μπράνκοβιτς να αναλάβει ο ίδιος τη διοίκηση των χωριών και σε αντάλλαγμα έλαβαν 120 λίτρες αργύρου από το τελωνείο του Novo Brdo¹⁶. Με γραφή του δεσπότη Στέφανου Λαζάρεβιτς από το 1417, η μονή του Βατοπεδίου έλαβε και το χωριό Κοπρίβνιτσα στην περιοχή του Novo Brdo «για να ξεκουράζονται οι αδελφοί που έρχονταν από το Άγιον Όρος», όπως έχει μείνει κάπου γραμμένο¹⁷. Σημασία έχει να αναφέρουμε ότι το χωριό αυτό είχε μεγάλα προνόμια και ότι ήταν απαλλαγμένο από τους κύριους φόρους του κράτους.

Ο ανηψιός και διάδοχος του Στέφανου Λαζάρεβιτς, ο δεσπότης Γεώργιος Μπράνκοβιτς (1427-1456), επιβεβαίωσε στους μοναχούς της μονής του Βατοπεδίου τα προνόμια, τα οποία τους είχε δώσει ο προκατόχος του. Οι σύγχρονοι ερευνητές τονίζουν ιδιαίτερα ότι το νέο Σέρβο ηγεμόνα τον συνέδεε με το βυζαντινό κόσμο όχι μόνο ο γάμος του με την Ειρήνη Καντακουζηνή

14. Solovjev, «Nepoznata povelja», 481.

15. S. Ćirković, «Dve srpske povelje za Lavru», *Hilandarski zbornik* 5 (1983), 92-93, 96-97.

Πρβλ. R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović: istorija, kult, predanje*, Βελιγράδι 1989, 101.

16. *The Esphigmenou Charter*, 104.

17. Laskaris, «Actes serbes», 180· Solovjev, «Nepoznata povelja», 480, 481-482.

αλλά και η παιδεία του και η πνευματική του ζωή, δεδομένου ότι οι πηγές της πνευματικής του καλλιέργειας ήταν η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη, η Πελοπόννησος και το Άγιον Όρος¹⁸. Γι' αυτό, μόλις ο Γεώργιος Μπράνκοβιτς εδραίωσε την εξουσία του, τον επισκέφτηκαν ο Δαβίδ και ο Γεράσιμος, μοναχοί του Βατοπεδίου. Μαζί τους φυσικά έφεραν και τη γραφή του δεσπότη Στέφανου Λαζάρεβιτς από τον Ιούλιο του 1417. Ο νέος ηγεμόνας επικύρωσε τις γραφές για τις δωρεές του προκατόχου του, τις 60 λίτρες αργύρου από το τελωνείο του Νονο Βrdo και το χωριό Κοπριβνίτσα¹⁹. Δεδομένου ότι ο Σέρβος ηγεμόνας αναφέρεται μόνο με τον τίτλο «κύρις», δικαιολογημένα θεωρείται ότι το έγγραφο αυτό θα μπορούσε να έχει γραφτεί μεταξύ της άνοιξης του 1428 και της άνοιξης του 1429²⁰. Είναι γνωστό ότι ο Γεώργιος Μπράνκοβιτς έλαβε τον τίτλο του δεσπότη από το Γεώργιο Φιλανθρωπινό, απεσταλμένο του βασιλιά Ιωάννη Η' του Παλαιολόγου (1425-1448) τον Ιούλιο του 1429²¹. Φαίνεται πως οι προβλεπόμενες εξοφλήσεις γίνονταν τακτικά, ενώ δυσκολίες δυνατόν να προέκυψαν το 1439 και ιδιαίτερα μεταξύ του 1441 και του 1444 όταν το Νονο Βrdo βρισκόταν προσωρινά υπό την κατοχή των Τούρκων²².

Σχετικά με τις αλλαγές στον τρόπο ζωής και συντήρησης των μονών, εμφανίστηκαν στο Άγιον Όρος νέοι τρόποι προσέλευσης πλουσίων λαϊκών για να γίνουν δωρητές και να βοηθούν υλικά τις μονές. Καινοτομία αποτελούσε και η δυνατότητα σε όσους κάνουν κάποια δωρεά στην αδελφότητα των μοναχών να γίνουν κάποιες εξυπηρετήσεις οι οποίες δεν ήταν αποκλειστικά πνευματικής φύσεως. Με τη δωρεά κτημάτων στη μονή μπορούσε κανείς να εξασφαλίσει μία θέση στην οικογένεια των μοναχών. Πρόκειται φυσικά για το γνωστό θεσμό του αδελφάτου, ο οποίος στο Βυζάντιο είχε μακρά παράδοση²³. Στις σερβικές χώρες η απόκτηση αδελφάτου ως ένα είδος εξασφάλισης ήταν ιδιαίτερα επί-

18. Πρβλ. M. Spremić, *ISN*, II, 218, M. Spremić, *Despot Djurdj Branković i njegovo doba*, Βελιγράδι 1994 [στο εξής: Spremić, *Despot Djurdj*], 89 κ.ε.

19. Laskaris, «Actes serbes», 180-181. Πρβλ. *PLP* αρ. 3777 (Γεράσιμος), 5012 (Δαβίδ) και Spremić, *Despot Djurdj*, 120.

20. Laskaris, «Actes serbes», 180· Spremić, *Despot Djurdj*, 120, υποσ. 92.

21. B. Ferjančić, *Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama*, Βελιγράδι 1960, 187-189· Spremić, *Despot Djurdj*, 137.

22. *The Esphigmenou Charter*, 104· Spremić, *Despot Djurdj*, 110.

23. M. Živojinović, «Adelfati u Vizantiji i srednjovekovnoj Srbiji», *ZRVI* 11 (1968), 241-270· M. Živojinović, «Monaški adelfati na Svetoj Gori», *Zbor. Filoz. Fak.* 12/1 (1974), 291-303· Γ. Μ. Κονιδάκης, *Νομική θεώρηση τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν*, Αθήνα 1984, 223-230· *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, Νέα Υόρκη - Οξφόρδη 1991, 19 (P. Magdalino).

καιρη στους θυελλώδεις καιρούς, στα τέλη του ΙΔ' αιώνα. Πα παράδειγμα είναι γνωστό ότι στις μονές του Αγίου Όρους αδελφάτα αγόρασαν μέλη δυο οικογενειών ηγεμόνων, των Λαζάρεβιτς και των Μπράνκοβιτς, όμως όχι μόνον αυτοί. Και ορισμένοι Σέρβοι άρχοντες, όπως ο Βεσέλκο, γαιοκτήμονας του δεσπότη Στέφανου Λαζάρεβιτς, ο μεγάλος τσελνίκος Ράντιτς και ο μεγάλος βοεβόδας Ραδοσλάβος Μιχάλιεβιτς, είχαν προβεί σε παρόμοια διαβήματα²⁴. Κατά κάποιον τρόπο αυτή ήταν η απάντηση στις καθόλου εύκολες απαιτήσεις μίας αβέβαιης εποχής.

Ιδιαίτερα πολύπλευρες σχέσεις με το Άγιον Όρος είχε ο μεγάλος τσελνίκος Ράντιτς, που ήταν ένας από τους πλέον ισχυρούς άρχοντες του δεσπότη Γεωργίου Μπράνκοβιτς²⁵. Γι' αυτό μαρτυρούν με βεβαιότητα ορισμένα έγγραφα που έχουν σωθεί στα οποία αναφέρονται οι δωρεές του στις μονές του Άθω, συμπεριλαμβανομένης και της μονής του Βατοπεδίου. Στις 28 Μαρτίου του 1432 ο Ράντιτς υπέγραψε στο Νεκουντίμ γραφή με την οποία δωρίζει στη μονή αυτή το χωριό Μπέλο Πόλιε στον ποταμό Μοράβα με όλα τα έσοδα που ελάμβανε από αυτό, καθώς και 8 «μάτα» αμπελώνες και 100 χρυσά φλουριά²⁶. Το «ματ» είναι συνηθισμένο μέτρο επιφανείας στη μεσαιωνική Σερβία και αναλογεί περίπου σε ένα βυζαντινό μόδιο, εφόσον διαπιστώθηκε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις κάλυπτε επιφάνεια 840 τ.μ.²⁷. Έδωσε επίσης στη μονή του Βατοπεδίου το δικαίωμα να διαχειρίζεται τη δωρεά αυτή μέσω ενός εκ των μοναχών της. Εις αντάλλαγμα, ο ηγούμενος Θεοφάνης με την αδελφότητα του έδωσαν αδελφάτα και «κελλία στην ιερά μονή». Επίσης το 1432, ο δεσπότης Γεώργιος Μπράνκοβιτς «με τους πιστούς υιούς» του επικύρωσε με δική του γραφή τις δωρεές του τσελνίκου του²⁸. Μεταξύ του 1435 και του 1439, μετά το θάνατο της συζύγου του Άννας, ο Ράντιτς αποσύρθηκε στη μονή του Καστανιού όπου μόνασε και έλαβε το όνομα Ρωμανός²⁹.

24. *The Esphigmenou Charter*, 103.

25. Για τον Ράντιτς, βλ. *Kastamonitou*, 4-8· S. Novaković, *Istorija i tradicija. Izabrani radovi*, Βελιγράδι 1982, 79-120, 440-443 (τα συμπληρώματα του S. Ćirković)· E. Zachariadou, «The Worrisome Wealth of the Čelnik Radić», *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, Κωνσταντινούπολη 1994, 383-397· Spremić, *Despot Djuradj*, 98 κ.ε.

26. Laskaris, «Actes serbes», 181-182. Πρβλ. Spremić, *Despot Djuradj*, 171.

27. M. Vlajinac, *Rečnik naših starih mera u toku vekova*, III, Βελιγράδι 1968, 568-571· *Les mesures*, 88-90 (S. Ćirković).

28. Laskaris, «Actes serbes», 182-183. Πρβλ. Spremić, *Despot Djuradj*, 171.

29. Spremić, *Despot Djuradj*, 204.

Σχεδόν στο ίδιο χρονικό διάστημα, ο μεγάλος βοεβόδας Ραδοσλάβος Μιχάλιεβιτς και ο αδερφός του Μιχαήλ έκαναν συμφωνία με τη μονή του Βατοπεδίου. Της δώρισαν 600 υπέρπυρα και 30 λίτρες αργύρου και έλαβαν 6 αδελφάτα (λάδι, κρασί και ό,τι άλλο δίδεται στους αδελφατατίους) και τον πύργο Κωλετζή, στον οποίο μπορούσαν να περάσουν το υπόλοιπο του βίου τους. Μαζί με τον πύργο πήραν έναν αμπελώνα, έναν ελαιώνα και έναν κήπο. Πήραν ακόμα έναν αμπελώνα για τον ιερέα, καθώς και ένα αδελφάτο και κελιά στη μονή του Χρυσσοστόμου³⁰. Η συμφωνία προέβλεπε πως, μετά το θάνατο του ενός αδελφού, ο άλλος αδελφός θα λάβει όλα τα δικαιώματα, ενώ μετά το θάνατο και των δύο, την παραπάνω περιουσία θα λάβουν οι τέσσερις συνολικά καλόγηροι τους οποίους θα όριζαν οι αδελφοί. Ταυτόχρονα, οι μοναχοί του Βατοπεδίου ήταν υποχρεωμένοι να κάνουν στους δωρητές το καθιερωμένο μοναστικό μνημόσυνο. Το έγγραφο αυτό σώζεται σε ελληνική μετάφραση και περιέχει τις υιογραφές 19 μοναχών πνευματικών πατέρων της μονής Βατοπεδίου. Μερικοί από αυτούς όπως είναι ο Γεννάδιος, ο Δανιήλ, ο Δαβίδ ή ο Γεράσιμος αναφέρονται και σε προηγούμενα έγγραφα, ενώ άλλοι, όπως, για παράδειγμα, ο Θεοφάνης, ο Μακάριος, ο Διονύσιος, ο Δωρόθεος, ο Αθανάσιος, ο Σίμων ή ο Αντώνιος, απαντώνται για πρώτη φορά στο έγγραφο αυτό³¹.

Τα έγγραφα που αναφέραμε, δηλαδή του μεγάλου τσελνίκου Ράνιτιτς και των αδελφών Ραδοσλάβου και Μιχαήλ Μιχάλιεβιτς μιλούν εύγλωττα για τις εντατικές επαφές μεταξύ του Βατοπεδίου και της Σερβίας στα τέλη της τρίτης και στις αρχές της τέταρτης δεκαετίας του ΙΕ΄ αιώνα. Η τρίτη αυτή περίοδος των εντατικών επαφών των αγιορείτικων μονών και των σερβικών χωρών, την εποχή που ανάμεσα στον Άθω και στο κράτος των Σέρβων δεσποτών παρεμβάλλονταν απέραντες εκτάσεις, μαρτυρεί ότι η Σερβία ήταν ασφαλής και πλούσια, πράγμα το οποίο ήταν πολύτιμο στους μοναχούς του Αγίου Όρους, ιδιαίτερα γιατί στα προηγούμενα χρόνια είχαν χάσει ένα μεγάλο μέρος της ευημερίας τους. Ταυτόχρονα, η σύνδεση των μονών του Άθω με τους Σέρβους ηγεμόνες και άρχοντες στον ΙΕ΄ αιώνα δεν είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση των σερβικών θέσεων στο Άγιον Όρος, μολονότι υπάρχουν ενδείξεις από τις οποίες μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το σλαβικό στοιχείο είχε τότε μεγαλύτερο

30. Laskaris, «Actes serbes», 184-185. Πρβλ. V. Čorović, *Sveta Gora i Hilandar do šesnaestog veka*, Βελιγράδι 1985, 172· Spremić, *Despot Djurdj*, 171.

31. Laskaris, «Actes serbes», 185. Πρβλ. *PLP* αρ. 408 (Αθανάσιος), 1111 (Αντώνιος), 5446 (Διονύσιος), 5916 (Δωρόθεος), 7585 (Θεοφάνης), 16180 (Μακάριος), 25372 (Σίμων).

ρόλο σε σύγκριση με τους περασμένους αιώνες³². Από την άλλη πλευρά, τα έγγραφα του μεγάλου σερβικού Ράντις και των αδελφών Ραδοσλάβου και Μιχαήλ Μιχάλεβιτς αναγγέλλουν τους δύσκολους καιρούς που απειλούσαν την Σερβία, έτσι ώστε οι πιο επιφανείς εκπρόσωποι της να βλέπουν στο Άγιον Όρος το τελευταίο τους καταφύγιο. Εξάλλου, το 1439 συνέβη η πρώτη πτώση του μεσαιωνικού σερβικού κράτους, το οποίο για ορισμένα χρόνια, μέχρι το 1444, βρισκόταν κάτω από οθωμανική κατοχή³³. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ξαφνική αυτή συμφορά θα διατάρασσε, τουλάχιστον για ένα μεγάλο διάστημα, τις σχέσεις μεταξύ της Σερβίας και του Αγίου Όρους.

Τέλος, θα πρέπει να αναφέρουμε και το έγγραφο του δεσπότη Λάζαρου Μπράνκοβιτς (1456-1458), του προτελευταίου ηγεμόνα του σερβικού μεσαιωνικού κράτους. Ο Λάζαρος Μπράνκοβιτς, στις 4 Δεκεμβρίου του 1457, παραχώρησε στο βεσιτάριό του, το Ραδοσλάβο, τρία χωριά ως πρόνοια³⁴. Επρόκειτο για τα χωριά Γκλούμτσι και Πολάτνα στην περιοχή του Σμεντέρεβο και για το χωριό Τούπλοτσι κοντά στο Γκόλουμπιτς. Σε περίπτωση θανάτου ή μοναχικής κουράς του Ραδοσλάβου προβλεπόταν να αναλάβουν την πρόνοια οι ανιψιό του Ραδοσλάβος και Ραδόβανος. Το έγγραφο γραφτηκε σε δύσκολους καιρούς, τις παραμονές της οριστικής πτώσης του σερβικού κράτους στους Τούρκους, που επήλθε μόνο ενάμιση χρόνο αργότερα, τον Ιούνιο του 1459. Κάτω από σχετικά σκοτεινές περιστάσεις, η γραφή του δεσπότη Λάζαρου Μπράνκοβιτς έφθασε στο αρχείο της μονής Βατοπεδίου.

Με την κατάρρευση του Βυζαντίου και της Σερβίας, στις αρχές του δεύτερου ημίσεως του ΙΕ' αιώνα, για το νότιο-ανατολικό τμήμα της Βαλκανικής άρχισε η μακρά και δύσκολη περίοδος της τουρκοκρατίας. Οι μέχρι τότε σχέσεις του Αγίου Όρους και των σερβικών χωρών, που είχαν αποκατασταθεί μέσω των παραχωρήσεων των Σέρβων ηγεμόνων και αρχόντων, είχαν διακοπεί. Όμως αυτό δε σήμαινε ότι διεκόπησαν όλες οι σχέσεις. Αντίθετα, κάποιες επαφές συνέχισαν να αναπτύσσονται, άλλες πάλι άλλαξαν σε πολλά και έλαβαν εντελώς διαφορετικές διαστάσεις. Όλο και περισσότερο εκφράζονταν οι πνευματικές σχέσεις και επιρροές, έτσι ώστε το Άγιον Όρος εξελίσσονταν όλο και περισσότερο ως ο τεράστιος φάρος, ο οποίος φώτιζε τις χώρες του υπόδουλου ορθόδοξου κόσμου. Μολονότι τα στοιχεία που μας παρέχουν οι διάφορες πηγές είναι ελάχιστα και αποσπασματικά, μας επιτρέπουν τουλάχιστον

32. I. Djurić, «Podatak iz 1444. o svetogorskom manastiru Karakalu», *Zbor. Filoz. Fak.* 14/1 (1979), 211-218. *The Esphigmenou Charter*, 104.

33. Πρβλ. M. Spremić, *ISN*, II, 241 κ.ε.

34. Laskaris, «Actes serbes», 183-184. Πρβλ. Spremić, *Despot Djuradj*, 725-726.

να φανταστούμε πώς ήταν οι επαφές αυτές. Για παράδειγμα έχουμε μια σερβική σημείωση από το 1473, στην οποία αναφέρεται η μονή του Βατοπεδίου. Πρέπει πρώτα πρώτα να προσθέσουμε ότι οι σημειώσεις αυτές παρακολουθούν την εξέλιξη της παλαιάς σερβικής λογοτεχνίας ως συστατικό της μέρους. Η παλαιά σερβική λογοτεχνία επηρέασε ουσιαστικά τη φόρμα και την ανάπτυξη των σημειώσεων, ιδιαίτερα μετά την υποδούλωση των σερβικών χωρών στην τουρκική εξουσία³⁵. Όταν ορισμένα λογοτεχνικά είδη, όπως για παράδειγμα η βιογραφία, έπαψαν να καλλιεργούνται, οι σημειώσεις έγιναν μία ιδιόμορφη έκφραση όχι μόνον της καλλιτεχνικής έμπνευσης αλλά και της όλο και πιο συχνής ανάγκης να σωθεί κάτι από τη λήθη³⁶. Από τις περίπου 15.000 σημειώσεις, που γράφτηκαν στην περίοδο από τον ΙΒ' μέχρι τον ΙΘ' αιώνα λίγες αναφέρονται στο Μεσαίωνα. Μάλλον θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι σημειώσεις είναι κυρίως λογοτεχνικά έργα που δημιουργήθηκαν επί τουρκοκρατίας, μολονότι πρωτοεμφανίζονται την εποχή του Στέφανου Νεμάνια και των διαδόχων του. Ο μοναχικός τόνος και η μοναχική φρασεολογία είναι ενδεικτικό των σημειώσεων, επειδή οι συγγραφείς τους είναι πρωτίστως μοναχοί και εκκλησιαστικά πρόσωπα³⁷.

Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για τη σημείωση την οποία έγραψε ο Βλαδισλάβος ο Γραμματικός, επιφανής Σέρβος λόγιος, περισσότερο συλλέκτης και αντιγραφέας παρά αυθεντικός λογοτέχνης³⁸. Η σημείωση περιέχεται στο χειρόγραφο των σλαβικών μεταφράσεων των λόγων του Ιωάννη του Χρυσοστόμου (εις ανδριάντας και άλλοι λόγοι) από το 1473. Μεταξύ άλλων αναφέρονται και τα ακόλουθα: «Εδώ είναι το τέλος των από Θεού εμπνευσμένων λόγων, τους οποίους από την ελληνική στη σερβική μετέφρασε ο τίμιος και όντως εξαίρετος μεταξύ των ασκουμένων, ο θαυμαστός κυρ Αντώνιος, μαθητής του κυρ Γενναδίου του Γέροντος, ο οποίος με τις αρετές του και τα μοναχικά του δεινοπαθήματα και τον ασκητισμό του προέλαμπε στο Άγιον Όρος του Άθω, στην πάνσεπτη μονή της Παναγίας μας Δέσποινας της Θεοτόκου και

35. *Rečnik, književnih termina*, Βελιγράδι 1985, 884-885 (M. Mulić)· Dj. Trifunović, *Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova*, Βελιγράδι 1990², 78-91.

36. D. Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti*, Βελιγράδι 1980 [στο εξής: Bogdanović, *Istorija*], 235-237· R. Mihaljčić, «Izvorna vrednost zapisa i natpisa, Pravo i lažno narodno pesništvo», *Naučni Skup, Despotovac*, 26-27. 8. 1995 (Dani srpskoga duhovnog preobraženja III), Despotovac 1996, 33-47.

37. Mihaljčić, *ό.π.*, 38.

38. G. Dančev, *Vladislav Gramatik, knjižovnik i pisatel*, Σόφια 1969· Bogdanović, *Istorija*, 225-226.

Αειπαρθένου Μαρίας, που ονομάζεται Βατοπέδι. Τους μετέφρασε από το βιβλίο του αγίου μας πατέρα Ιωάννη του Χρυσσοστόμου που ονομάζεται «*εις ανδριάντας*»³⁹. Σε άλλο μέρος του κειμένου τονίζεται ότι το ανέγραψε ο Βλαδισλάβος ο Γραμματικός στη μονή της Θεοτόκου στο Μαυροβούνι κοντά στα Σκόπια. Ο τρόπος με τον οποίο σημείωσε την ημερομηνία σύστασης της αναφερθείσης συλλογής μαρτυρεί παραστατικά και μη διαφορούμενα για το πνεύμα εκείνης της εποχής. Ο Βλαδισλάβος Γραμματικός γράφει ότι αυτό έγινε στο εικοστό δεύτερο έτος της διακυβέρνησης του Μωάμεθ του Δεύτερου του Κατακτητή (1451-1481) τον ίδιο χρόνο που ο Τούρκος σουλτάνος πολεμούσε εναντίον του Ουζούν Χασάν.

Από τη σημείωση αυτή φαίνεται σαφώς ότι οι πνευματικές σχέσεις μεταξύ των εκκλησιαστικών κύκλων των διανοουμένων των υποδούλων ορθόδοξων χωρών, παρά τις εξαιρετικά δυσμενείς συγκυρίες, ήσαν έντονες. Η μεταφραστική και αντιγραφική λογοτεχνία συνέχισαν να καλλιεργούνται στα μοναστικά κέντρα. Το παραπάνω κείμενο κάνει λόγο για το γέροντα Γεννάδιο, Σέρβο μεταφραστή στη μονή του Βατοπεδίου, για τον οποίο ο Βλαδισλάβος Γραμματικός μιλάει με μεγάλο σεβασμό. Είναι απαραίτητο να τονίσουμε ότι ο γέροντας Γεννάδιος και ο Βλαδισλάβος Γραμματικός, μεταξύ των πολυαριθμών άλλων λογοτεχνών, με το έργο τους αναγγέλλουν την αρχή μιας νέας, γενικής βαλκανικής ορθόδοξης λογοτεχνίας, η οποία με τις ιδέες της ήταν και σερβική και βουλγαρική, ακόμα και ελληνική, ανεξάρτητα από τη γλώσσα και την κριτική του κειμένου. Ήταν εκπρόσωποι μίας νέας βαλκανικής πνευματικής κοινότητας, στην οποία επί τέσσερις ολόκληρους αιώνες, μέχρι τον ΙΗ', δε θα υπήρχαν εθνικά σύνορα⁴⁰ και η οποία θα διαδραμάτιζε τεράστιο ρόλο στη διατήρηση των γνώσεων και των παραδόσεων του μεσαιωνικού βυζαντινού πολιτισμού.

39. Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, III, Βελιγράδι 1905 (ανατ. 1984), 146, αρ. 5572-
B. Hristova, *Opis na r'kopisite na Vladislav Gramatik*, Veliko T'rnovo 1996, 60-61.

40. Bogdanović, *Istorija*, 224.

DISPUTE BETWEEN CHILANDAR AND VATOPEDI OVER THE BOUNDARIES IN KOMITISSA (1500)

Aleksandar FOTIĆ

Komitissa is the region where many of the Athonite monasteries had their estates. The entire region was named after the eponymous settlement of former times. The area was situated in the immediate hinterland of Mount Athos, bordering on the slopes of Megali Vigla. The precise extent of its territory, however, is difficult to establish. Though outside the Komitissa area, Prospori, a metochion of Vatopedi, communicated with it via its northern boundary, opening onto the metochia of Iviron and Chilandar. A history of the broader Komitissa area and the Athonite metochia was outlined by George Ostrogorsky. He pointed out its importance both as a vanguard of Mount Athos and as an important economic centre, rich with cultivated fields, vineyards, pastures and fishing grounds¹.

Vatopedi's metochion of Prospori was an old acquisition dating back to the 11th century².

It was within the broader Komitissa region that Chilandar acquired two important metochia at an early period. The first, the monastery of Zygou together with its estates, was granted to the monk Sava Nemanjić by the Emperor Alexios III as early as 1199. The other, the little monastery of St. Nicholas, otherwise known as Scorpios, was bought from the Protaton by Chilandar in 1325. These two, not very far from one another, were undisputed metochia of Chilandar³.

Both monasteries remained in the possession of their metochia even after the Ottoman conquest.

---

1. G. Ostrogorski, «Komitisa i svetogorski manastiri», *ZRVI* 13 (1971), 221-256.

2. Cf. J. Lefort, «La fortune foncière de Vatopédi hors de l'Athos avant la fin du XIIIe siècle», see in this volume, 43-54.

3. M. Živojinović, «Le monastère de Chilandar et ses métoques dans la région de l'Athos», *ZRVI* 26 (1987), 50-58; *Chilandar* (grecs) nos. 5, 13, 110, 111.

The Komitissa region was not only famous for a considerable number of metochia owned by Athonite monasteries, but also for the centuries-long disputes over these estates or their boundaries. Quarrels arose between Xeropotamou and Zographou, Zographou and Chilandar, Vatopedi and Iviron, Chilandar and Rossikon, but that between Iviron and Chilandar was certainly beyond comparison. For it lasted almost five centuries⁴.

The conflict between Vatopedi and Chilandar did not last long, nor did contestation of ownership of the entire estate cause it. It may be ranked among the classic disputes born out of failure to respect a common boundary shared by adjacent estates. It is likely to have begun by the end of 1499, to be concluded a few months later. There is no evidence whatsoever either to confirm that the dispute was opened in Byzantine times, or that it was re-opened in subsequent centuries. Two original Ottoman documents provide information about the dispute: a *hüccet* issued on January 3rd-12th, 1500, and a *ferman* issued on April 30th-May 9th, 1500. Their content has provided the starting-point for this paper. The late Vančo Boškov had already drawn attention to them when writing about Mara Branković and the monasteries of Mount Athos. He made a brief review of the dispute, although it was beyond the focus of his topic⁵. In this paper I will try to give a detailed account of the dispute, and to point out all the essential data related to it.

The dispute may be hard to understand without an explanation of a few previous occurrences. The first important fact is that the monks of Chilandar extended considerably their estates in the Komitissa region. The exact time of these enlargements cannot be established, but it may be assumed they were partly accomplished as early as the first half of the 15th century. The

---

4. Ostrogorski, 221-256; V. Boškov, «Mara Branković u turskim dokumentima iz Svete Gore», *Hilandarski Zbornik* 5 (1983), 200-204; *Iviron* IV, 28-29, nos. 100, 101, 103, 104; Chilandar Monastery Archive, Turcica (CMAT), 12/37/43 [summary in: V. Boškov, «Dokumenti Bajazita II u Hilandaru (Sveta Gora)», *Prilozi za orijentalnu filologiju* 31 (1982), 147-148 / no. 2], 7/3, 11/1, 12/37/42, 7/4, 12/37/40, 12/37/35 [all published in: Boškov, «Mara Branković», 206-211], 12/37/48, 12/37/34, 7/28, 7/45, 7/47, 7/49 [summaries in: V. Boškov - D. Bojanić, «Sultanske povelje manastira Hilandara», *Hilandarski Zbornik* 8 (1991), 179, 183, 185, 196-198], 8/63, 8/69, 12/37/44, 13/1, 12/37/56, 12/37/51, 12/37/30, 12/37/53, 12/37/33, 12/37/32, 2/141, 12/37/39, 12/37/31.

5. CMAT, 12/37/12, 12/37/13 (summary in: Boškov, «Dokumenti Bajazita II», 148-149 / no. 7). A note on the dispute: Boškov, «Mara Branković», 203. There is no mention of the dispute in: G. Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I.*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1995. The documents of the *kadis*, preserved in Vatopedi, are yet to be searched through.

metochion was extended to the full in 1486, after a suit against the monks of Zographou. The history of this suit is of crucial importance in illuminating the dispute with Vatopedi later on. On that occasion the boundaries of Chilandar's metochion were precisely established.

According to the Chilandar monks themselves, it was some time after the fall of Constantinople (1453) that a pasture in Komitissa was ceded to Zographou because Chilandar shepherds had fled the attacks of Christian pirates. The monks of the Bulgarian monastery took this cession to be a gift. A few decades later, when Chilandar claimed the pasture back, Zographou declined the request declaring the land to be its own. In 1484 and 1485 Chilandar more than once sought justice before the local courts and the Porte. The case moved from a standstill when the monks entreated the despoina Mara Branković to mediate personally on their behalf, basing their hopes on her authority as an ex-sultana. By order of the sultan Bayezid II, the *kadi* of Gömüldjine (today Komotini) Fethullah came to Komitissa in 1485 or in the beginning of 1486 to settle the dispute. Chilandar claimed that the pasture had been in its possession ever since the times of the despot, i.e., of the emperor Dušan. They even produced his «144-year-old charter of endowment» (*vakfname*), and called witnesses. Their statement was corroborated by Ignat, protos of Mount Athos and monk of Pantocrator, as well as by the monks Callistos from Vatopedi, Ierotheos from the Great Lavra, Makariye from Xeropotamou, Nikandar from the Rossikon, and by three other inhabitants of Komitissa. The boundaries of the estate were then precisely determined by the *kadi*. The monks of Zographou did not act promptly upon the verdict. They seemed to comply only after the second *ferman*, issued by the sultan in November 1486, and the decision by the *kadi* of Thessaloniki Karazade, who fully endorsed Fethullah's findings⁶. The return of the Chilandar monks to Komitissa, however (or, perhaps, the enlargement which had now been formally ratified and acted upon) annoyed the monks of Iviron. Even before the dispute with Zographou was settled, they began another.

---

6. The names of the monks are given as they are written in Ottoman documents. On the dispute between Chilandar and Zographou, cf. Boškov, «Mara Branković», 201-203. The dispute was displayed on the bases of: CMAT, 12/37/43 (summary in: Boškov, «Dokumenti Bajazita II», 147-148/ no. 2), 7/3, 11/1, 12/37/42, 7/4 (all published in: Boškov, «Mara Branković», 206-209). On Protos Ignatios, cf. Παπαχρυσάνθου, *Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς*, 382.

The dispute with Zographou was extremely important for Chilandar not only because of the recovery of the pasture, but also because the Ottoman authorities confirmed its right to an enormous estate of 4,000 *dönüm* (stremmata). The reliability of the statements given by the agents of Chilandar cannot be verified, and no original charter of the emperor Dušan referring to such an endowment of land in Komitissa has been found either. Such a gift cannot even be confirmed by other sources. Only an apparent forgery of the emperor's charter dated 1347 has been preserved. According to this, in order to meet the request of Chilandar, the emperor Dušan bought from the protos the site of Livade at Provlaka and the Church of St. Nicholas in Paleokomitissa for 600 golden coins. He bestowed them upon Chilandar, intending them to be added to the adjacent estates in Scorpios and Zygou⁷. If, in fact, there never was an original charter, then the forgery mentioned may have been the document that Chilandar produced to the *kadi* of Gömüldjine. The use of the text of the charter, however, cannot be questioned, because the boundaries fixed by the *kadi* are almost literally copied from it. This may mean that it was composed before 1485/86. If this was the case, the question arises why the charter was accepted as proof (in subsequent disputes with Iviron, the charter was never again mentioned!). If it was known at the time to be a forgery, then what interests led the protos of Mount Athos and the eminent monks from other monasteries to testify in favour of Chilandar? The witness-stand was taken even by the representatives of Vatopedi and Rossikon, the very monasteries with which Chilandar, only some fifteen years later, was to become involved in a dispute over the then established boundaries! The enormous influence of, and support from, Mara Branković may be a part of the answer. Whatever the case may be, in 1486 Chilandar's right to the estate in Komitissa within the then fixed boundaries was confirmed. The investigation of the *kadi* of Gömüldjine and his findings became the grounds on which Chilandar built its case in subsequent disputes.

An exhaustive *hüccet*, issued in the beginning of January 1500, provides more information about the dispute between Chilandar and Vatopedi. It reveals that Chilandar's metochion in Komitissa shared a considerable part of its southern boundary with Prospori, the metochion of Vatopedi. This cannot be deduced from the fake charter of emperor Dušan or Fethullah's document. According to the Chilandar monks, their colleagues of Vatopedi encroached upon their property «to the east of the border threshing field»,

7. *Chilandar* (slaves), no. 37; translated into Greek: *Chilandar* (grecs), no. 136.

occupied a good part of the pasture, and set about ploughing the land. The monks of Chilandar having lodged a complaint to the Porte, sultan Bayezid II ordered the *kadi* of Serres, Pir Mehmed, to investigate the matter. The *kadi* went to investigate, brought the monks of both monasteries to the spot and started the inquiry. Both Chilandar and Vatopedi entrusted the affair to their most respected representatives. The monks Marko Crnojević, Makariye, Sariyon (?), pop Theophan, and Makariye the blacksmith spoke on behalf of Chilandar. The *kadi* heard the accusation, in which the imperial orders and *kadi*'s decisions were cited, dating from the times of the dispute with Zographou. Most of the boundary fixed by *kadi* Fethullah in 1485/86 was accurately cited by the Chilandarians.

As one can see in the document, the boundary mentioned is not wholly unambiguous in some details.

The representatives of Vatopedi, the ex-patriarch Maximos, the monks papa Iob, Antonios, Theodoulos, Sophronios, the metropolitan Malachia, and another monk whose name is illegible, fully denied the charge. When the *kadi* requested that Chilandar substantiate its claims, three Muslims were brought forward as witnesses. One of them was the *na'ib* at the *shariat* court of Siderokausia. They confirmed the story of Chilandar and gave a short account of the way the boundary had been fixed. Obviously, being trustworthy persons without any direct interest in the matter, they had been asked to check up on Chilandar's documentation. *Kadi* Pir Mehmed had no further doubts. All he needed to do was to confirm the findings of previous investigations and order their observance. A *hüccet* was thus issued in the third decade of *Cemazi ül-ahir* of the year 905 of the Hijrah (January 3rd-12th, 1500). The Chilandar monks took the *hüccet* to the Porte, and on the strength of it they demanded a *mukarrer-name*, the confirmation of their right. The same order was given to the bey of Thessaloniki Husseyini, and to the *kadi* of Thessaloniki in the first decade of *Şevval* the same year (April 30th-May 9th, 1500). They seem to have carried out the order, as no information about the dispute has appeared since.

Unlike the previous dispute with Zographou, representatives of other Athonite monasteries were not summoned to testify in this case. They did not even need to, because there was indisputable Ottoman documentation, and Chilandar made use of it. A forged charter of protos and Synaxis of Mount Athos, dating from the year 1338, has been preserved in the archive of Chilandar. According to this charter, the Synaxis decided that the entire pasture in dispute was the property of Chilandar. The boundary between the

metochia of Chilandar and Vatopedi, quoted in the forgery, seems to be the same as that described in the Ottoman documents⁸. The charter may have been composed precisely for the 1500 dispute. The Ottoman documents do not reveal whether it was submitted as a 'proof'. As a matter of fact, such action was superfluous because the case was won on the basis of other arguments.

Both monasteries involved in the dispute were represented by very authoritative persons. "Batriyah Maksimo" headed the Vatopedi list. Under the name Maximos IV, he had been the head of the patriarchate of Constantinople from 1491 to 1497. Having fallen into disgrace, he retired to Vatopedi and remained there till his death⁹. The *hüccet* shows that the ex-patriarch did not completely withdraw from public life, but rather put his great experience at the disposal of Vatopedi. Among the other Vatopedi monks, Sophronios may be identified, if he is the same monk whose name occurs in the documents of Dionysiou monastery in 1496 and 1503. Monk Sophronios (Sophroniye bin Iflagoniyar) was the representative of Vatopedi in yet another dispute with Chilandar in Arsenikia in 1502¹⁰. Although the last on the list, the metropolitan Malachia also attracts our attention. He was mentioned in 1503 as ex-metropolitan of Mithimna¹¹. Marko Crnojević (Marko veled-i Çerna; in two *fermans* of 1505 - Çerna-oglu Marko) was the first among the monks of Chilandar. It is almost beyond doubt that he came from the reigning Montenegrin family of the Crnojević. He was identified by V. Boškov as Stevan Crnojević, the last ruler of Montenegro (1496-1498), who is known to have become a monk after the fall of his state. He was to appear before the Porte on behalf of Athonite monks (probably not all of them, but rather of Chilandar monks only) in 1505, where he procured two *fermans* against the wrongdoings of local Ottoman officials¹². His top position on the list was a mark of honour, while the position of hegoumenos was held by Makariye. In his capacity of hegoumenos, Makariye is referred to in the *hüccet* of July 1500, and in a document of June 1501. Without this title he was

---

8. *Chilandar* (greco), nos. 128, 128 bis.

9. M. I. Gedeon, *Πατριαρχικοί πίνακες*, Constantinople 1890, 491-492.

10. *Dionysiou*, nos. 39, 42; CMAT, 1/8.

11. *Μονή Βατοπαιδίου*, 59 (The chapter Ἐπὶ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτησιν ὡς τὸν 20ὸ αἰῶνα, by Kr. Chrysochoides).

12. Boškov, «Dokumenti Bajazita II», 135-138.

also mentioned twice in 1502 (once as Makariye, the son of *Vurgarub?*), and a few times in 1504-1506¹³.

While Vatopedi's dispute with Chilandar in Komitissa was now closed, another dispute with Iviron arose in 1622 and 1734. They are also likely to have shared a boundary, across which Vatopedi seems to have been encroaching upon Iviron's part of Komitissa¹⁴.

Apart from the disagreement concerning the boundary between Komitissa and Prosphori, the only other conflict of interests between Chilandar and Vatopedi was that in Arsenikia, near Ierissos, in 1502. The dispute broke out after Vatopedi built a mill in the immediate vicinity of Chilandar's property, thereby causing damage to the latter. The Vatopedi monks undertook the obligation before the court of Siderokausia not to cut off water-supplies to the vegetable garden of Chilandar, and to ensure that no further damage be done¹⁵. These two disputes having been settled, the relations between the two monasteries remained harmonious for the next two centuries, or even longer. This much may be deduced from the Greek documents so far published and the unpublished Ottoman documents in the monastery of Chilandar (15th-17th c.).

The key source, the *hüccet* in question, is annexed to the paper with an English translation. Since it largely repeats the content of the *hüccet*, another document, the *ferman*, does not need to be reproduced here.

Document:

[Chilandar Monastery Archive, Turcica, box 12, file 37, no. 12]

1. Dimensions: 42.7 cm. x 15.7 cm. The *hüccet* is glued onto a green cloth.
2. The upper part of the document being slightly torn, the beginning of an unclear note is not discernible: «[...?] *bilâ selâm ul-hakk ve-l-küfr-i bâtil*», which could mean the *hüccet* refers to «worthless infidelity» which is therefore not deserving of «the Lord's blessing».
3. The *hüccet* is confirmed by the autographs and seals of nine different *kadis*. Some of them are from the mid-16th century, which means that the monks of Chilandar presented this document several times in court in order to reconfirm its

13. CMAT, 1/5, 12/7/19, 1/8; *Pantocrator*, no. 29; *Kutumus*, 166; *Dionysiou*, 214.

14. Ostrogorski, «Komitissa», 241-246, based on documents edited in: Regel, *Χρονόβουλλα*, no. 20; *Chilandar* (grecs), no. 170.

15. CMAT, 1/8.

legal force. The document is verified by: Pir Mehmed, son of Mehmed, *kadi* of Serres; Ahmed, son of Abdusselam, *kadi* of Sidrekapsi, *müfetiş*; Mumin, son of Süleyman, *kadi* of Sidrekapsi; Hasan, son of Mehmed El-Fenari [?], *na'ib* in Thessaloniki and Sidrekapsi; Cafer [?], son of Ayas, *kadi* of Sidrekapsi; Mehmed, son of Yakub, *na'ib* in Thessaloniki; Seyyid, son of Isa, *na'ib* in Sidrekapsi; Abdulmumin, son of Mehemmed El-Arabi, *kadi* of Thessaloniki and Sidrekapsi; Ahmed, son of Hussam, *kadi* of Sidrekapsi.

The reason for writing the letter and the cause for composing the discourse is as follows:

The former *kadi* of Gömüldjine *mevlana* Fethullah by the Sultan's order investigated and fixed the boundaries of the winter pasture for water buffaloes situated beyond the Peninsula. [The pasture] belongs to the monastery of Chilandar, one of the Holy Mountain's monasteries, a dependent of Thessaloniki. [The findings] were presented [to the Porte] and the letter of confirmation was obtained. Since the monastery of Vatopedi has encroached upon their land, an order for the investigation was issued by the Imperial Threshold. We arrived at [the place] with the illustrious noble *ferman* and started the inquiry. Monk Marko, the son of Cherna, monk Makariye, monk Sariyon [?], monk *pop* Theophan, monk Makariye the blacksmith, and the others from Chilandar appeared before the purified council – may the All-Compassionate bless its founder – demanded the presence of patriarch Maximos, monk *papa* Iob, monk Andono, monk Theodulos, monk Yovano...ni [?] monk Sophronios, metropolitan Malachia and the others from the monastery of Vatopedi, and their accusations were heard:

«Prior to this, the above-mentioned *mevlana* Fethullah with noble imperial *tugra* had fixed the boundary: from the mulberry tree located between the *pirgos* of Vatopedi monastery and the *pirgos* of Chilandar monastery high to the mountain, from the low place it runs in a straight line to the two fork-shaped stones, then continues round by the horse road towards the threshing field between the large field [!] with an oak tree nearby; reaching it, it then continues alongside the road, at the point where the road branches it runs right, from the stream coming from the white crest in a straight line to the erected stones at the other side of the stream, then it runs again directly towards the stones erected in the same manner, then to the red rock on the seashore across the burned island¹⁶. Coming from the outside, to the right,

---

16. The *pirgos* of Chilandar should be Palaiokastro; the *pirgos* at Provlaka does not correspond to the mentioned boundary. The same could be said for Frankokastron. Under the «burned island» is meant the island of Amuliani.

where the *pirgos* of Vatopedi is located, it is theirs. The left side is our winter pasture for water buffaloes. They encroached upon it from the east side of the aforementioned threshing field and they till our pasture. The boundary was fixed in this way. These lands had been granted to us by imperial *berat* of the fortunate and powerful court».

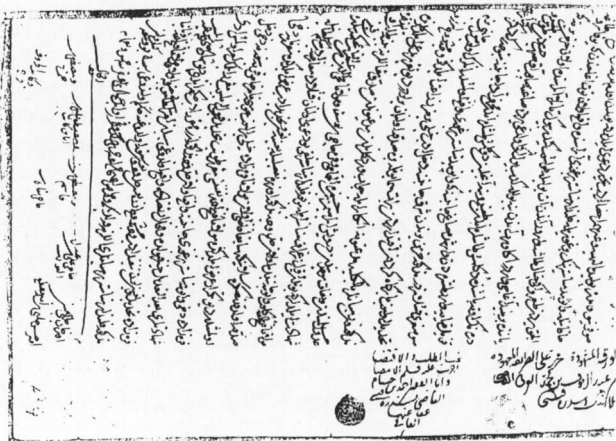
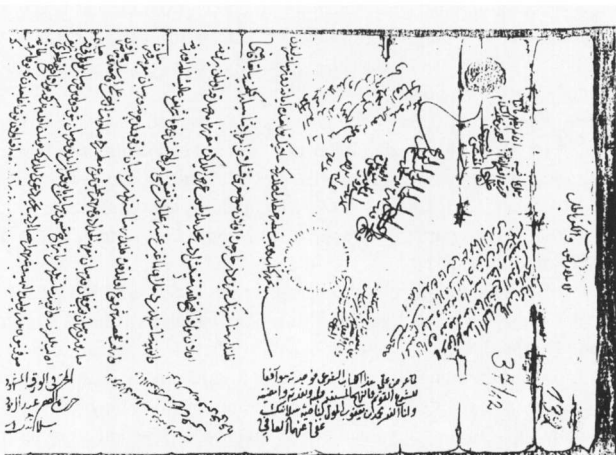
The case having been presented, the above-mentioned monks [from Vatopedi] replied with a denial. After that, when the evidence was required from the plaintiffs to prove their words, Dervish Ibrahim, son of Hamza, the *hammam* keeper, Kara Hacci, son of Yusuf, and *mevlana* Muhyiddin, son of Omer, *na'ib* at the court of Sidrekapsi, all being responsible Muslims and good monotheists testified:

«Prior to this, the people of Zographou monastery and the people of Chilandar monastery had quarreled over the winter pasture in question. *Mevlana* Fethullah came over by the sultan's order. He described the land in detail and fixed the boundary on the Vatopedi side exactly in the described manner. They also obtained a letter of confirmation when they asked for it. After that, when they complained again, saying that [the Vatopedi monks] had taken their pasture and encroached upon the *sinor* of Komitissa, the former *kadi* of Thessaloniki Karazade endorsed the findings of *mevlana* Fethullah, accepted his description of the land's borders and ordered that it be confirmed. Karazade also decided to confirm the boundary on the Vatopedi side in the manner described.

Their shariat-abiding testimony was acknowledged and approved. On account of this, the decisions and delimitations of *mevlana* Fetullah and, secondly, Karazade, made by the Sultan's order, were brought into force. The fixing of boundaries and delimitation of the *sinors* was ordered in the above mentioned way. This document is written and given into the hands of the above mentioned monks of the monastery of Chilandar to be their proof in times of need. This took place and was written in the first decade of *Cemazi ül-ahir* of the year nine hundred and five [January 3rd-12th, 1500].

Witnesses for the case:

Emin Orhan Çelebi, Hacı Ali, son of Abdullah [...?], and Mustafa, son of Kasim, and scribe Mustafa *Çelebi*, son of Ayas, and Mustafa, son of Hamza, emir Hasan *Çelebi*, son of emir Mustafa, Hacı Sinan *Beşe*, and the scribe of the letter Ferruh.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΟΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ ΣΤΟ
ΠΡΩΤΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 14ου ΑΙΩΝΑ.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ

Erich LAMBERZ

Το πρώτο μισό του 14ου αιώνα, και ιδιαίτερα οι δύο δεκαετίες από το 1310 έως το 1330, αποτελούν μία εποχή ακμής και ιδιαίτερης πνευματικής δραστηριότητας στη μονή Βατοπεδίου. Εκεί έζησαν και έδρασαν οι κορυφαίοι του ησυχασμού, ο όσιος Νικόδημος και ο μαθητής του Γρηγόριος ο Παλαμάς, εκεί ασκήτεψαν ο άγιος Σάββας και άλλοι¹. Μεταξύ των ηγουμένων της μονής την εποχή αυτή βρίσκονται σημαντικές προσωπικότητες, ανάμεσα στις οποίες ανήκει και ο ιερομόναχος Νήφων, δικαίος και ηγούμενος από το 1316 έως το 1324². Σε αυτόν απευθύνει ο Ανδρόνικος Β' το 1322 ένα πρόσταγμα που συσχετίζεται με την έριδα των δύο Ανδρονίκων³. Αυτός ήταν ηγούμενος όταν εκάρη μοναχός ο Παλαμάς στο Βατοπέδι⁴.

Σε μια εποχή τέτοιας πνευματικής δραστηριότητας υπήρχε ασφαλώς και ζωηρό ενδιαφέρον για βιβλία και η ανάγκη μιας καλά οργανωμένης βιβλιοθήκης⁵. Θα περίμενε κανείς επίσης και κάποια βιβλιογραφική δραστηριότητα στη μονή. Ωστόσο δεν είχαμε, τουλάχιστο μέχρι πρόσφατα, καμία απόδειξη για

---

1. Πρβλ. Γ. Μαρτζέλος, «Οί άγιοι τής Μονής», *Μονή Βατοπαιδίου*, Α', 101-107.

2. Πρβλ. *PLP* αρ. 20621, με περαιτέρω βιβλιογραφία.

3. Πρβλ. J. Bompaire - L. Mavromatis, « La querelle des deux Andronic et le Mont Athos en 1322 », *REB* 32 (1974), 187-198. Ζητώντας υποστήριξη, ο Ανδρόνικος είχε γράψει προηγουμένως και στον όσιο Νικόδημο (πρβλ. και σημ. 4).

4. Αφού ο όσιος Νικόδημος ζούσε ακόμα το 1322 (πρβλ. σημ. 3) και ο Παλαμάς πήγε, όπως μας πληροφορεί ο Φιλόθεος στο Εγκώμιό του (κεφ. 20, 1- 5, έκδ. Δ. Τσάμη, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου Ἀγιολογικά Ἔργα*, Α', Θεσσαλονίκη 1985), «εὐθέως» μετά από το θάνατο του Νικοδήμου στη Λαύρα, η παραμονή του Παλαμά στο Βατοπέδι πρέπει να χρονολογηθεί στα χρόνια 1319-1322 ή 1320-1323 (πρβλ. και Bompaire - Mavromatis, *έ.α.*, σημ. 23, και Μαρτζέλος, *έ.α.*, 102), και όχι στα χρόνια 1316-1319, όπως γράφεται πολλές φορές.

5. Σε αρκετά χειρόγραφα της μονής βρίσκονται σημειώσεις βιβλιοθηκαρίων, στις οποίες αναφέρεται η «θέσις» και ο αριθμός του βιβλίου στη θέση αυτή. Οι περισσότερες σημειώσεις πρέπει να

τέτοια δραστηριότητα στο Βατοπέδι σε αυτές τις δεκαετίες. Πα το πρώτο μισό του 14ου αιώνα ήταν γνωστό μόνο ένα χειρόγραφο του μοναχού Μάρκου του έτους 1345, το *Ξηροποτάμιου* 222, χειρόγραφο που γράφτηκε στο Βατοπέδι για τον ιερομόναχο κυρ Φιλόθεο⁶. Βέβαια η έλλειψη αυτή υπογεγραμμένων χειρογράφων της εποχής, στα οποία το Βατοπέδι να αναφέρεται ως τόπος γραφής, είναι πολύ απίθανο να ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα, ιδίως αν λάβουμε υπόψη μας, ότι σε αυτήν την εποχή μαρτυρείται στη Λαύρα μία ολόκληρη σειρά βιβλιογράφων και βιβλιοθηκαρίων με εκτενή δραστηριότητα⁷. Πώς μπορούμε να αποκαλύψουμε μια ανάλογη δραστηριότητα στο Βατοπέδι;

Πρώτα, διορθώνοντας ένα λάθος του παλαιού καταλόγου των χειρογράφων της μονής: το χειρόγραφο *Βατοπ.* 186, γραμμένο από το μοναχό Κάλλιστο, που περιέχει έργα του Εφραίμ του Σύρου, δεν πρέπει να χρονολογηθεί στο 1295⁸, αλλά στο 1322⁹. Είναι φανερό ότι ο βατοπεδινός ηγούμενος που μνημονεύεται στο βιβλιογραφικό σημείωμα του χειρογράφου (βλ. εικ. 1) είναι ο Νήφων τον οποίο ανέφερα προηγουμένως. Από το χαρακτήρα της γραφής και του σημειώματος συμπεραίνει κανείς εύκολα, ότι ο Κάλλιστος ήταν έμπειρος βιβλιογράφος. Δεν μπορεί να είναι αυτό το μόνο χειρόγραφο που έγραψε, και έτσι περιμένει κανείς να υπάρχουν και άλλα στη βιβλιοθήκη της μονής ή αλλού. Πα το λόγο αυτό αποφάσισα να ψάξω και για άλλα χειρόγραφα του Καλλίστου, όταν προετοιμάζα τη μελέτη μου για τη βιβλιοθήκη και την ιστορία της. Εξετάζοντας έναν αρκετά μεγάλο αριθμό χειρογράφων της βιβλιοθήκης, βρήκα άλλα οκτώ χειρόγραφα, τα οποία γράφτηκαν, κατά τη γνώμη μου, από τον Κάλλιστο. Τα έχω απαριθμήσει στη μνημονεύομενη μελέτη¹⁰, αλλά στα πλαίσια της γενικότερης έκθεσης εκείνης δεν είχα τη δυνατότητα να δικαιολο-

χρονολογηθούν, όπως φαίνεται, στο 14ο αιώνα. Πα λεπτομέρειες πρβλ. την έκθεσή μου για τη βιβλιοθήκη της μονής: *Μονή Βατοπαιδίου*, Β', 562 και σημ. 7.

6. Πρβλ. E. Lamberz, «Die Handschriftenproduktion in den Athosklöstern bis 1453», *Scrittura, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio* (Atti del seminario di Erice, 18-25 Settembre 1988), Σπολέτο 1991 [στο εξής «Handschriftenproduktion»], 59.

7. Πρβλ. Lamberz, «Handschriftenproduktion», 49-54 και 75-77, και «Βιβλιογράφοι και βιβλιογραφικά εργαστήρια στο Άγιον Όρος κατά την εποχή των Παλαιολόγων», *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων*. Πρακτικά του συμποσίου, Θεσσαλονίκη 14-20 Δεκεμβρίου 1992» (υπό εκτύπωση).

8. Αυτή είναι η χρονολογία που δίνει ο κατάλογος του Ευστρατιάδη-Αρχαδίου, *Κατάλογος*, 42 («<ωγ'>») και η οποία επαλαμβάνεται στο *PLP* (αφ. 20620).

9. Πρβλ. Lamberz, «Handschriftenproduktion», 58.

10. Πρβλ. *Μονή Βατοπαιδίου*, 566 και σημ. 36.

γίγω την απόδοση των χειρογράφων στον Κάλλιστο. Θα ήθελα, με την ευκαιρία του συνεδρίου αυτού, να συμπληρώσω αυτό το κενό.

Πριν ασχοληθώ με τα άλλα χειρόγραφα του Καλλίστου, θα ήθελα να συσχετίσω το χειρόγραφο *Βατοπ.* 186 με ένα σχεδόν ταυτόχρονο χειρόγραφο της Λαύρας, το K 200, που γράφτηκε το 1318 από το Λαυριώτη μοναχό Νείλο για τον γηγούμενο της Λαύρας Γεράσιμο (βλ. εικ. 2)¹¹. Η αρχαϊζουσα γραφή τού Νείλου μοιάζει πολύ με εκείνην του Καλλίστου. Αλλά όχι μόνον αυτό. Το περιεχόμενο των δυο χειρογράφων είναι το ίδιο («πρῶτον βιβλίον τοῦ Ἁγίου Ἐφραίμ»), και τα κωδικολογικά στοιχεία τους είναι επίσης τα ίδια¹². Ἐτσι μπορούμε να υποθέσουμε (και χωρίς τη βοήθεια της κριτικής κεμένων), ότι ο Κάλλιστος αντέγραψε το χειρόγραφο του Νείλου, και αντιγράφοντας μιμούνταν και την εξωτερική εμφάνιση του προτύπου και το γραφικό χαρακτήρα του Νείλου. Στηρίζω αυτήν τη γνώμη στο φαινόμενο, ότι ο Κάλλιστος δε διατηρεί το γραφικό χαρακτήρα του Νείλου σε όλο το χειρόγραφο, αλλά το μιμείται περισσότερο στην αρχή και ιδιαίτερα στο βιβλιογραφικό σημείωμα. Αυτή η άμεση σχέση δύο χειρογράφων σε διαφορετικά μοναστήρια του Αγίου Όρους μας υπενθυμίζει ότι δεν πρέπει να ξεχνάμε τις στενές επαφές που είχαν οι μονές μεταξύ τους στον τομέα της γραφής και αντιγραφής βιβλίων (ένα θέμα το οποίο πρέπει να απασχολήσει ακόμα την έρευνα)¹³. Δεν αποκλείεται μάλιστα, ο Κάλλιστος να ήταν για ένα καιρό μαθητής του Νείλου.

Αλλά ας επιστρέψουμε στο χειρόγραφο του Καλλίστου. Πιο χαρακτηριστικές για την προσωπική του γραφή είναι οι σελίδες προς το τέλος του χειρογράφου (βλ. εικ. 3). Στα χαρακτηριστικά της γραφής του ανήκουν οι κεραίες των γραμμάτων Δ, π και τ, που προεξέχουν έντονα στην αρχή των στίχων, το ανοικτό και το κλειστό γράμμα φ (το κλειστό έχει καμία φορά και μια πρόσθετη τελεία στη μέση, π.χ. εικ. 3, στήλη 2, στ.14), το γωνιακό «ει», τα συμπλέγματα «αγ» (π.χ. εικ. 3, στήλη 2, στ. 1) «ελ» (π.χ. εικ. 3, στήλη 2, στ. 5), και τελικά ο τρόπος με τον οποίο γράφεται το «γάρ» (π.χ. εικ. 3, στήλη 1, στ. 2 και στ. 6) και το συντεταγμένο «καί» (π.χ. εικ. 3, στήλη 2, στ. 12). Η ταύτιση της γραφής του Καλλίστου δεν είναι όμως εύκολη, επειδή από τη μια μεριά δεν υπάρχουν πολλά προσωπικά στοιχεία σε αυτήν την αρχαϊζουσα γραφή και από την άλλη

11. Προς το παρόν είναι γνωστά 16 χειρόγραφα του Νείλου, χρονολογημένα μεταξύ 1317 και 1347· βλ. Lamberz, «Handschriftenproduktion», 51-53 και 76-77.

12. Βλ. Lamberz, «Handschriftenproduktion», 52 και 58.

13. Άλλο παράδειγμα αποτελεί το χειρόγραφο *Sinaiticus* 278 (1262). Το έγραψε ο Γρηγόριος Αλυάτης το 1436-1438 στη μονή Εσφιγμένου, το πρότυπο το βρήκε στο Βατοπέδι, και το δέομο έγινε στη Λαύρα (βλ. Lamberz, «Handschriftenproduktion», 65-66).

μεριά ο χαρακτήρας της γραφής του δε μένει και πολύ σταθερός και έχει προφανώς την τάση, την οποία διαπιστώσαμε ήδη στο χειρόγραφο *Batoπ.* 186, να μιμείται τη γραφή του προτύπου. Για το λόγο αυτό είναι απαραίτητο να χρησιμοποιηθούν για την απόδοση άλλων χειρογράφων στον Κάλλιστο όχι μόνον παλαιογραφικά, αλλά και κωδικολογικά και άλλα στοιχεία. Τέτοιο στοιχείο αποτελεί στο *Batoπ.* 186 π.χ. η ευχή «Ί(ησο)ῦ μου βοήθει» σε κάθε πρώτη σελίδα των τετραδίων και η δοξολογία «δόξα σοι ὁ Θεός, δόξα σοι, και πάλιν ἐρῶ δόξα σοι ὁ Θεός, ἀμήν» στο φύλλο 292^V του ίδιου χειρογράφου (βλ. εικ. 4).

Από τα άλλα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης της μονής, που θέλω να αποδώσω στον Κάλλιστο, το πλησιέστερο με το *Batoπ.* 186 είναι το δεύτερο μέρος του *Batoπ.* 337 (έργα Ιωάννου του Χρυσοστόμου), δηλαδή τα φφ. 264-352 (βλ. εικ. 5)¹⁴. Στο χειρόγραφο αυτό, δε βρίσκουμε μόνο μια γραφή απολύτως όμοια, αλλά και την ευχή «Ί(ησο)ῦ μου βοήθει» στην πρώτη σελίδα και τα ίδια κωδικολογικά στοιχεία όπως στο *Batoπ.* 186 (2 στήλες και 24 στίχοι, σχήμα χάραξης D 34 E 2, τύπος χάραξης 5*, ίδια θέση της αρίθμησης των τετραδίων)¹⁵. Το τρίτο μέρος του χειρογράφου (φφ. 355-356, βλ. εικ. 6) είναι από την ίδια εποχή, αλλά προφανώς από άλλο χέρι. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι το γεγονός ότι το υδατόσημο του μέρους αυτού («hache a») είναι ακριβώς το ίδιο όπως στα φύλλα 3-25 του *Batoπ.* 186. Αυτό σημαίνει, ότι έχουμε μπροστά μας, πιθανότατα, ένα συνεργάτη του Καλλίστου και ότι το δεύτερο και τρίτο μέρος του *Batoπ.* 337 γράφτηκαν την ίδια εποχή με το *Batoπ.* 186, δηλαδή γύρω στα 1322. Αν θέλουμε, να διευρύνουμε τον κύκλο των Βατοπεδινών βιβλιογράφων της εποχής αυτής, αξίζει να ψάξουμε για άλλα χειρόγραφα του ανώνυμου αυτού γραφέα.

14. Το πρώτο μέρος του χειρογράφου χρονολογείται στα 1640 και δεν έχει καμιά σχέση με το δεύτερο μέρος.

15. Βλ. τον πίνακα των χειρογράφων, σ. 114. Για τον τύπο χάραξης χρησιμοποιώ το σύστημα του J. Leroy (πρβλ. H.- J. Sautel, «Répertoire de réglures dans les manuscrits grecs sur parchemin. Base de données établie par Sautel J.-H. à l'aide du fichier Leroy [J.] et des catalogues récents à l'Institut de recherche et d'histoire des textes (CNRS)» (Bibliologia 13), Turnhout 1995· για τον τύπο της χάραξης του χαρτί του σύστημα του J. Irigoien (πρβλ. J. Irigoien, «Typologie et description codicologique des manuscrits de papier», *Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio internazionale* [Berlino - Wolfenbüttel, 17-21 ottobre 1983], έκδ. D. Harlfinger, G. Prato, M. D'Agostino, A. Doda [Biblioteca di Scrittura e civiltà 3], Alessandria 1991, τόμ. I, 275-303). Στην περιγραφή της αρίθμησης των τετραδίων ακολουθώ το σύστημα του Α. Πολίτη (πρβλ. Α. Πολίτη-Μαρία Α. Πολίτη, *Κατάλογος χειρογράφων της Έθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος, αρ. 1857-2500*, Αθήνα 1991, ις). Για τα υδατόσημα βλ. τον πίνακα της σ. 114.

Επανερχομαι στον Κάλλιστο και αναφέρομαι πρώτα σε ένα χειρόγραφο, το *Βατοπ.* 56 (έργα Βασιλείου του Μεγάλου), που φέρνει και αυτό στο σημείωμα το όνομα ενός Καλλίστου (βλ. εικ. 7)¹⁶. Το χειρόγραφο χρονολογείται στα 1330. Δε μνημονεύεται όμως τόπος γραφής ή όνομα ηγουμένου. Η γραφή διαφέρει κάπως σε σύγκριση με τα δύο προηγούμενα χειρόγραφα, αν και βρίσκουμε (βλ. εικ. 8) εν μέρει τα ίδια στοιχεία (π.χ. το μεγαλογράμματο Δ στην αρχή των στίχων, το γωνιακό «ει», τα συμπλέγματα «αγ», «αρ» και «ελ»). Ιδιαίτερα εκπλήττουν τα μεγάλα ο και ω με εγγεγραμμένα άλλα γράμματα – σαν να είχε χρησιμοποιήσει ο γραφέας ένα διαβήτη (βλ. εικ. 7 και 9)¹⁷. Εκτός από αυτό, το σημείωμα δεν είναι αρχικό, αλλά είναι γραμμένο από μεταγενέστερο χέρι. Αφού όμως τα υδατόσημα του χαρτιού¹⁸ επιβεβαιώνουν τη χρονολογία του σημειώματος, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το αρχικό σημείωμα, γραμμένο στο επόμενο φύλλο, αποκόπηκε μαζί με το φύλλο αυτό σε μια ανακαίνιση της στάχωσης (πιθανόν στο 16ο αιώνα) και ξαναγράφηκε από το βιβλιοδέτη ή ένα βιβλιοθηκάριο.

Ταυτίζεται άρα ο Κάλλιστος του *Βατοπ.* 56 με τον Κάλλιστο του *Βατοπ.* 186; Είναι πολύ πιθανό, αλλά μας χρειάζονται λόγω των διαφορών στη γραφή περαιτέρω αποδείξεις. Πριν τις προσκομίσω, θα ήθελα να παρουσιάσω εν συντομία άλλα έξι χειρόγραφα. Δύο από αυτά, το *Βατοπ.* 117 (περιέχει τους Λόγους Γρηγορίου του Θεολόγου) και το *Βατοπ.* 455 (με έργα Ιωάννου του Χρυσοστόμου) είναι οπωσδήποτε γραμμένα από το ίδιο χέρι που έγραψε και το *Βατοπ.* 56 (βλ. εικ. 10 και 11)¹⁹. Και η γραφή τεσσάρων μνηολογίων του Συμεώνου του Μεταφραστού, του *Βατοπ.* 486 και 487 (μνηολόγια Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου, που αποτελούν συνεχόμενους τόμους, βλ. εικ. 12) και του *Βατοπ.* 492-493 (μνηολόγιο Νοεμβρίου σε δύο τόμους, βλ. εικ. 13) μοιάζει αρκετά με τη γραφή των χειρογράφων, που ανέφερα προηγουμένως, αλλά δεν ταυτίζεται τόσο εύκολα ούτε με εκείνην του *Βατοπ.* 186 ούτε του *Βατοπ.* 56. Χρειάζεται και εδώ μια επιβεβαίωση μέσω άλλων στοιχείων.

Νομίζω ότι την τελική απόδειξη ότι πρόκειται για ένα βιβλιογράφο σε όλα αυτά τα χειρόγραφα μας δίνει η σύγκριση των κωδικολογικών στοιχείων, που

16. Πρβλ. Lamberz, «Handschriftenproduktion», 58 και σημ. 132 (όπου δίσταζα ακόμα να ταυτίσω το γραφέα με το Βατοπεδινό Κάλλιστο).

17. Πρέπει να σημειωθεί όμως, ότι τα μεγάλα γράμματα αυτά βρίσκονται μόνο στο τελευταίο μέρος του χειρογράφου και ιδιαίτερα στα φφ. 313v- 383v.

18. Πρβλ. τον πίνακα, σ. 114.

19. Στο *Βατοπ.* 455, φ. 253 βρίσκεται σχεδόν κατά λέξη η δοξολογία την οποία ανέφερα για το *Βατοπ.* 186.

συνοψίζω στον πίνακα στο τέλος του κεμένου. Μερικά από τα στοιχεία αυτά είναι αρκετά αποδεικτικά: όλα τα χειρόγραφα έχουν περίπου τις ίδιες διαστάσεις (280/300 x 200/220 χιλιοστά) και το ίδιο δίπλωμα του χαρτιού («in folio»). Το γενικό σχήμα χάραξης είναι, με μικρές διαφορές στα χειρόγραφα *Batop.* 56, 455 και 492-493, παντού το ίδιο. Οι διαφορές στο *Batop.* 56 και ίσως και στο *Batop.* 455²⁰ εξηγούνται από το γεγονός, ότι στο τελευταίο δέσιμο κόπηκε το πάνω μέρος των φύλλων και εξαφανίστηκε η πιο πάνω οριζόντια γραμμή. Πιο ενδεικτικά ακόμη είναι τα υδατόσημα και ο τύπος της χάραξης. Τα χειρόγραφα *Batop.* 56 και 186 (δηλαδή ακριβώς αυτά για τα οποία εξέφρασα προηγουμένως κάποια αμφιβολία αν γράφτηκαν από τον ίδιο Κάλλιστο) έχουν, όπως και το *Batop.* 337, έναν αρκετά σπάνιο τύπο χάραξης: οι γραμμές χαράσσονται πριν από το δίπλωμα των φύλλων σε κάθε δίφυλλο, ενώ στο συνηθισμένο σύστημα 2* χαράσσονται μετά το δίπλωμα του διφύλλου σε κάθε verso. Τελικά, σε μερικά χειρόγραφα, που δε συνδέονται τόσο πολύ μεταξύ τους από την άποψη περιεχομένου, γραφής ή άλλων στοιχείων, βρίσκουμε υδατόσημα απολύτως όμοια (με τη στενή έννοια της λέξης), δηλαδή στο *Batop.* 492 δύο υδατόσημα του *Batop.* 56, στο *Batop.* 493 το υδατόσημο του *Batop.* 455, στο *Batop.* 486 τα υδατόσημα του *Batop.* 186. Αυτό δεν μπορεί να είναι τυχαίο. Οπωσδήποτε μας δείχνει, ότι τα χειρόγραφα αυτά γράφτηκαν στην ίδια εποχή και στο ίδιο περιβάλλον. Μερικά άλλα κωδικολογικά στοιχεία δεν είναι τόσο σταθερά: ο αριθμός των στίχων αλλάζει συχνά, η θέση της αρίθμησης των τετραδίων δεν είναι παντού η ίδια. Αλλά από το συνδυασμό όλων των δεδομένων και από την προηγούμενη παλαιογραφική σύγκριση βγαίνει, όπως νομίζω, το συμπέρασμα, ότι όλα αυτά τα χειρόγραφα γράφτηκαν στη δεκαετία 1320-1330 στη μονή Βατοπεδίου από ένα μόνο βιβλιογράφο, το Βατοπεδινό μοναχό Κάλλιστο. Εκτός τούτου ο Κάλλιστος είχε, όπως είδαμε στο *Batop.* 337, έναν προς το παρόν ανώνυμο συνεργάτη.

Επιβεβαιώθηκε λοιπόν, για αυτή την δεκαετία, η προσδοκία την οποία εξέφρασα στην αρχή: η πνευματική δραστηριότητα στη μονή είχε την ανταπόκρισή της σε μια ζωηρή βιβλιογραφική δραστηριότητα. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι κρύβονται ίσως ακόμα άλλα χειρόγραφα του Καλλίστου σε άλλες βιβλιοθήκες και ότι βέβαια θα έχουν χαθεί αρκετά χειρόγραφα, τότε τα εννιά αυτά χειρόγραφα δεν είναι λίγα για μια δεκαετία.

Τελειώνοντας μπορούμε να πούμε ότι αυτή η έρευνα για τα χειρόγραφα του Καλλίστου αποτελεί μάλλον ένα πρώτο βήμα. Όπως είδαμε στην περίπτω-

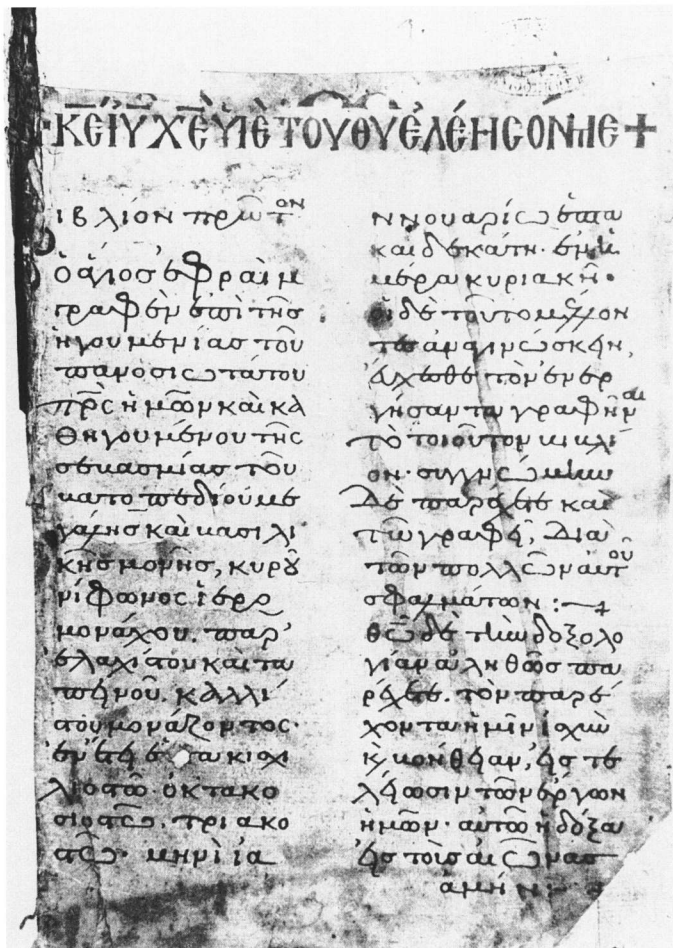
20. Πρέπει να σημειωθεί, ότι στο *Batop.* 455, αλλά και στα άλλα χειρόγραφα του Καλλίστου, η χάραξη πολλές φορές δεν αναγνωρίζεται εύκολα.

ση του συνεργάτη του Καλλίστου, ο συνδυασμός όλων των μεθόδων της σημερινής παλαιογραφίας και κωδικολογίας μπορεί να οδηγήσει σε εντοπισμό έστω και ανώνυμων βιβλιογράφων που δούλευαν σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον και σε μια συγκεκριμένη εποχή. Έτσι έχω την ελπίδα ότι θα βρούμε στο μέλλον και άλλες ανταποκρίσεις μεταξύ πνευματικής και βιβλιογραφικής δραστηριότητας στο Βατοπέδι, και αυτό όχι μόνο για το πρώτο μισό του 14ου αιώνα.

Τα χειρόγραφα του Καλλιότου

αμ. χειρὰ	σημειώσεις	σημεία χιόνης	σύστημα χιόν	αριθμ. τετραβ.	υπόσημα*	παραγόμενα
56 (έτ. 1330)	2/27	E 33 E 2d	5* (VVVV/RRRR)	α' εἴωτ. γωνία	armoiries (croix) equerre/cercles	Βασιλ. Μειγ.
117	2/22	D 34 E 2	2* (VVVVVVVVVV)	χ'ῖν εἴωτ. γωνία	hache b	Γόγγ. Νιζῆ
186 (έτ. 1322)	2/24	D 34 E 2	5*	α' εἴωτ. γωνία/ χ'ῖν εἴωτ. γωνία	hache a/ armoiries (pal)	Εἰρηναίμ Σίγιος
337 (φφκ. 264-352)	2/24	D 34 E 2	5*	α' εἴωτ. γωνία/ χ'ῖν εἴωτ. γωνία	fénule/navire/ lettre B	Ιωάν. Χρυσ.
455	1/18	D 33 D 1d/ D 32 D 1	2*	χ'ῖν εἴωτ. γωνία	lettre A	Ιωάν. Χρυσ./ Θεοδ. Στρούδ.
486	2/24	D 34 E 2	2*	χ'ῖν εἴωτ. γωνία	hache a/ armoiries (pal)	Σημ. Μεταρχ.
487	2/23	D 34 E 2	2*	χ'ῖν εἴωτ. γωνία	clef	Σημ. Μεταρχ. Οκτ.
492	2/26	D 22 E 2	2*	χ'ῖν εἴωτ. γωνία	armoiries (croix) / equerre	Σημ. Μεταρχ. 1-14 Νοεμ.
493	2/25	D 22 E 2	2*	χ'ῖν εἴωτ. γωνία	lettre A	Σημ. Μεταρχ. 15-30 Νοεμ.

* Τύποι των υστεροβιμων στα γινωστά γενεαλόγια: 1) Armoiries croix (οακόσημα σταυρός): όμοιο με Μοσίν-Τραϊλιέ αμ. 589 (έτ. 1318). 2) Armoiries pal (οακόσημα, όμγε-ός): πωλιό όμοιο με Μοσίν-Τραϊλιέ αμ. 589 (έτ. 1318). 3) Cercles (κύκλοι): όμοιο με Μοσίν-Τραϊλιέ αμ. 1991=Βριquet αμ. 3204 (έτ. 1327) και Μοσίν-Τραϊλιέ αμ. 1992 (έτ. 1327). 4) Clef (κλειδί): όμοιο με Μοσίν-Τραϊλιέ αμ. 2649 (έτ. 1322). 5) Equerre (γυμνασιών): όμοιο με Picard X 1, αμ. IV 1010 και IV 1019 (έτ. 1329). 6) Fenule (αράβης): για τον τύπο πηλι. Μοσίν-Τραϊλιέ αμ. 3821-3828 και 3833 (έτ. 1322/3-1330). 7) Hache (τοσοκόμη) α: για τον τύπο πηλι. Μοσίν-Τραϊλιέ αμ. 4613 (έτ. 1326-1328). 8) Hache (τοσοκόμη) β: πωλιό όμοιο με Μοσίν-Τραϊλιέ αμ. 4645 (έτ. 1328). 9) Lettre Archaïque A): πωλιό όμοιο με Harfinger, Lettre 7 (έτ. 1319). 10) Lettre B (γυμνασία Β): για τον τύπο πηλι. Harfinger, Lettre 31 (έτ. 1322). 11) Navire (πλοίο): όμοιο με Μοσίν-Τραϊλιέ αμ. 6448 (έτ. 1321).

Εικ. 1: Βατοπ. 186, φ. 2r, Κάλλιστος Βατοπεδινός, βιβλιογραφικό σημείωμα έτ. 1322

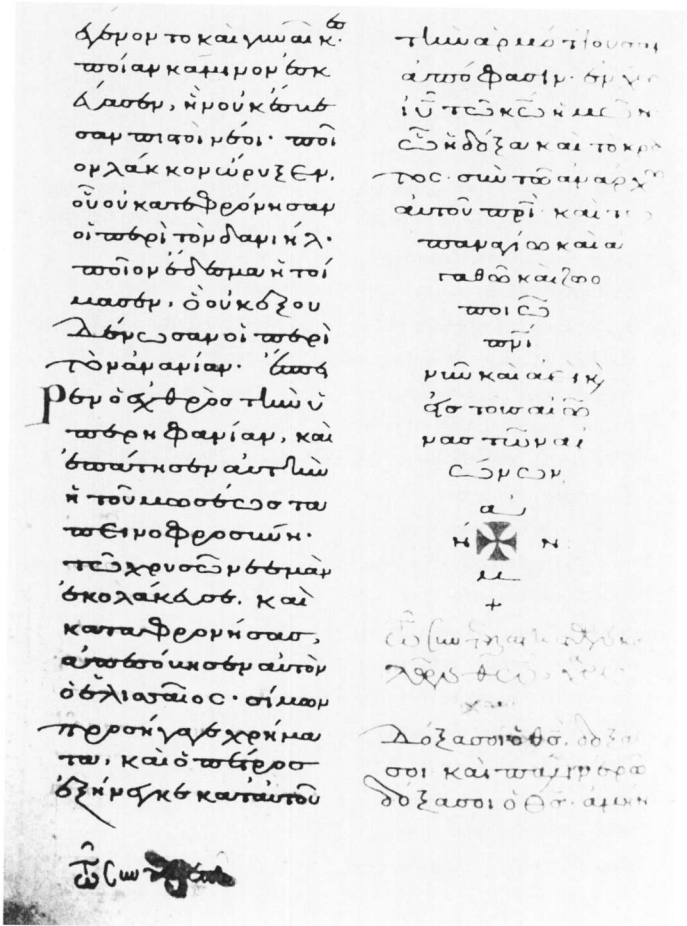
ραπτίας. πρὸς τὴν
 φάλαγγα ἀρμοδί-
 ῶς καὶ πρὸς τὴν
 ἤρα ὁμοίως· καὶ
 ὁκείτω κέκριται
 συνάτως κατὰ τὸν
 ἰδιόμορμον· καὶ
 πρὸς τὰ πάθη ἀ-
 ἄρμοτα φάρμακα·
 πρὸς ὅσα μάλιστα ὁ
 ἀνεμορροῦσιν
 τρήσασιν συνάκρι-
 πρὸς ἀλλήλων τὰ
 πρᾶγματα· καὶ τυ-
 πικῶς ὁθεῖο τὰ
 κτισίματα· καὶ
 αὐθμίσας δέδο-
 κέναι πλὴν ψῆσ·
 καὶ συναρῶσιν
 ὄλαζ βρ βρ ἄρμι ἰ-
 μαι ἐκείτωσιν ὄζει
 τίς κατὰ μὴ λωμ·
 φχῆς οὖν ὄπλωσιν
 ἀμ δέ λιατῶσιν

ἄμ δέ
 τούτων αὐτῶν
 τῶν δολφῶν τῶν
 πρὸς μὴ θῆρα αἵμα-
 λήσας ὄφθησιν ἢ τῶ
 μύσας· αὐτῶσιν
 αἰσολογίᾳ ὄκτος
 ἔβη τῆς κρῖσῆ· ἔχῆ
 γὰρ ὄπλωσιν αἴφορ
 πρὸς τὰς μεχάρας
 τοῦ ἀμ τι πάλου·
 φχῆσιν ὄκτος
 τὰ τῶσιν ῥομῶσιν
 μὴ αὐτῶσιν ἔσιν ἢ
 ἔσιν ἢ καὶ ἢ μὴ ἔσιν
 αἰσολογίᾳ ἀκαστῶσιν
 τῶν, τῆς ἀλῆσιν· ὄκτος
 κίμῆσιν καὶ ἢ μὴ
 τῶν τῶν ἢ δολφῶν
 πό-
 λῶσιν, πᾶσιν ἄσιν
 ὄκτος κατὰ τῶν
 τῆς ἀνάσιν τῆς
 ψῆσιν σίμῶσιν
 ὄκτος ἄσιν

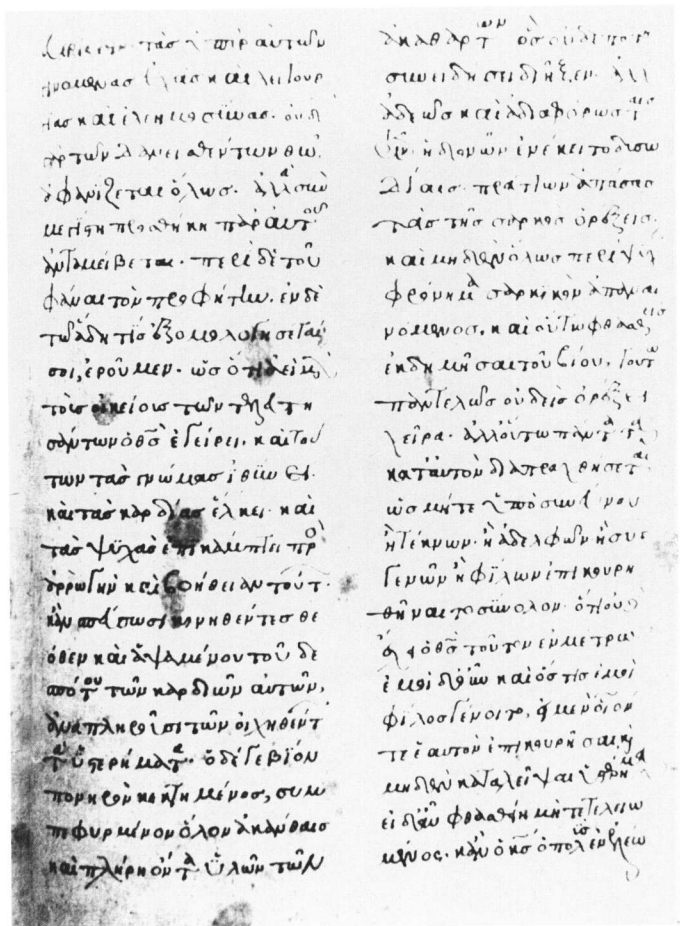

ἀνά αὐτῆς, πορὶ ἀνδ
 ρῆς· ὁ γὰρ δρᾶκωρ εἶ
 πιμου λάξοι· ὅκ τὸς
 αὐτῆς, μελὶ παραματῦ
 ση ταῖς ψλῆς· ἴσι
 γὰρ πολλοὶ οἱ παρα
 φέρου τῶ τῶ διαμοι
 ἀνδρῶμοι ὀτή τος· εἶ
 ἀνμὲν συμπαρῆσι
 πλῶν τι, ἴσ ἀφ ὀρῆ τ^υ
 οἱ πόμοι σου τῶ βί αἴ
 σονται· ὅτῃ μὲν ἀξή ψη
 (ε) πρὸ τοῦ πωλῶν
 οἰσ· πολλὰ πορῶσασ,
 οἰ μῶξ ἴσ ἀφ ὀρῶσ· ὅτῃ
 μὲν αὐτῆ σῶν σὶ ἴη, ἀ
 γροῖς τοῦ ὀφθῶς τῆν
 Δολιό τῆ τα· σὺ γῆρου
 ἴτοιμος ὕπα κού ἴμ· ὕ
 ποδῆ κμυσι γάρ σοι,
 πάν τα σαφῶσ· ὅτῃ
 αὐτουδαῖος πρὸς τῶν
 ταῖς διαβῶν· καὶ
 ὅτῃ τῶ ἀμῶρι μῆσῶσ.

ἀνὰ αὐτῆς πῆντι
 πρὸς συμμίσι πρ, καὶ
 παρ ὀξ ἴσοι κοίρωρι
 ἀν ἀβῆ μῶσ ἴκτορ· αἶ
 λῶ φῆν κτῆσι αὐτῶν
 ὡς ἡ γραφῆ ἴρη κτ, ἴ
 καὶ τῆν ὀδὸν τοῦ πρῶσ
 Δη λάξοι· ποίησῶ
 σὶ ὀρῶ μῆ του, ὅτῃ
 ποίησῶ αὐτῆν αἶδ ἴη
 φῆν· ὡς μῆρ δῶσῶ
 τοῦ μῶ αὐτῶ αὐτῆς κ
 ὡς μῆ πωρ ἴσῶ τῶ
 πιμου λῶσ φυλάξ ἴσ
 ἀφ ἴσ ὡσ πωρ ἴσ
 ἀφ ὀρῶ τῆν, καὶ ἴσ ἀφ ὀ
 σὶ παρα ἀκῆ τῆ ἴσ
 τῶ ἴσ ὀρῶ αὐτῆς τῆ
 γῆ· αὐτῆ γὰρ βῆν ἀρχῆ
 πῶσῶ κτῆσ ὅσῶσ· ἴσ
 ρῶσ τῶσ τῶν ἀφ ὀρῆ
 αὐτῆς· διότι καὶ οἱ μῆ
 πωρ ἴσ γῶ μῶ μῶ
 ἀφ ὀρῶ σὶ τῆσ μῶ τῆν

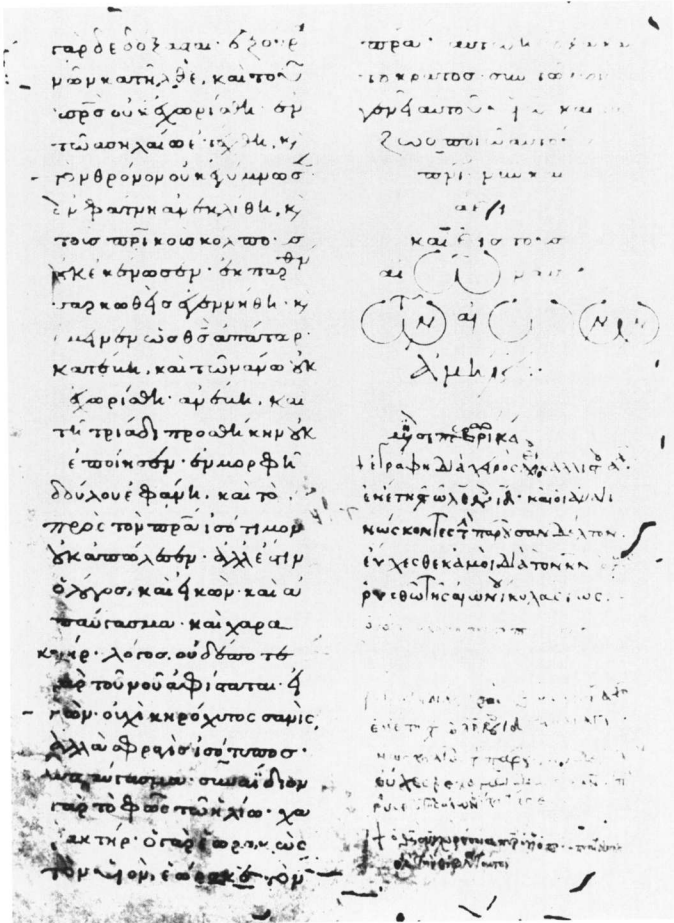
Εικ. 4: Βατοπ. 186, φ. 292v, Κάλλιτος Βατοπεδινός

Εκτ. 5: Βατολ. 337, φ. 304v

ουμ κεν υπρα αυτην
 το της προφητιας ανδρωσι
 ως πατερ ουκ επι γουρ επι
 ρρη και μεθ' αμαρτια
 μη ποτό. και γαρ ο
 Κορβατορ ποσ κικορ λι
 αλουσιος πατριαι και
 μηρμι μοι ρορ και αμα
 ρισση και δε πολλοι
 μηρ της σωωθωσ πο
 λησ δε της σωουθωσ
 ως το αυτωρ δε φρατ
 τα σόματα, παταρ ο
 ξαιρω τα κατηγορησ
 προφασιν. οι μηροιν
Πολλοι οταν πραιδωσι
 χενματων κεδτορα,
 δεθωσ αιτωρ δωσι τη
 δεδωρ εμαι προσ ταυτ
 αποφαιρομαι τιμωι
 Κορομιαν. εω δε οχι λι
 γουμαι ποτό ταυτην
 αυτω τιμω μεγαλο γχι
 μορορ ακερ. αλλα

δε μηρ αυτην παροσ
 αλλωρ δε μηρ ποσ ο δε
 αυτησ. λυμπαρ εφ' η
 μεγαλορ η παρο αυτησ.
 και μυκοσ. εφ' η παρο
 μητα δε ταυτησ και ε
 τραφ' η τησ ε κηκτη
 μηρ οσ ταυτα οι αυτη
 δε απρ η παρ ταυτησ
 αποισ πορα αυτωρ. εφ
 δε κηκτια. οσ παρ εφ
 τησ αδωτορ λιμπα
 ορμιζουσα και παρα
 παρωσ οσα τιμωι
Πτο γαρ ταρχηρορ γφωσ
 και δια τιμω πατρια
 και δια τηρ η κηκτια
 Δια τηρ φιστηρ, αμα
 τηρ κηκρηται παρ ο
 στα ουτω γαρ εμαρον
 ε παρ και ηωσ ημα
 καιρ οσ και αι τιωρ
 ματησ και αποδυρ
 ταυτ, παρ ορ χαριρ ε

Εικ. 7: Βατοπ. 56, φ. 421v, Κάλιστος βιβλιογραφικό σημείωμα έτ. 1330

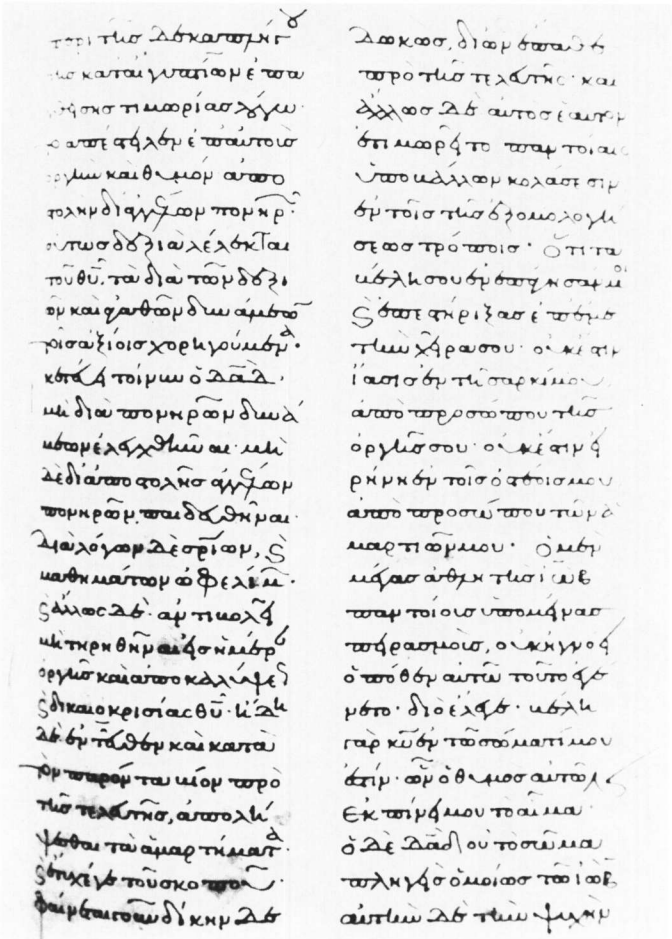

Fig. 8: *Βατοπ.* 56, φ. 88r, Κάλλιτος

ιουτορμά πλησῶν. ὁ
 ποτιορμυριόρτωρ
 γορσῶμορμ τὸρμάμ
 λιοτορμ κὰι τορπαθῶρ
 ἰτιχῶτῶρ. αὐτορδθ
 ἰπῶρρεφῶρ κὰι μη
 δῶρμ γμορσῶρ ὁμοτίμ.
 ὁδοκῆ τοῖς ὁκῶρ οια
 σκὰι μοισῶρ; ἀμῶιμαι
 ὁ τοῦ ἠθοῖσῶρ αἰαθῶρ
 βεβηλῶρ κὰι ἀποζῶρ.
 τῶρφορ ὁμορμασῶρ. οἰ
 λάλτοῖμοι ὁδοκῶισῶρ
 δίσοσῶρ κὰι τορμάμ δρῶρ
 λιαθῶρ φρασιῶν, λια
 δειχῶρ τὸρ πῶρριθῶρ
 μῶρμ. κὰι τὸρ σοφρο
 μαμῶρ. κὰι τὸρ δι
 καιορμάκιορμ τὸρ.
 Σηφῶρ φῶρλοσ τοῦτο
 τιμῶρ πῶρφιλοσ φηκῶ
 σῶρ. ὁτι πῶρρῶρ πῶρ

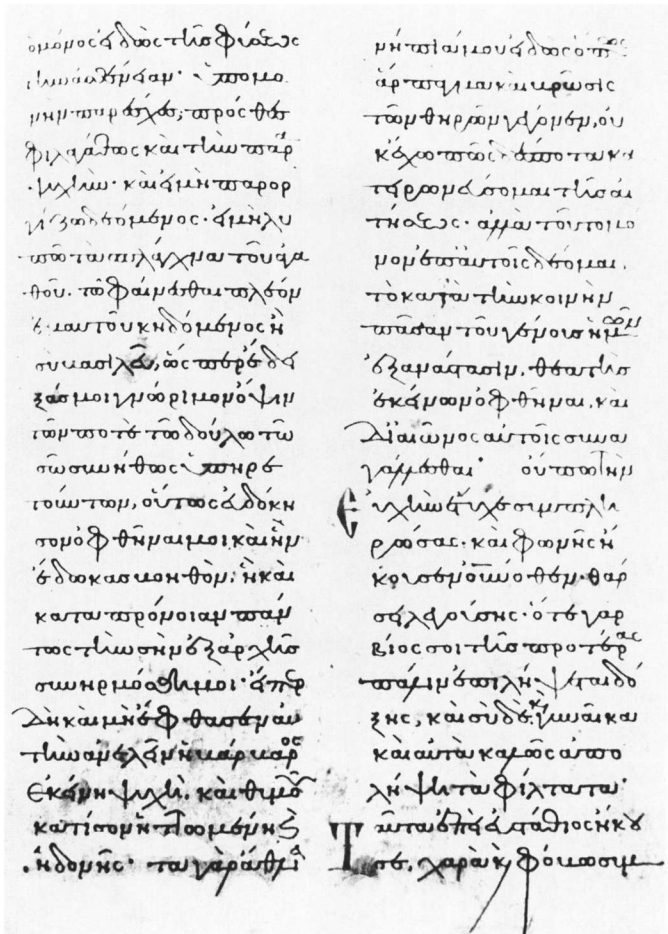
γασῶι τὰς ἀρῶρ πῶρ κὰκκῶ.
 ὁδοσίπῶρσ ὁχῶρ θυροῖ.
 κὰι ρῶσῶρ ἀμῶρ τῶρ τι.
 ἄρρρμμορμαθῶρ τοῖσ
 μητῶρ τοῖσ αὐτῶρ πῶρ
 δαμῶρσῶρ. τίς γὰρ
 κῶρμου μαρμῶρ ἠῶρ φη
 ἄρμκῶρσῶρ. ἠκὰκῶρ ἀρῶρ
 λασῶρ. ἠχρῶρσῶρ ὁφῶρ
 τοῖς κῶρτορ θῶρσῶρ, ἠτοῖς
 ἀμῶρ τῶρσῶρ ἠμῶρ βῶρ
 οῦ κὰι τὸρ μῶρ δῶρ μα πολ
 λακῶρσῶρ πῶρρ ἠρ, κὰι ὁ
 σῶρ πῶρρ πῶρ τι μῶρσῶρ.
 οἰκῶρσῶρ ὁδο τι τὸ κῶ
 κῶρμασῶρ ἠζοῖσῶρ. ἄ
 δῶρ μῶρ τῶρ μῶρσῶρ τίς ἠρ.
 μῶρ δῶρ γῶρρῶρσῶρ κὰι ὁ
 ρῶρσῶρ. μῶρ δῶρ τοῖς πῶρρῶρ
 ἀρῶρ κῶρσῶρ τῶρ πῶρσῶρ
 πῶρρ τα γῶρρ θῶρ κῶρ
 ρῶρσῶρ, τί τοῦτο. ὁκ

Εἰκ. 9: Βατοπ. 56, φ. 320r, Κάλλιτος

σε πο τὸ ἀποβθῆμ τοῦ
 μίου· ἔτα τομσὸμ παῖδ
 ἄν τῆ ἀφ κλικι ἀκατὰ λῆ
 ψῆσ· τωρ̄ προ ἄω (τμ)
 δὲσὸ μῆρομ· ἄμ μῆρομ γαρ
 ἄλοσ καὶ ἀλοσ κῆσ, ἐκὰς
 τὸμσὸμ ὄκγορομ, ὡσ πῆρ
 ἰδιομ ὄκθρ ἄψ· μῆρομ κῆ
 ται γαρ· οἱ κ καὶ σὺ ὄρφα μῶ
 πῆρ ἄβρομ· ἄμ δὲ ἄν πο
 μκρία ζκισασ· καὶ πολλῆ
 λυκῆσασ· καὶ παμ τῶ
 θκρίου χἀλῶσ ὄροσ γῶ
 μὸ μῆροσ τοῖσ ἄν τυχα
 μουσ μ· ἔτα ὑπο ζέλισ
 τοῦ μίου, κατὰ λῆ πῶ
 τὸμσὸμ ὄκγορομ, κοιρομ ἄ
 θρομ τῶμ ζῶμ (τμ)
 πῆρ γαρ τὸ κμ
 σκορ πῶου ὄθε ασ μῆροσ
 φουῆται· μετὶ πο τὸ ἄσ ἰ
 λικι ἀμ ἐλθὸμ μῆ κῆσται
 τὸμ πῆρ, οὔτω καὶ τὰ σῶ
 ὄκγομ· πομ κρίασ πῆρ
 κῆσ γῶ μῆρομ ἀκ κηρομ μῆ
 πῆρ μῆσ ἰ λικι ἀμ ἐλθῆμ,
 πῆρ ἄ παμ τὸμ ὄστω μῶ

λα κῆσται· τῶ μ πο
 λοῦ ὄστω μῶ λοσ καὶ ἄ
 θροῦσ συμ γῶσ τοῖσ σε αἰτ
 τὸ κμ οἰσ· καὶ τοῖ ἄ καὶ παμ
 τὰ τομ χρομ ὄκκῆσ, ἐδῆ
 σὲ μῆλομ τῶμ πολλῶ
 τῶμ ἄμοι ἀμ ἄμσ
 μῆρομ· ἄμ δὲ δὲ ἄδ κῆ
 τὸ κατὰ σῶ, κατὰ λῆ πῶ δι
 τῶσ ἄμοι αὶσ πολλοῦ τῶσ
 προῖστω μῆρομ· μετὶ πο
 τῶ ὑπο ζέλισ τῶ
 ἔτα τοῦ πλοῦτου ὄρσ μῶ
 γῶσ ἄσ ὄμ κῆσ μῆ δω κῆθρ
 τὸσ διαδῶ κῆσται, ἐκὰς
 κῆ κῆσ τῶμ κῆ φῆ κῆ κῆ
 ἄπκ· πῶσ τὰ κῆ κῆ
 κῆ κῆθρ τὰ, ἄσ ὄκγομ οἰσ
 καὶ πῶ δασοῦ πῆρ πῶμ
 φθκ· ταῦτα σοι λῆσ, ὄκ
 (τμ) ἀμθρὼ πῆρ κῆ κῆ
 τὰ μῆρομ τοῖ παρὰ τοῦ κῆ
 οἰδ σοι ἄρ ἄ τὸ ἀμ κῆ
 οἰδασ· μετὶ προ φασί ζου
 τὸσ πῶ δασ· τί ὑπο τῶ
 ἀφορμῆ μῆ ἀπρὸσ πῶ
 ἄσ τῆρ ἀμ κῆ τῆσ· ὄ τὸν

Εικ. 11: Βατοπ. 455, φ. 253v

φίλος ὁ κς τῆς δόξης· ἀλλὰ ταῦτα μὲν
 πρὸ τοῦ ὄδου κακῶς διεσπαρμένοις,
 διὰ τὸ αὐθαρέτως ζῆν, καὶ προφασί-
 ζεσθαι προφασὶς ἐν ἁμαρτίας· οὐ
 σιωπῆντας ὅτι καὶ ὀφθαλμοὺς καρδίας
 ζομεν τὰ ἄλλα ὁ κς προστάζει, μὴ ὅ-
 τι γὰρ τοῖς ἄλλοις ἔχομεν· πρὸ δὲ ἡμῶν,
 ἔκαστος ἕξει μῆνιν· ὀφθαλμοὺς ἡμῶν
 ἀποδοῦναι· τὰ ἄλλα ἔχομεν τῶν ἀδελφῶν
 τῶν ματαζῶν· καὶ τύπος προκῆσθ^{αι}
 ἕνα ἑκάστου, τοῖς ἐν διαστροφῇ· ὅ-
 πότε χαίρει τὸ χυδαῖον· ἀλλὰ καὶ ἐπιθήσει
 ἕνα ἑκάστου καὶ σὺ ζοισθε· ἐν χῶρ^{αι} τῶν κω-
 νησῶν· ἔξῃ δὲ καὶ τὸ κράτος· σὺ τῶν
 τριῶν ἑξ ἑκάστου· μὴ καὶ ἄλλοις τοῖς
 ἄλλοις τῶν αἰσώσομεν, ἀμην· +
 ἕνας οἱ ὄδου ἡμῶν δόξασοι· καὶ
 τῶν ἡμερῶν δόξασοι· ἀμην·

<p> ἀπὸ τῶν μὲν ἀρδῶν ὡς καὶ ἀπὸ τοῖσιν ἡμᾶς κῆρα δὲ θύσαι θεοῖς· καὶ ἕκην φωνὴν καὶ ἕκην ἀκροασίαν· ἀμύσησιν τοῖς αὐτοῦ θεοῖς· ἔφωρος δὲ τῆς· μάλα τι μέγα τὸ τίς ψυχῆς βούλη μαι παρὰ φάισον· οὐ τὴν ἀμοιαιοῖ του χυθλάχορ τὰ τὸ καὶ δὲ λαχλάζορ^ε ἀποχοροῦ μὲν αὐτὸς δὲ οὐδὲν οὐδὲ ὅπως μᾶλλον ἡμῶν πρὸς τὴν ἐπιστήμην οὐδὲ τῶν ἡλικίαν τὴν ἀναχορήσιν, ἀφορὸς ἡμῶν οἰσὲ ὅσα ἐπὶ λῆς· φάμα τοῖς πύριαν σπῆμα τῶν ζῶν· καὶ μάλα στήλιω τῶν ἡλικίαν σὺ χητῆν ἀνακλάρο μὲν οὐδὲ τῶν ὑπερῶν οἰσὲ τῶν σὺν μαρτυρῶν ἀμύσησιν· ἡμῶν καὶ οὐδὲ τῶν ὑπερῶν ρίαν καὶ τῶν ὑπερῶν τῶν χητῶν οὐδὲ τῶν ὑπερῶν οἰσὲ τῶν σὺν </p>	<p> τῶν οἰσὲ γλῶσσιν ἐπερῶν ζῶν τῶν τῶν παρῶν τῶν οἰκτομῶν καλὰ τὸ οἰδῶ οὐχὺ ἀραπῶνται αὐτοῖς τὰ καὶ τὸ μτυράμμορ τῶν ἀμοιαν καὶ τοῖς τῶν σὺν ὅσα τῶν οἰσὲ τῶν οἰσὲ ὅτι καὶ τὸ μτυράμμορ τῶν μοῖσιν ἀνακαμύσησιν οὐ οὐ μὲν τῶν τῶν φῶν ἀπὸ τῶν τῶν ἀμύσησιν ἀλλὰ δὲ τῶν οἰσὲ τῶν μαρτυρῶν τῶν οἰσὲ τῶν ὡς τὸ τῶν οἰσὲ τῶν γλῶσσιν οἰσὲ τῶν οἰσὲ ζῶν τῶν οἰσὲ τῶν οἰσὲ - μῶν, καὶ τὸ πρὸς κων τῶν οἰσὲ τῶν οἰσὲ τῶν γλῶσσιν· τῶν τῶν ὑπερῶν οἰσὲ τῶν οἰσὲ αὐτοῖς ἡλικίαν οἰσὲ τῶν μῶν· οἰσὲ τῶν οἰσὲ τῶν οἰσὲ τῶν οἰσὲ τῶν οἰσὲ οἰσὲ τῶν οἰσὲ τῶν οἰσὲ οἰσὲ τῶν οἰσὲ τῶν οἰσὲ οἰσὲ τῶν οἰσὲ τῶν οἰσὲ οἰσὲ τῶν οἰσὲ τῶν οἰσὲ </p>
---	---

Εἰκ. 13: Βατολ. 492, φ. 9r

ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΣΚΕΥΟΦΥΛΑΚΙΟΥ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΤΟΥΣ

Σωτήρης Ν. ΚΑΔΑΣ

Τά τελευταία χρόνια, ταυτόχρονα σχεδόν μέ τήν είσοδο τής σημερινής αδελφότητας στή μονή Βατοπεδίου καί τή μετατροπή της σέ κοινόβιο, ήλθε στό φως μία ομάδα 21 συνολικά χειρογράφων, τά όποια ήταν κλεισμένα στό σκευοφυλάκιο τής μονής καί έως εκείνη τή στιγμή παρέμεναν άγνωστα. Τά χειρόγραφα αυτά δέν έχουν συμπεριληφθει στόν τυπωμένο κατάλογο τών Εύστρατιάδη-Άρκαδίου¹, ούτε δημοσιεύτηκαν πρόσφατα (1991) μαζί μέ τά άλλα είκονογραφημένα χειρόγραφα τής βιβλιοθήκης τής μονής².

Αυτών τών χειρογράφων θά προσπαθήσω νά δώσω έδω μία μικρή έστω είκόνα, παρουσιάζοντας τά κυριότερα χαρακτηριστικά τής είκονογράφησης καί διακόσμησής τους, σύμφωνα καί μέ τόν παραπάνω ύπότιτλο τοϋ θέματος, πού μιλάει γιά μία πρώτη έξέταση καί παρουσίαση τής τέχνης τους. Έξάλλου, στόν περιορισμένο χρόνο μιās ανακοίνωσης, δέν είναι δυνατό νά εξετασεί καθένα χειρόγραφο χωριστά. Αυτό γίνεται στόν ιδιαίτερο τόμο, πού βρίσκεται ήδη στό στάδιο τής προετοιμασίας καί περιλαμβάνει τή λεπτομερή έξέταση τών έν λόγω χειρογράφων, καθώς καί τή δημοσίευση όλων τών μικρογραφιών καί κοσμημάτων τους³.

Ό διαχωρισμός τών συγκεκριμένων χειρογράφων από τά υπόλοιπα καί ή διαφύλαξή τους στό σκευοφυλάκιο τής μονής, αντί τής βιβλιοθήκης πού είναι καί ό φυσικός τους χώρος⁴, δέ νομίζουμε ότι έγινε στήν τύχη. Προφανώς συνε-

1. Τό χειρόγραφο κατάλογο τοϋ Άρκαδίου, ως γνωστόν, έπιμελήθηκε καί δημοσίευσε ό μητροπολίτης πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος Εύστρατιάδης τό έτος 1924: Εύστρατιάδης-Άρκαδίου, *Κατάλογος*.

2. Παν. Χρήστου, Χρυσ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σωτ. Καδās, Αϊκ. Καλαμαρτζή-Καταραού, *Οί Θεσσαυροί τοϋ Άγίου Όρους. Σειρά Α΄; Είκονογραφημένα χειρόγραφα*, τόμ. Δ΄, Αθήνα 1991, [στό έξίς, *Θησαυροί*], 240-327, εικ. 1-332.

3. Ό τόμος γίνεται σέ συνεργασία μέ τό φίλο καί συνάδελφο Ε. Lamberg, ό όποιος μελετά τά κωδικολογικά καί παλαιογραφικά στοιχεία τους.

4. Στή βιβλιοθήκη τής μονής φυλάσσονται σήμερα όλα τά υπόλοιπα χειρόγραφα, περγαμηνά καί χαρτώα (περίπου 2.000).

τέλεσε σ' αυτό ή ιδιαίτερη ευαισθησία, που διέκρινε στο παρελθόν γενικά τους άγιορείτες πατέρες απέναντι σε όρισμένα ξεχωριστά γι' αυτούς χειρόγραφα, από την άποψη του περιεχομένου και της εξωτερικής εμφάνισης, τά όποια και φροντίζαν νά διαφυλάξουν σε ασφαλέςτερο χώρο. Άλλωστε, είναι κάτι που διαπιστώνεται και σε άλλες μονές του Άγίου Όρους (π.χ. Μεγίστης Λαύρας, Ίβήρων).

Στήν περίπτωση μας, τό ερώτημα είναι πότε ακριβώς και κάτω από ποιές συνθήκες τά χειρόγραφα αυτά μεταφέρθηκαν για τή διατήρησή τους στο σκευοφυλάκιο. Είναι πολύ πιθανόν ή συγκέντρωσή τους στο χώρο αυτό νά έγινε γύρω στά μέσα του περασμένου αιώνα, μέ τήν ευκαιρία τής μεταφορής, τουλάχιστον των περισσότερων, έξω από τή μονή, προκειμένου νά συντηρηθούν, και τής επιστροφής τους ξανά σ' αυτή μέ τίς σημερινές βαρύτιμες σταχώσεις τους. Ότι πολλά από αυτά τά χειρόγραφα προηγουμένως συνυπήρχαν μέ τά υπόλοιπα στη βιβλιοθήκη, έπομένως ήταν σίγουρα και πιο παλιά στην κατοχή τής μονής, μάς πληροφορούν σχετικά τά σημειώματα στά διάφορα σημεία των παραφύλλων και των μεταλλικών καλυμμάτων τους. Μερικά μόνο από τή συλλογή πέρασαν σ' αυτή μέ κάποιον άλλον τρόπο, ίσως τήν ίδια εκείνη εποχή.

Τά χειρόγραφα του σκευοφυλακίου, ως προς τό περιεχόμενό τους, κατανέμονται στά εξής τρία είδη: έντεκα Εὐαγγέλια (κώδ. 3-8, 12, 16, 18-19, 21), έννέα Τετραευάγγελα (κώδ. 1-2, 9-11, 13-15, 17· τό 13 περιέχει και Πραξαπόστολο) και ένα Λειτουργικό (κώδ. 20). Επίσης, ως προς τή μορφή τους, είναι όλα κώδικες (= μορφή σημερινών βιβλίων)⁵ και οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 12 x 7,5 εκ. τό μικρότερο (κώδ. 2) έως 41 x 28 εκ. τό μεγαλύτερο (κώδ. 19).

Άπό αυτά, τά δεκαοκτώ προέρχονται από τή βυζαντινή περίοδο, από τόν 11ο ως τόν 15ο αϊ. και είναι όλα περγαμινά, έκτός από ένα χαρτώο του έτους 1444 (κώδ. 18), ενώ τά υπόλοιπα τρία ανήκουν στη μεταβυζαντινή εποχή (17ος αϊ.) και είναι γραμμένα σε χαρτί. Τά όκτώ μάλιστα, μέ βάση τά σύγχρονά τους βιβλιογραφικά σημειώματα, είναι ακριβώς χρονολογημένα: 2 (1090), 11 (1280/81), 13 (1305/06), 14 (1314/15), 16 (1340/41), 18 (1444), 19 (1647) και 21 (1668).

Στά περισσότερα χειρόγραφα, ή εικονογράφηση και ή διακόσμηση έκτελέστηκαν ταυτόχρονα μέ τή γραφή τους. Έξαιρεση σ' αυτόν τόν κανόνα αποτελούν: τό ύπ' αριθ. 7 (α' μισό 12ου αϊ.), του όποιου οι τρεις ευαγγελιστές προστέθηκαν εκ των ύστερων προερχόμενοι από άλλα βυζαντινά χειρόγραφα, τό ύπ' αρ. 11 (γραφείας και διακοσμητής του είναι ο Θεόδωρος Άγιοπετριτής,

5. Αυτό σημαίνει ότι από τήν παρούσα συλλογή λείπουν έντελώς τά ελλητάρια.

1280/81), του όποιου οί ευαγγελιστές αποτελούν αντίγραφα του 19ου αϊ. από τυπώματα αποδοσμένα με ύδροχρώματα σέ χοντρό χαρτί, και τό ύπ' άρ. 15 (14ος αϊ.), του όποιου οί τρεΐς μικρογραφίες (τέσσερις ευαγγελιστές μαζί, Δέηση, Σύναξη άποστόλων) είναι του έτους 1718 και άποδίδονται με λαϊκότροπη τέχνη, δηλαδή με κόκκινη ίχνογραφία και ύδροχρώματα: ίσως είναι λίγο νεότερη και ή διακόσμηση του χειρογράφου 16⁶. Έξάλλου, όπως θά δοϋμε και στή συνέχεια, ή μοναδική μικρογραφία, πού βρέθηκε σέ άνεξάρτητο φύλλο του χειρογράφου 18 (1444), άνήκει στον κώδικα 932 (12ος αϊ.) τής βιβλιοθήκης τής ίδιας μονής.

Άπό τά 21 χειρόγραφα, τά 13 (κώδ. 3-7, 9, 11, 14-19) διαθέτουν παράλληλα εικονογράφηση και διακόσμηση, ενώ τά υπόλοιπα 8 (κώδ. 1-2, 8, 10, 12-13, 20-21) περιορίζονται μόνο στή δεύτερη.

Στήν εικονογράφηση των πρώτων χειρογράφων άνήκουν μία ή και περισσότερες μικρογραφίες, οί όποιες, ως πρós τό μέγεθος και τή θέση τους μέσα σ' αυτά, χαρακτηρίζονται όλοσέλιδες ή παρασελίδες. Έπιπλέον άπαντούν και μεμονωμένες μορφές ή συνθέσεις συνδυασμένες κάπου κάπου με διάφορα κοσμήματα.

Σχετικά με τή θεματολογία στήν εικονογράφησή τους, τά περισσότερα περιλαμβάνουν τίς όλοσέλιδες προσωπογραφίες των συγγραφέων των κειμένων, πού έδώ τυχαίνει νά είναι άποκλειστικά οί τέσσερις ευαγγελιστές, Ματθαίος, Μάρκος, Λουκάς και Ίωάννης (εικ. 1). Αυτό συμβαίνει, έπειδή οί συγκεκριμένες εικόνες βρίσκονται στα Τετραεϋάγγελα (= συνεχόμενο κείμενο των τεσσάρων ευαγγελίων) και τά Εϋαγγέλια (= ευαγγελικές περικοπές πού διαβάζονται στήν εκκλησία κατά τή διάρκεια του έτους), τά όποια, όπως είδαμε, συγκροτούν βασικά τήν παρούσα συλλογή. Σύμφωνα μάλιστα με ό,τι παρατηρείται γενικά σ' αυτά τά δύο συγγενικά είδη των χειρογράφων, αλλάζει και έδώ μόνο ή σειρά των ευαγγελιστών, όχι όμως και τά ιδιαίτερα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τους⁷.

Έξάίρεση αποτελούν τρία από τά χειρόγραφα του σκευοφυλακίου, όλα Εϋαγγέλια, τά όποια κοσμοϋνται και με μερικές άλλες μικρογραφίες, εκτός από εκείνες των ευαγγελιστών:

6. Έντύπωση προκαλεί ή τοποθέτηση του Ματθαίου πολύ μακριά από τήν κανονική του θέση – είναι τέταρτος αντί για δεύτερος στή σειρά – και μάλιστα μετά τήν άρχή του κειμένου του (φ. 306α).

7. Στα Τετραεϋάγγελα έχουμε Ματθαίο, Μάρκο, Λουκά και Ίωάννη, ενώ στα Εϋαγγέλια Ίωάννη, Ματθαίο, Λουκά και Μάρκο.

α) κώδ. 3: διαθέτει τούς τρεις εὐαγγελιστές – λείπει ὁ Μᾶρκος πού ὑποθέτουμε ὅτι ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὸ φ. 138 (φ. 137β) – καὶ μαζί ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ (35 περίπου) μικρῶν ἀφηγηματικῶν σκηνῶν, κυρίως εὐαγγελικῶν, οἱ ὁποῖες εἶναι ὅλες ἐπίτιτλες ἢ παρασελίδιες παραστάσεις μικρῶν διαστάσεων πού τίς συναντοῦμε στὰ τέσσερα περιθώρια ἢ ἀνάμεσα στὶς δύο στήλες τοῦ κειμένου (εἰκ. 2): σπάνια ἢ ἴδια παράσταση μοιράζεται σὲ δύο διαφορετικὰ σημεῖα τῆς σελίδας. Οἱ περισσότερες μικρογραφίες σχετίζονται μὲ τὸ ἀντίστοιχο κείμενο τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν, πού συνοδεύουν, καὶ λίγες μόνο μὲ τὴν ἐορτὴ τῆς ἡμέρας, κατὰ τὴν ὁποία διαβάζεται ἡ περικοπὴ· στὴ δευτέρη αὐτὴ ὁμάδα ἀνήκουν οἱ παραστάσεις τῆς Ἑτοιμασίας (φ. 3α), τῆς Δέησης (φ. 67α), τοῦ ἁγίου Θεοδώρου (φ. 138α) καὶ τοῦ ὁσίου Συμεῶν τοῦ Στυλῆτη (φ. 229α: εἰκ. 3), τίς ὁποῖες τὸ ἐν λόγῳ Εὐαγγέλιο ἀντιγράφει στὴν εἰκονογράφησή του ἀπὸ ἄλλου εἶδους χειρόγραφα⁸. Ἐπίσης, στὴν πλειονότητά τους, τὰ κείμενα τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν εἰκονογραφοῦνται μὲ μία μόνο παράσταση, ἐκτός ἀπὸ μερικές περιπτώσεις, ὅπου ἔχουμε δύο ἢ τρεῖς ἢ καὶ ἑννέα: θεραπεία τυφλοῦ, Χριστὸς καὶ Σαμαρεῖτις, παραβολὴ Ζακχαίου, θεραπεία παραλυτικοῦ καὶ παραβολὴ Ἀσώτου. Ξεχωρίζουμε ἐδῶ τὴν τελευταία περίπτωση, ὅπου ὑπάρχουν ἑννέα συνεχόμενες μικρογραφίες, οἱ ὁποῖες ἀποδίδουν τίς διαδοχικὲς φάσεις τῆς ἱστορίας τῆς παραβολῆς τοῦ Ἀσώτου, ἀκολουθώντας τὴ σειρά τοῦ κειμένου (φφ. 129β-131β): τὴν παρουσία τοῦ υἱοῦ στὸν πατέρα (ἀρχικὸ γράμμα Ε) προκειμένου νὰ τοῦ γνωστοποιήσει τὴν ἀπόφασή του νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ πατρικὸ σπιτί (εἰκ. 4), τὴν ἐργασία του ὡς βοσκοῦ σὲ κάποιον ξένο κοπάδι μὲ πρόβατα, τὴν ἐπιστροφή στὸν πατέρα του (παριστάνονται δύο μορφές, ἢ μία καθιστὴ καὶ ἡ ἄλλη ὄρθια), τὸν ἐναγκαλισμὸ του μὲ τὸν πατέρα, μία ὁμάδα χορευτῶν, τὴ σφαγὴ τοῦ μόσχου, τὸ ψήσιμο καὶ τὸ δεῖπνο, δύο ὄρθιες μορφές στὴν ἀπέναντι σελίδα καὶ τὴ συνομιλία τοῦ πρεσβυτέρου ἀδελφοῦ μὲ τὸν πατέρα του. Ἐντύπωση προξενοῦν οἱ ἐνδυματολογικὲς λεπτομέρειες καὶ τὰ διάφορα ἐθιμικὰ στοιχεῖα⁹, πού συνοδεύουν ἀκριβῶς τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἀσώτου τῆς παραβολῆς καὶ προσοδίδουν ἰδιαίτερη χάρις στὶς παραστάσεις, προκαλώντας παράλληλα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θεατῆ, εἴτε πρόκειται γιὰ εἰδικὸ ἐρευνητὴ ἢ γιὰ ἀπλό ἀναγνώστη τοῦ πολυτιμότεου αὐτοῦ χειρογράφου.

β) κώδ. 4: ἐκτός ἀπὸ τούς τέσσερις εὐαγγελιστές, διατηρεῖ καὶ μία ὁλοσέλιδη μικρογραφία στὴν ἀρχὴ (φ. 18β), στὴν ὁποία παριστάνεται ὁ Χριστὸς

8. Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα γιὰ τὴν εἰκονογράφησή τους ἀντλοῦν θέματα ἀπὸ περισσότερες τῆς μῆς πηγές, χαρακτηρίζονται «πολυκυκλικά».

9. Θεωροῦνται ὀκτα στοιχεία, πού πέρασαν στὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος ἀπὸ τὴ λαϊκὴ παράδοση.

καθισμένοι σέ θρόνο νά πατᾶ σέ ἓνα μεγάλο ὑποπόδιο, μέ μικρή στροφή πρὸς τὰ ἀριστερά, ὅπου εἰκονίζονται ὄρθιοι οἱ δύο κορυφαῖοι ἀπόστολοι Πέτρος (μπροστά) καὶ Παῦλος (πίσω) σέ στάση δέησης καὶ σέ μικρότερη σωματική κλίμακα· τὸ βάθος ἀποδίδεται μέ ἄπλο χρυσό χρῶμα, χωρίς ἀρχιτεκτονήματα, ἐνῶ τὸ ἔδαφος κάτω μέ γαλάζιο (εἰκ. 5).

γ) κώδ. 7: στοὺς τρεῖς εὐαγγελιστές – λείπει ὁ Ματθαῖος – προστίθεται ἡ παράσταση τοῦ ὁσίου Συμεών τοῦ Στυλῆτη πάνω ἀπὸ τὸ μεγάλο τετράγωνο ἐπίτιτλο, ἐπικεφαλῆς τοῦ εὐαγγελίου τῆς 1ης Σεπτεμβρίου (φ. 293β), πού συμπύπτει μέ τὴν ἑορτὴ τῆς μνήμης τοῦ ὁσίου καὶ τὴν ἀρχὴ τῶν περικοπῶν τοῦ β' μέρους τῶν Εὐαγγελίων, τὸ ὁποῖο καλεῖται συνήθως μνηολόγιο¹⁰. Ἐπίτιτλο καὶ παράσταση μαζί καταλαμβάνουν τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς σελίδας· τὸν ὄσιο συνοδεύουν δύο μορφές. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐπιτίτλου ἀναγράφεται ὁ τίτλος τοῦ κειμένου, ἐνῶ στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ πλαίσιο ζωγραφίζονται καλυκόμερφα ἄνθη σέ κύκλους, τὰ ὁποῖα ἐναλλάσσονται καὶ μέ ἄλλα φυτικά μοτίβα.

Ἀντίθετα, ἡ μικρογραφία σέ περιγραμμὴ μέ τὸν εὐαγγελιστὴ Ματθαῖο, πού βρέθηκε ἀνεξάρτητη σέ ἓνα νεότερο σέ σχέση μέ αὐτὴ χειρόγραφο, καὶ αὐτὸ Εὐαγγέλιο (κώδ. 18· ἔτ. 1444), ἀνήκει σέ κάποιον ἄλλο χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἴδιας μονῆς, τὸ ὁποῖο εἴχαμε μελετήσει παλαιότερα (κώδ. 932: Τετραεὐάγγελο 12ου αἰ.)¹¹. Ἀλλά, ἐνῶ μᾶς ἦταν εὐκόλο ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή νά ταυτίσουμε τὴν ἐν λόγω μικρογραφία, δέν μπορούμε ἀκόμη νά γνωρίζουμε τὸ χρόνο καὶ τὸν τρόπο, πού αὐτὴ πέρασε ἀπὸ τὸ ἓνα χειρόγραφο σὲ ἄλλο. Ὑποθέτουμε ἄπλῶς ὅτι συνυπῆρχαν κάποτε τὰ δύο χειρόγραφα στὸν ἴδιο χώρο καὶ ὅτι αὐτὸ ἔγινε ἀπὸ κάποιον τυχαῖο λάθος. Ἔτσι, τὸ παραπάνω χειρόγραφο τοῦ σκευοφυλακίου δέν διαθέτει σήμερα, καὶ δὲ φαίνεται νά εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ, δική του εἰκονογράφηση.

Καὶ περὶ αὐτὴ διακόσμηση τῶν χειρογράφων μας, ὅπου συναντοῦμε τὰ δύο κύρια κοσμήματα, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν γενικὰ στὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα, δηλ. τὰ ἐπίτιτλα, σέ ὅλα τους τὰ σχήματα (ὄρθογώνια, τετράγωνα, πιδόμορφα

10. Τὰ δύο κύρια μέρη, στὰ ὁποῖα διαρεῖται συνήθως τὸ περιεχόμενο τῶν Εὐαγγελίων ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές, εἶναι α) τὸ συναξάριο (= περικοπές τοῦ κινητοῦ κύκλου τῶν ἑορτῶν) καὶ β) τὸ μνηολόγιο (= περικοπές τοῦ ἀκίνητου ἑορταστικοῦ κύκλου)· τὸ πρῶτο ἀρχίζει ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο τῆς λειτουργίας τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὴν 1η Σεπτεμβρίου, καθὼς ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία αὐτὴ ξεκινᾶσε παλαιότερα, καὶ ἀρχίζει ἀκόμα καὶ σήμερα, τὸ νέο ἐκκλησιαστικὸ ἔτος, ἐνῶ ταυτόχρονα ἔχουμε καὶ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ἰνδικτιῶνος.

11. Στὸ χειρόγραφο αὐτὸ, κατὰ τὴν παλαιότερή μας ἐρευνα στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς, συναντήσαμε μίαν μόνο μικρογραφία, στὴν ὁποία παριστάνεται ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης (φ. 95β), *Θησαυροί*, 304, εἰκ. 247.

καί ταινιοειδή), καί τά ἀρχικά γράμματα, πλούσια ποικιλιμένα μέ φυτικά καί ἄλλα σχέδια, πολύχρωμα ἢ ἀπλά ἐρυθρόγραφα. Στά ἀρχικά γράμματα, πού, ὡς συνήθως, ἀφθονοῦν εἰδικά στά Εὐαγγέλια, δεσπόζουν τό Τ καί τό Ε ἐπικεφαλής τῶν συχνότερων εἰσαγωγικῶν φράσεων: «Τῷ καρῷ ἐκείνῳ» καί «Εἶπεν ὁ Κύριος» (εἰκ. 6).

Ἐξάλλου, ἐκτός ἀπό τά δύο αὐτά εἶδη τῶν κοσμημάτων, προστίθενται ἀποκλειστικά στήν ἀρχή τῶν Τετραευαγγελίων καί τά γνωστά ἀπό παρόμοια χειρόγραφα δώδεκα ὄλοσέλιδα κοσμήματα, πού περικλείουν ἀντίστοιχα τήν ἐπιστολή τοῦ Εὐσεβίου πρὸς τόν Καρπιανό καί τούς πίνακες τῶν κανόνων ἀντιστοιχίας τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν¹². Ἀπό αὐτά, τά δύο μέ τήν ἐπιστολή εἶναι συνήθως τετράλοβα πλαίσια, πού ὀρίζονται μέ κόκκινη διπλή γραμμή καί χρυσό βάθος καί τά δέκα μέ τούς πίνακες ἀποδίδονται ὡς ἀψιδωτά σχήματα (εἰκ. 7). Ἐξαιρεση ἀποτελεῖ τό χειρόγραφο μέ τόν ἀριθμό 9, στό ὁποῖο τά δεῦτερα, περίτεχνα καί αὐτά, ὅπως τά πρῶτα, μέ πλουσιότατη διακόσμηση καί ὠραῖες ἐπιστέψεις, δέν βρῖσκονται στήν ἀρχή ἀλλά στά τελευταῖα φύλλα του (φφ. 124-127) πιθανότατα μετακινήθηκαν ἀπό τή θέση τους το 18ο αἶ., ὅποτε ἀνακαινίστηκε ἡ βυζαντινὴ στάχωση τοῦ χειρογράφου.

Σέ ὅλα τά εἶδη τῶν κοσμημάτων συναντοῦμε πλούσιο φυτικό καί ἄνθινο διάκοσμο, καθὼς καί παραστάσεις ζώων καί πουλιῶν (μυθικά καί πραγματικά), ἰδιαίτερα στίς δύο πλευρές ἀναβρυτηρίων, στίς ἐπιστέψεις τῶν κανόνων ἀντιστοιχίας καί τῶν μεγάλων ἐπιτίτων. Τά ὑπόλοιπα μοτίβα, πού ἐναλλάσσονται παντοῦ, εἶναι τά ἑξῆς: ἀνθέμα, ἡμιανθέμα, ἀνθεμοειδῆ σχέδια, ἐλικοειδεῖς φυλλοφόροι καί ἀνθοφόροι κλάδοι, διάφοροι ἄνθινοι σχηματισμοί, καλυκόμορφα ἄνθη, καρδιόσχημα μοτίβα, ἡμίφυλλα κ.λπ., τά ὁποῖα συχνά συνδυάζονται μέ ποικίλα γεωμετρικά σχήματα (τετράγωνα, κύκλοι, ρόμβοι, μαιάνδροι, ρόδακες κ.ἄ.).

Γενικά ἐμφανίζονται καί ἐδῶ πλούσια διακοσμημένα τά μεσοβυζαντινά χειρόγραφα, κυρίως ὅσα ἀνάγονται στήν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν (11ος-12ος αἶ.), κατὰ τήν ὁποία ἄλλωστε εἶναι γνωστό ὅτι ἡ διακόσμηση τῶν χειρογράφων ἔφτασε σέ καταπληκτικά ἀποτελέσματα. Τήν περίοδο ἐκείνη παρατηρεῖται σ' αὐτά μία ἐξαιρετικὴ πολυχρωμία μέ κυρίαρχα χρώματα τό χρυσό, τό γαλάζιο, τό πράσινο καί τό κόκκινο· τό βάθος εἶναι χρυσό καί σπάνια γαλάζιο. Ἐξαιρεση παρουσιάζει ὁ κῶδ. 2, μέ τά ἐρυθρόγραφα ὄλοσέλιδα καί λοιπὰ κοσμηματά του (ἰχνογραφία), πού ἔχουν σχεδιαστεῖ μέ τή μελάνη μέ τήν ὁποία εἶναι γραμμένοι καί οἱ τίτλοι τῶν ἐπιμέρους κεμένων (ἔτ. 1090).

12. Βλ. πρόχειρα E. Nestle - K. Aland, *Novum Testamentum Graece*, Στουτγάρδη χ.χ., 32-37.

Υπογραμμίζουμε ιδιαίτερα μερικά έπιτιτλα, πού περιέχουν τις συνθέσεις της Έτοιμασίας του Θρόνου, της Δέησης, της θεραπείας των δαιμονιζομένων, του θαύματος των κολλύβων (κώδ. 3, φφ. 3α, 67α, 100α, 138α), του όσιου Συμεών του Στυλίου (κώδ. 3, φ. 229α κώδ. 7, φ. 293β), της Ανάστασης (κώδ. 12, φ. 114α: εικ. 8) και άλλες, καθώς και κάποια αρχικά γράμματα με μικρές συνθέσεις (κώδ. 3, φ. 255α: Γέννηση) και με τις μορφές του Χριστού, των ευαγγελιστών και όρισμένων άγιων. Στο Τετραευάγγελο άρ. 14 (1314/15), στην προέκταση της ράβδου της βάσης του έπιτίτλου του Ματθαίου και στο κέντρο των τριών άλλων έπιτίτων, εικονίζονται τά αντίστοιχα σύμβολα των ευαγγελιστών (εικ. 9)¹³.

Μέ τήν ίδια συντομία ξεχωρίζουμε γιά νά άναφέρουμε έδω και τά τρία μεταβυζαντινά χειρόγραφα του σκευοφυλακίου, πού χρονολογούνται όλα στό 17ο αϊ. Από αυτά, τό πρώτο (κώδ. 21) περιορίζεται σέ άπλά έρυθρόγραφα κοσμήματα, τό δεύτερο, πού διαφέρει από όλα τά άλλα ως προς τό περιεχόμενό του (κώδ. 20· τρεις Λειτουργίες), διαθέτει πλούσια φυτικά έπιτιτλα και αρχικά γράμματα, και τό τρίτο (κώδ. 19) κοσμεϊται μέ τις παραστάσεις των τεσσάρων ευαγγελιστών και μέ πολυάριθμα έπιτιτλα και αρχικά. Στο τελευταίο, τούς ευαγγελιστές συνοδεύουν τά φτερωτά σύμβολά τους (εικ. 10), ένω στην περίπτωση του Λουκά ό μικρογράφος τοποθέτησε πλάι του και τήν εικόνα της Θεοτόκου (Βρεφοκρατούσα), έπιθυμώντας προφανώς μέ τόν τρόπο αυτό νά τονίσει και τήν άλλη ιδιότητά του, κατά τήν παράδοση, ως ζωγράφου της Παναγίας¹⁴.

Άκολουθούν λίγες γραμμές γιά τις σταχώσεις των χειρογράφων μας, καθώς άνήκουν και αυτές στη διακόσμησή τους. Σύμφωνα μέ τις πληροφορίες, πού άντλοΰμε γι' αυτές από τά σημειώματα ή τις έπιγραφές τους, οί περισσότερες φιλοτεχνήθηκαν στό Ίάσιο της Μολδαβίας, μέ τήν έπιστασία του βατοπεδινού έερομονάχου Διονυσίου, πού ήταν και ήγούμενος της Μονής Γκόλια, μετοχίου της Βατοπεδίου σ' αυτήν τήν παραδουνάβια ήγεμονία, και μέ έξοδα κυρίως βατοπεδινών πατέρων, αλλά και διαφόρων άλλων έπωνύμων προσώπων. Οί έν λόγω σταχώσεις συντελέστηκαν σέ έπτά διαφορετικές χρονολογίες του 19ου αϊ., συγκεκριμένα από τό έτος 1839 έως τό 1853, και γιά τή σύνθεσή τους χρησιμοποιήθηκαν τά έξής ύλικά: ξύλο, μέταλλο, χρυσό, άσήμι, σμάλτο, δέσμα και ύφασμα (βελούδο).

13. Τόσο αυτά, όσο και τά πολύχρωμα αρχικά γράμματα πού τά συνοδεύουν, θεωρούνται όλα δείγματα ύψηλης τέχνης διατηρούνται σέ άριστη κατάσταση, άντίθετα μέ τούς ευαγγελιστές, όπου διακρίνονται όρισμένες φθορές, ιδίως στό χρυσό τους βάθος.

14. Ός γνωστόν, ό ευαγγελιστής Λουκάς ήταν ιατρός στό έπάγγελμα.

Ἀπό τό σύνολο τῶν χειρογράφων, τά δεκαέξι διαθέτουν βαρύτιμη μεταλλική στάχωση· κοσμοῦνται ἐξωτερικά στίς δύο ὄψεις μέ τίς παραστάσεις τῆς Ἀνάστασης, ἡ ὁποία ὑπάρχει παντοῦ στήν α΄ ὄψη, καί τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (2 φορές), τῆς Γέννησης (2), τῆς Βάπτισης (2), τῆς Σταύρωσης (6), τῆς Ἀποκαθήλωσης (1) καί τῆς Ἀνάληψης (3), πού ἐναλλάσσονται στή β΄ ὄψη τους. Τίς παραστάσεις συμπληρώνουν συχνά οἱ τέσσερις εὐαγγελιστές (Ματθαῖος, Μάρκος, Λουκάς, Ἰωάννης), οἱ τέσσερις προφῆτες (Μωυσῆς, Δαβίδ, Σολομών, Ἡσαΐας), οἱ τρεῖς ἱεράρχες (Βασίλειος, Χρυσόστομος, Γρηγόριος). Σέ πόρτες (θηλυκωτήρια) εἶναι δυνατόν νά ἀπαντοῦν ἀπόστολοι καί ἄγιοι καθώς καί γεωμετρικά καί φυτικά κοσμήματα ἢ ἀπλοί μεταλλικοί γόμοφοι. Σέ τρία ἄλλα χειρόγραφα ἔχουμε ἐξωτερικά μόνο μαῦρο (κώδ. 9) ἢ κόκκινο (κώδ. 18, 20) βελούδο χωρίς μέταλλο. Μάλιστα στό πρῶτο ἀπό αὐτά διατηρεῖται ἡ βυζαντινὴ στάχωση, ἂν καί ἀνακαινισμένη στό 18ο αἰ., ἐνῶ στά ὑπόλοιπα δύο χειρόγραφα δέ σώζεται καθόλου στάχωση.

Συμπερασματικά μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι τά περισσότερα ἀπό τά χειρόγραφα τοῦ σκευοφυλακίου τῆς μονῆς Βατοπεδίου παρουσιάζουν πολυτελῆ ἐμφάνιση· ἡ τέχνη τῶν μικρογραφιῶν καί τῶν κοσμημάτων τους εἶναι ἀναμφίβολα ὑψηλῆς ποιότητας, καθὼς πρόκειται μᾶλλον γιά ἔργα τῶν βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίων τῆς Κωνσταντινούπολης, καθὼς καί ἄλλων γνωστῶν ἐπαρχιακῶν ἐργαστηρίων, ὅπως γιά παράδειγμα τῆς Θεσσαλονίκης. Σ' αὐτό, μαζί μέ τήν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση καί τήν εἰκονογράφησή τους, συνηγορεῖ καί ἡ διακόσμηση μέ τά διάφορα εἶδη τῶν κοσμημάτων της, ἰδιαίτερα στοὺς πίνακες τῶν κανόνων ἀντιστοιχίας καί στά μεγάλα ἐπίτιπλα. Ἐπίσης ὀρισμένα ἀπό τά ἐν λόγω χειρόγραφα ἀποτελοῦν αὐτοκρατορικά ἢ ἡγεμονικά δῶρα στή μονή. Ἄλλα πάλι ὑπογράφονται ἀπό ἐπώνυμους γραφεῖς τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντίου καί τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐλάχιστα, ὅπως εἶδαμε, διαθέτουν νεότερες ἐρυθρόγραφες μικρογραφίες, ὥστε νά ἀπομακρύνονται κάτω ἀπό ἐκεῖνα.

Γενικά, πρόκειται ἀναμφίβολα γιά μία ἀξιόλογη συλλογὴ ἀπὸ ἐξαιρετικά πολύτιμα χειρόγραφα, πού τόσο ἡ εἰκονογράφηση, ὅσο καί ἡ διακόσμησή τους, παράλληλα καί μέ τὴ γραφή, παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον, γιά τοὺς λόγους πού ἀναφέραμε προηγουμένως καί ἐπιπλέον ἐπειδὴ ἀντιπροσωπεύουν τὴν τέχνη πολλῶν χρονικῶν περιόδων. Σήμερα φυλάσσονται στὸν ἴδιο χώρο, στὸν ὁποῖο βρέθηκαν, δηλαδή στό σκευοφυλάκιο, καί παρὰ τό ὅτι φαίνεται πῶς ἔχουν ὅλα λίγο ἢ πολύ χρησιμοποιοθεῖ στό παρελθόν, στό σύνολό τους, ὕστερα καί ἀπὸ τίς τελευταῖες συντηρήσεις καί σταχώσεις τους, διατηροῦνται σέ πολὺ καλὴ ἔως ἀριστη κατάσταση.

1. Ευαγγελιστής Ιωάννης (16, φ. 6β), 1340-41

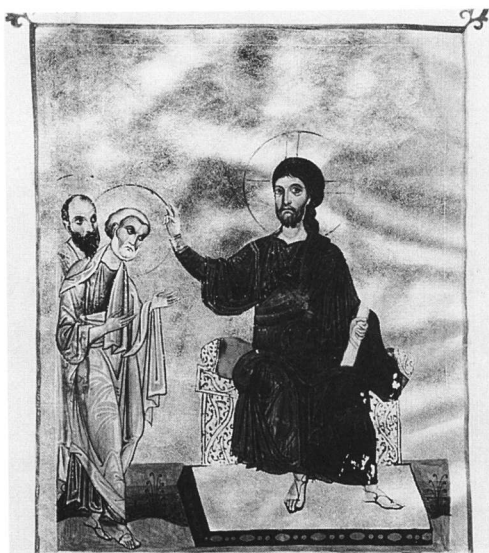
2. Μαρτυρία Ιωάννου του Προδρομού (3, φ. 8β), 11ος αϊ.

3. Όσιος Συμεών ὁ Στυλῆτης
(3, φ. 229α), 11ος αἰ.

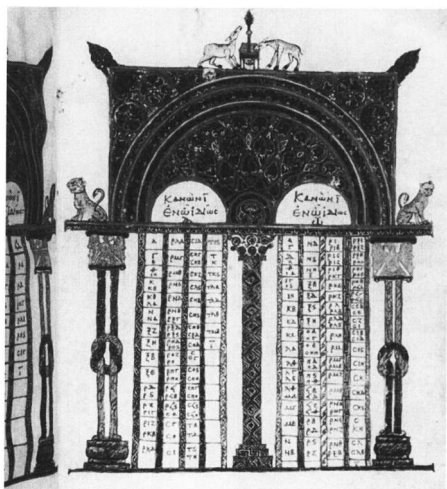
4. Άρχικό γράμμα Ε:
ἀναχώρηση ἀσώτου (3, φ. 129β), 11ος αἰ.

5. Ἰησοῦς Χριστός καὶ ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος
(4, φ.18β), β' μισό 11ου αἰ.

6. Ἐπίτιτλο, ἀρχικό γράμμα Ε (16, φ. 56α), 1340-41

7. Πίνακες κανόνων ἀντιστοιχίας τῶν εὐαγγελιστῶν
(1, φ. 17α), 11ος αἰ.

8. Ἐπίτολο (Ἀνάσταση), ἀρχικό γράμμα Ε
(12, φ. 114α), 13ος αἰ.

Εικ. 9. Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς ἀρχικό γράμμα Ε
(14, φ. 180α), 1314-15

Εικ. 10. Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης ἐπίτιλο, ἀρχικό γράμμα Ε
(21, φφ. 7β-8α), 17ος αἰ.

LE TRÔNE EXTÉRIEUR DE L'HIGOUMÈNE DANS LE
KATHOLICON DE VATOPÉDI.
LES PARALLÈLES DANS L'ARCHITECTURE SERBE

Vojislav KORAC

Siège particulier, tout spécialement agencé et mis en valeur au sein de l'église, le trône constitue un thème qui restera sans doute encore longtemps inédit. Son emplacement et sa signification symbolique résultent de l'expression de divers types de traditions et besoins liturgiques, ainsi que de certains aspects du rapport établi entre les fidèles d'une part et les supérieurs et responsables du sanctuaire et, plus généralement, de l'Église d'autre part.

Le trône et son emplacement dans l'église trouvent leur origine dans l'architecture paléochrétienne. Initialement, le trône était un simple siège de bois mobile destiné à un personnage se détachant de la masse des fidèles, tant par sa position que par son rôle lors de l'acte de communion. Par la suite, les emplacements affectés au trône ont été établis en fonction des cérémonies liturgiques¹.

Rappelons que la position du trône reçoit un sens précis dans l'architecture de la haute époque byzantine. Dans la grande église de Constantinople, la nécessité de concilier un cérémonial similaire pour le patriarche et l'empereur, avec cependant des rôles différents au cours de la liturgie, s'est traduite par la disposition du trône de chacun à un emplacement précis. Une fois instaurée, cette habitude s'est érigée en tradition, néanmoins susceptible de quelques variations selon les changements introduits dans le plan de base de l'espace. L'emplacement du trône de l'archevêque était parfaitement déterminé. Ainsi, dans l'abside du sanctuaire de Saint-Achille à Prespa, église de l'époque moyenne byzantine, l'ordre des places a été inscrit au synthronon: la cathédra revenait au supérieur, l'archevêque, flanquée de part et

---

1. I. D. Pallas, «Ο επισκοπικός έξω θρόνος και το ασπαστικόν των εκκλησιών», *Συναγωγή μελετών βυζαντινής αρχαιολογίας*, I, Athènes 1987-1988, 118-133.

d'autre de sièges plus bas destinés aux suffragants². Cette disposition confirme une pratique remontant aux temps les plus anciens de l'Église. On constate que l'emplacement du trône destiné au représentant de l'autorité civile reproduit, lui aussi, l'ordre établi dans la cathédrale de Constantinople. Il est également notoire qu'un troisième type de trône, celui de l'higoumène, certes moins représentatif que ceux de l'archevêque et du souverain, fut, lui aussi, un élément à part entière de l'église au sens le plus concret du terme.

En tant qu'élément obligatoire de l'espace intérieur de l'église, le trône a reçu une apparence solennelle tant par sa position que par sa conception. Tout son agencement était fonction de sa destination et de la position de la personne à laquelle il était destiné. Ainsi perçu et s'étant gravé dans les mémoires comme objet porteur de fonctions symboliques, le trône s'est maintenu, à l'instar des éléments les plus précieux du mobilier ecclésiastique. Il s'est perpétué tant dans le monde byzantin qu'en Europe occidentale³.

Cette communication aura très précisément pour objet l'existence d'un trône spécifique, aménagé à côté de l'entrée principale, dans l'architecture ecclésiastique serbe et son modèle probable ou ses parallèles. L'ensemble des conditions historiques amène à penser que le modèle doit être recherché dans les solutions athonites telle que celle du trône du *katholikon* du monastère de Vatopédi. A la différence des trônes dressés dans le naos même et destinés au premier personnage de l'Église, au supérieur du sanctuaire ou au chef civil, nous dénommerons ce trône aménagé à côté de l'entrée de l'église de second trône de l'higoumène ou de trône dans l'exonarthex.

Dans l'architecture ecclésiastique serbe, la présence de trônes extérieurs a été relevée dans la Patriarchie de Peć, à Banjska et à Studenica.

Le premier de ces trônes, aménagé dans l'exonarthex de la Patriarchie de Peć, nous est parvenu en bon état de conservation. Une étude particulière lui a déjà été consacrée par V. J. Djurić⁴. L'interprétation de ce trône et de sa signification se voit ici facilitée par les anciennes fresques conservées dans cet espace. La décoration peinte qui est directement associée à ce siège, nous révèle notamment le type de trône dont ils est ici question et sa signification

2. A. Grabar, «Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une église», *ZRVI* 8/2 (1964), 136-166 (= *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, I, 1968, 177-181).

3. A. Grabar, dans les études: «Le trône des martyrs», *La Sedia di San Marco*, «Trônes épiscopaux du XIe et XIIe siècles en Italie Méridionale», *Trônes d'évêques en Espagne du Moyen Age* (= *L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen Age*, I, 340-401).

4. V. J. Djurić, «Presto svetoga Save», *Spomenika u čast novoizabrani članova Srpske akademije nauka i umetnosti*, Belgrade 1972, 92-104.

symbolique. Entre le montant en marbre du portail des Saints-Apôtres et le premier pilastre septentrional, le mur surmontant ce siège accueille en l'occurrence, sur toute sa largeur, une fresque représentant saint Sava au titre de premier patriarche serbe. Cette fresque a été peinte après la réconciliation des deux Églises, byzantine et serbe, c'est-à-dire après la reconnaissance formelle du patriarcat serbe par Byzance, en 1375. Il a été remarqué que cette présentation de saint Sava comme premier patriarche serbe devait répondre à des fins de propagande⁵. Il convenait en effet de souligner, à travers un personnage profondément respecté et fondateur canonisé de l'Église serbe, toute l'importance de l'acte par lequel cette institution avait été élevée au rang de patriarcat. En ce sens, on peut également noter l'emplacement même de cette image de saint Sava – immédiatement à côté de l'entrée de l'église principale de la Patriarchie – s'offrant ainsi à la vue de tout fidèle s'avançant dans le naos. Cette figure de saint Sava conférait donc à ce trône un sens très précis: il devenait le trône symbolique de l'Église autonome, comme l'attestent les traits du personnage apparaissant sur la fresque⁶.

On ignore la date exacte à laquelle ce trône a été aménagé dans la Patriarchie de Peć. Toutefois, à en juger par les observations archéologiques possibles, son installation, tout comme celle du banc de pierre courant le long du mur oriental du narthex, pourraient dater de l'époque de l'archevêque Danilo II, aux environs des années trente du XIVe siècle, lorsque a été achevé le groupe d'églises constituant la Patriarchie⁷. Cette datation se voit vérifiée par l'absence de toute fresque sur la partie du mur située derrière le banc, l'ancienne couche de peinture murale commençant ici, comme cela était l'usage, au-dessus de ce même banc⁸. Par conséquent, la destination symbolique du trône, désigné par le nom de Saint Sava, a été ultérieurement établie. Dans cet ensemble, ce trône ne fait nullement office de trône archiépiscopal, à l'instar de celui aménagé dans le sanctuaire, dans la partie la plus étroite de l'église. Ce trône était destiné à faciliter la communication avec la couche la plus large des fidèles.

A Banjska, sur la face extérieure du mur occidental de l'église, quelques traces nous révèlent l'emplacement et les dimensions d'un trône jouxtant

5. S. Radojčić, *Staro srpsko slikarstvo*, Belgrade 1966, 187.

6. Durić, *op.cit.*, 96 sq.

7. Cf. V. Korać, *Pečka Patrijaršija*, Belgrade 1990, 83-114.

8. Cf. M. Šuput, «Arhitektura pečke priprate», *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 13 (1977), 66.

autrefois le portail du côté nord. Les marques subsistantes dans la pierre attestent ici clairement la position des côtés latéraux et du bord supérieur d'un dossier. A en juger par ces seuls vestiges ce trône était de dimensions semblables et vraisemblablement d'aspect similaire à celui de la Patriarchie dont les dalles polies, aux formes géométriques pures, ont été taillées dans une pierre ornementale de couleur rosâtre. Il s'agissait donc là d'oeuvres de facture soignée, aux formes très simples, contrairement aux trônes athonites dont les dalles en pierre, en particulier celles du trône du katholikon de Lavra, sont rehaussées de reliefs décoratifs. En ce qui concerne Studenica, ne subsistent que quelques faibles traces d'un trône aménagé devant le narthex de Radoslav. Le contour du dossier, reconstituable le long du bord nord d'un pilastre, laisse toutefois penser que ce trône était de taille semblable à celle des deux trônes précédemment mentionnés⁹.

A Vatopédi on trouve, immédiatement à droite de l'entrée dans l'exonarthex, un trône semblable par sa position et sa forme générale aux autres trônes athonites. Adossé à la colonne le long de la laquelle se dresse le montant sud du portail, ce trône, tout comme le banc le prolongeant du côté sud, repose sur les dalles de parapet rehaussant la zone inférieure du mur occidental de l'exonarthex. Le fait qu'il s'appuie sur la face ornementée d'une de ces dalles prouve que son aménagement à cet emplacement n'est pas d'origine. Destiné à répondre aux besoins liés au déroulement de quelque acte spécifique, ce trône relève indubitablement des solutions originelles développées dans le cadre des katholika athonites et ce quelle que soit l'époque à laquelle il a été installé. Les ressemblances avec plusieurs autres trônes athonites le prouvent.

Le fort lien unissant Chilandar à Vatopédi laisse penser que le trône de Vatopédi a pu constituer un modèle pour le moines de Chilandar. S'il n'existe aucune donnée attestant l'aménagement d'un trône semblable à Chilandar, il conviendrait néanmoins d'en envisager la présence dans son katholikon en tant que mobilier lié au déroulement de certains actes précis. Il est possible qu'il ait été démantelé lors de l'érection du narthex de Lazar. Outre cela, la seule déclivité du terrain, s'abaissant fortement du côté ouest, a imposé dans l'église de Chilandar une nette différence de niveau entre le naos et les narthex, ce qui a vraisemblablement constitué une difficulté supplémentaire lors de l'aménagement d'un trône extérieur. Nonobstant l'absence de tout

---

9. Cf. M. Čanak - Medić, *Studenica*, Belgrade 1986, 77.

trône extérieur conservé à Chilandar, nous supposons que ce type de siège a été repris de l'Athos et introduit par l'archevêque Danilo II au moins dans deux grands sites en Serbie, Banjska et la Patriarchie. A en juger d'après toutes les données disponibles, ce personnage, concepteur des programmes et commanditaire, a en effet été la figure clé aussi bien de l'érection de Banjska que des travaux de finition du complexe de la Patriarchie.

Les vastes exonarthex des katholika athonites et d'autres églises conventuelles médiévales et postbyzantines sont fréquemment désignés par le terme de *liti*, du fait des cérémonies se déroulant en leur sein. Nos connaissances sur ces rites proviennent des *typika* et, par endroits, de pratiques encore vivantes aujourd'hui. Une formule indique ainsi que c'est dans le narthex qu'ont lieu *litai* et lectures des vies des saints. C'est aussi dans le narthex que s'achève la cérémonie avec l'*apolyse* ou bénédiction finale. A titre d'exemple, nous mentionnerons le *tyikon* de Jérusalem, introduit dans la Patriarchie de Peć¹⁰. Que ce soit dans la lecture des vies, la bénédiction, la distribution de la *anaphore* et l'*apolyse*, le trône y est toujours désigné comme étant réservé à l'higoumène ou, en son absence, à son remplaçant occasionnel.

La présence d'un trône dans l'exonarthex ou à l'entrée même de l'église, sur le parvis probablement surplombé d'un portique, visait de toute évidence à créer un espace destiné au déroulement d'actes n'ayant pas un caractère liturgique. Il s'agissait assurément, en l'occurrence, de favoriser les rencontres entre fidèles et représentants de l'Église. L'adjonction à cet endroit de l'image de saint Sava en tant que premier patriarche de Serbie devait alors permettre à tout fidèle pénétrant dans l'église de recevoir le message que cette image portait en elle. Ainsi tous les sièges, et notamment ceux en pierre aménagés le long des murs, s'avéraient très pratiques pour le déroulement de conciles nationaux et ecclésiastiques importants¹¹.

Cette compréhension plus large de la fonction des grands narthex permet de supposer que la tenue de certains conciles de nature non liturgique pourrait également être liée à certaines anciennes églises de Ras, Ziča, Studenica Hvostanska, Mileševa¹². Une telle supposition nous est indirectement suggérée par les dires se rapportant au grand concile national et

---

10. Šuput, *op.cit.*, 64-66.

11. Durić, *op.cit.*, 98.

12. Cf. V. Korać, *Studenica Hvostanska*, Belgrade 1976, 28-117.

ecclésiastique de Saint Pierre, siège de l'évêché de Ras, où Nemanja céda le trône à son fils Stefan¹³. Il convient de remarquer que ce concile a eu lieu devant l'église et fut suivi d'une prière dans l'église. L'importance nationale et juridique exceptionnelle de ce concile explique qu'il se soit tenu sous l'égide physique et spirituelle de l'Église. Nous ne disposons d'aucune donnée permettant de supposer la présence devant l'église de Saint-Pierre, ou dans son narthex, d'un trône d'higoumène sur lequel quelque représentant de l'Église aurait assisté à cet acte en qualité d'higoumène. Il est néanmoins certain qu'un trône, ne serait-ce qu'improvisé, devait se trouver là pour Stefan Nemanja. Nous en concluons qu'une pratique largement répandue, remontant aux temps les plus anciens, permettait dans certaines conditions d'organiser des réunions devant l'église afin d'attirer sur l'assemblée la protection spirituelle. Le trône que nous avons appelé second trône ou trône extérieur avait donc vraisemblablement un double sens.

En tout état de cause, les trois trônes extérieurs dont l'existence est attestée avec certitude dans les églises serbes, ressemblent étroitement, par leur architecture et leur emplacement, aux trônes athonites. C'est pourquoi nous les rattachons à ces trônes, en particulier celui de Vatopédi. Nous pensons pouvoir attribuer à l'archevêque Danilo II le mérite de leur introduction en Serbie. Cela est d'autant plus probable que tradition serbe et pratique athonite coïncidaient sur ce point¹⁴.

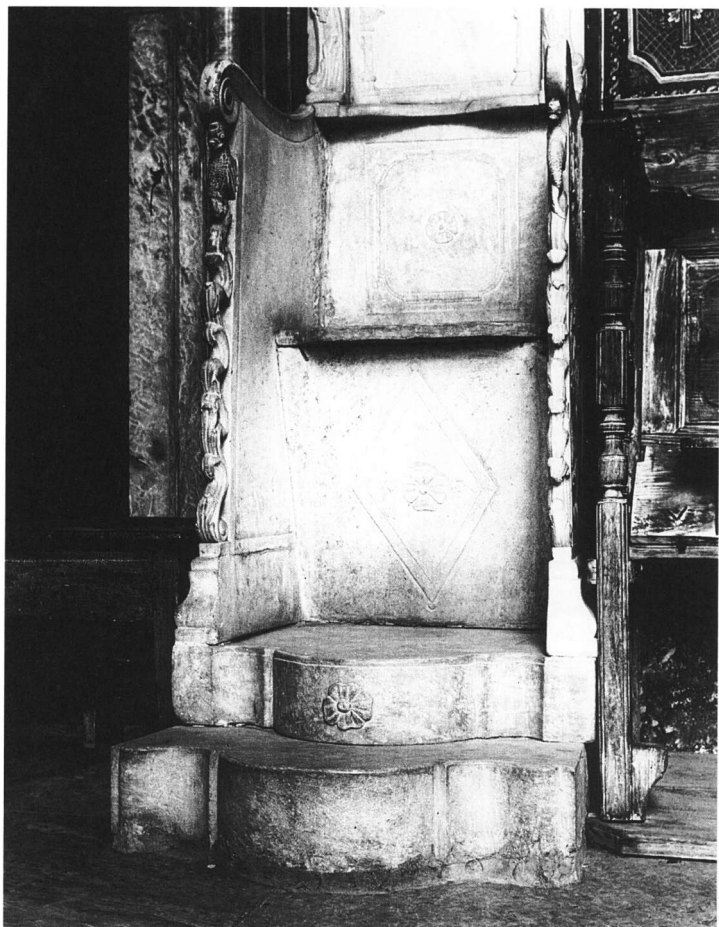
13. *Stare srpske biografije*, éd. M. Bašić, Belgrade 1930, 117.

14. Pour Chilandar voir Dj. Bošković, *Le monastère de Chilandar, Le Catholicon, Architecture*, Belgrade 1992. Pour le katholikon de Lavra: G. Millet, «Recherches au Mont Athos», *BCH* 29 (1905), 72-98. P. M. Mylônas, «Gavits arméniens et Litae byzantines. Observations nouvelles sur le complexe de Saint-Luc en Phocide», *Cahiers Archéologiques* 38 (1990), 99-122, parle spécialement des espaces occidentaux des églises. Voir aussi l'étude du même auteur: *Zametki ob arhitekturu Afona, Drevnerussko iskustvo Balkanij*, Saint-Petersbourg 1995, 7-81.

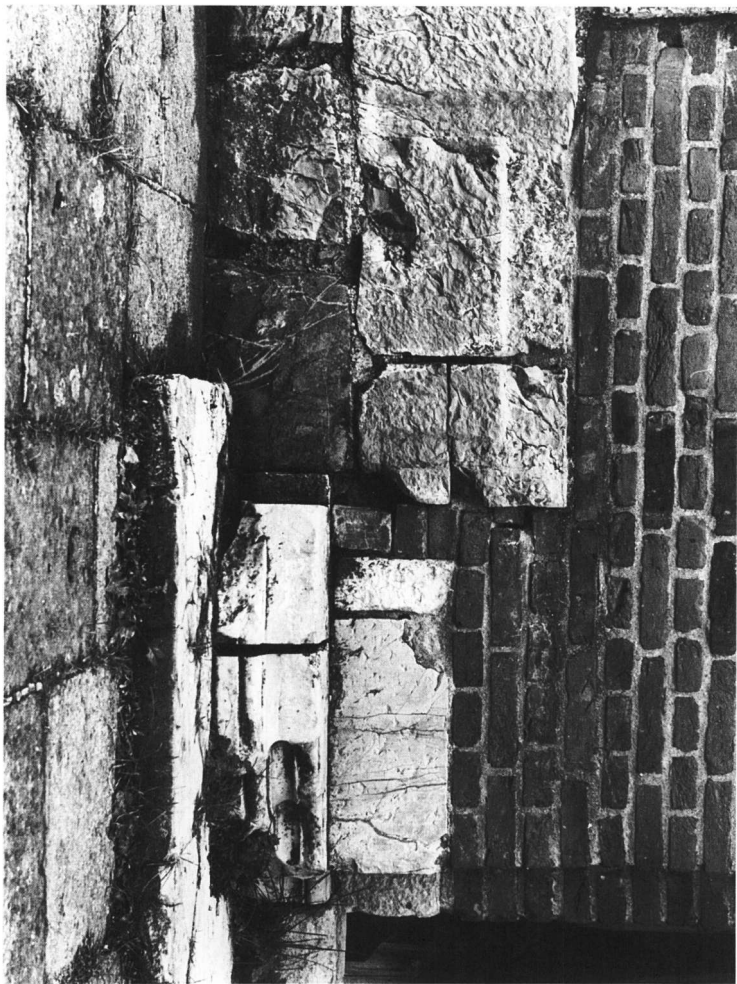
1. Vatopédi, le trône à côté de l'entrée

2. Lavra, le trône à côté de l'entrée

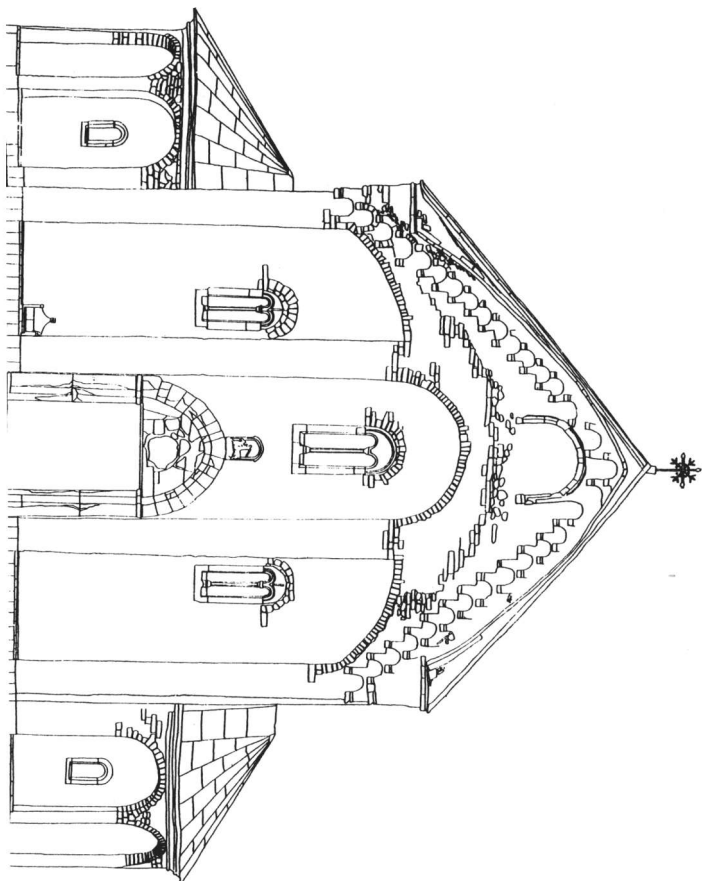
3. Iviron, le trône à côté de l'entrée

4. Banjska, les traces du trône à côté de l'entrée

5. Le Patriarcat de Peç, le trône à côté de l'entrée de l'église des Saints-Apôtres

6. Studenica, les traces du trône à côté de l'entrée de l'exonarthex

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΖΩΝΗΣ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ*

Μιλτιάδης ΠΟΛΥΒΙΟΥ

Ελάχιστα είναι τα εντός των αγιορείτικων μοναστηριακών περιβόλων παρεκκλήσια που δεν εντάσσονται στο συγκρότημα του καθολικού ή σε κάποιον από τις πτέρυγες αλλά βρίσκονται ελεύθερα στον αύλειο χώρο – δεν είναι άλλωστε πολλές οι μονές που διαθέτουν αυλή αρκετά μεγάλη για κάτι τέτοιο. Όπως είναι φυσικό η χωροθέτηση των παρεκκλησίων αυτών τα αναβαθμίζει σημαντικά σε σχέση με τα υπόλοιπα, δεδομένου ότι καθιστά την παρουσία τους σχεδόν ισότιμη με εκείνην των καθολικών, τα οποία, ως γνωστόν, είναι οι μόνοι μοναστηριακοί ναοί που, κατά κανόνα, δομούνται ελεύθεροι μέσα στον περίβολο. Ένα τέτοιο παρεκκλήσι είναι και ο ναός της Αγίας Ζώνης, που βρίσκεται στο δυτικό μέρος της αυλής της μονής Βατοπεδίου, όχι μακριά από την είσοδό της. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι ως τα τέλη του περασμένου αιώνα το διαβατικό της τότε πύλης οδηγούσε αρκετά νοτιότερα απ' ό,τι σήμερα¹, γίνεται φανερό πως ο εν λόγω ναός πρέπει να ήταν το πρώτο κτίριο που αντίκριζε κανείς μπαίνοντας στη μονή. Είναι έτσι σαφές ότι το παρεκκλήσι της Αγίας Ζώνης είχε και αυτό το χαρακτήρα της Πορταίτισσας Παναγίας, όπως τα αντίστοιχα (και επίσης ελεύθερα εντός των περιβόλων) παρεκκλήσια της Θεοτόκου στις δύο άλλες μεγάλες αγιορείτικες μονές, εκείνες της Μεγίστης Λαύρας και των Ιβήρων.

Η ανέγερση του κτίσματος προσδιορίζεται χρονικά τόσο από την κτητορική επιγραφή, όσο και από κάποιες χρονολογικές αναγραφές στους τοίχους.

Το κείμενο της κτητορικής επιγραφής, που βρίσκεται στο υπέρθυρο της εισόδου στον κυρίως ναό, είναι το εξής²:

*Ὁ λαμπρὸς οὗτος ναὸς ἐγερεθῆ, ξένη,
ζώνης τε θείας τοῦ Θεοῦ μητρὸς λόγου
σπουδῇ, δαπάνῃ καὶ πόθῳ διαπύρω*

* Τα σχέδια του ναού έχουν γίνει από το συνάδελφο Στ. Μαμαλούκο.

1. Βλ. Πλ. Θεοχαρίδης, «Το συγκρότημα του περιβόλου», *Μονή Βατοπαιδίου*, Α', 153, σχ. 4.

2. Βλ. και *Inscriptions chrétiennes*, 32, αρ. 100.

*Θεοφίλου τε τῆςδε προύχοντος πάλα
οὔ πάτρα Σωζόπολις ἐν Πόντῳ πέλει ΑΨΖΔ.*

Το ίδιο έτος (1794) αναγράφεται με ανάγλυφους χαρακτήρες σε γωνιόλιθο της νοτιοανατολικής γωνίας. Στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου διακρίνονται τα τρία πρώτα ψηφία (179.) της ίδιας, προφανώς, χρονολογίας σε κεραμοπλαστική αναγραφή. Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει σαφώς ότι ο ναός, τουλάχιστον όσον αφορά τη βασική δομή της υφισταμένης κατασκευής, οικοδομήθηκε στα 1794.

Σύμφωνα με τα λεγόμενα «Πάτρια», δηλαδή τον κώδικα με τις κατά καιρούς καταγραφές της κατά την παράδοση ιστορίας της μονής³, ο ναός οικοδομήθηκε αρχικά κατά το 16ο αιώνα από τον ηγεμόνα της Βλαχίας Νεαγκόε. Απ' ό,τι δείχνουν πάντως όλα τα σχετικά στοιχεία η παράδοση αυτή δεν πρέπει να ανταποκρίνεται στην αλήθεια. Κατ' αρχήν ο ναός δε φαίνεται να ενσωματώνει κατάλοιπα από παλαιότερο κτίσμα, εκτός από τα θυρώματα της εισόδου στον κυρίως ναό, που, όπως έχει αποδειχθεί, είναι βέβαιο ότι προέρχονται από το παλαιό τέμπλο του καθολικού. Ούτε η γνωστή χαλκογραφία του 1769 με την απεικόνιση της μονής⁴ δείχνει να υπάρχει στη θέση αυτή ναός της Αγίας Ζώνης ή οποιουδήποτε άλλου αγίου, παρ' όλο που απεικονίζει και κτίρια λιγότερο σημαντικά, προσδιορισμένα μάλιστα με τις ονομασίες τους. Άλλωστε ο πάντα ακριβής και αξιόπιστος Μπάροσι, που επισκέφθηκε το Άγιον Όρος στα 1744, δηλαδή μισό αιώνα πριν την ανέγερση του υφισταμένου κτίσματος, απαριθμώντας τα παρεκκλήσια της μονής δεν αναφέρει την ύπαρξη παρεκκλησίου της Αγίας Ζώνης⁵. Εδώ βέβαια θα μπορούσε να αντιταχθεί το επιχείρημα πως, σύμφωνα με την ανέκδοτη Ιστορία της μονής που έγραψε ο Αρκάδιος Βατοπεδινός, ο ναός του Νεαγκόε δεν ήταν αφιερωμένος στην Αγία Ζώνη αλλά στους Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη, και συνεπώς οι πληροφορίες του Μπάροσι, που αναφέρονται στην ύπαρξη παρεκκλησίου των εν λόγω αγίων, δεν είναι ασυμβίβαστες με το ενδεχόμενο της ύπαρξης κάποιου παλαιότερου ναού στη θέση του υφισταμένου. Όμως ο Ουσπένσκι, που επισκέπτεται τη μονή στα 1858, καταρρίπτει την πιθανότητα μιας τέτοιας εκδοχής αφού αναφέρεται στην ταυτόχρονη ύπαρξη παρεκκλησίων αφιερωμένων τόσο στην Αγία Ζώνη όσο και στους Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη⁶. Έτσι, η μόνη περίπτωση να μην

3. Κώδ. 293 Β', 61.

4. *Μονή Βατοπαϊδίου*, Β', εκ. 496.

5. Barskij, *Viotoe*, 211.

6. Porfirij Uspenskij, *Pervoje Putešestvije v Afonskije monastiri i skiti*, čast II, otdelenije vtoroje, Μόσχα 1880, 103.

αποκλειστεί τελείως η πιθανότητα της ύπαρξης ενός παλαιότερου ναού του Νεαγκόε στην ίδια θέση είναι να ισχύει το απίθανο ενδεχόμενο ο ναός αυτός (των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης) να κατεδαφίστηκε για την οικοδόμηση του υπάρχοντος ναού της Αγίας Ζώνης και να επανιδρύθηκε σε άλλη θέση για να κατεδαφιστεί και πάλι αργότερα στα πλαίσια νεότερων ανοικοδομήσεων.

Ως προς την τυπολογία του ο ναός της Αγίας Ζώνης είναι ένας πλήρης αθωνικός ναός, δηλαδή ένας σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με πλευρικές κόγχες, τρεις τρούλους και λιτή στα δυτικά. Η στέγαση της λιτής αποτελείται από τρεις ελλειψοειδείς ασπίδες που οριοθετούνται από δύο τόξα, τα οποία στηρίζονται δυτικά σε δύο κίονες ενσωματωμένους σήμερα στο δυτικό εξωτερικό τοίχο. Όπως είναι φανερό η ενσωμάτωση αυτή των κίωνων, όπως άλλωστε και η απότμηση της κεραιοπλαστικής χρονολογίας στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου, θέτουν το πρόβλημα της αρχικής μορφής του δυτικού τμήματος του ναού. Τα σχετικά δεδομένα είναι τα εξής:

Κάτω ακριβώς από την ακρωτηριασμένη χρονολογία διακρίνεται καθαρά η αρχή ενός αποτετημένου τόξου. Μια στοιχειώδης απόξεση του επιχρίσματος της δυτικής όψης της τοιχοποιίας κάτω από το τόξο αποκάλυψε πως οι εκεί δόμοι δεν έχουν αποτηθεί εκ των υστέρων, όπως το υπερκείμενο τόξο, αλλά ότι δομήθηκαν εξαρχής ως γωνιαίοι και συνεπώς ο τοίχος χαμηλά σταματούσε όπου και σήμερα, πράγμα που σημαίνει πως το τόξο δεν αποτελούσε τυφλό αφίδωμα με τοίχο από κάτω του αλλά σχημάτιζε τοξοσπερές άνοιγμα. Κάποιες άλλες μικρές αποξέσεις του επιχρίσματος έδειξαν σαφώς πως η ποδιά του παραθύρου είναι πρόσθετη και πως το τοξωτό άνοιγμα κατέβαινε χαμηλά, όχι όμως ως κάτω, όπως στο μεσαίο τόξο με τη σημερινή είσοδο, αλλά ως ένα πεζούλι που φθάνει ως το εσωτερικό, πάνω στο οποίο πατούσε ο κίονας. Εμφανώς πρόσθετη είναι και η τοιχοποιία εκατέρωθεν των κίωνων, ενώ τα ίδια αποδεικνύεται πως συνέβαιναν αντιστοίχως και στο παρόμοιο τόξο από την άλλη πλευρά της εισόδου. Όλα αυτά δείχνουν βέβαια ότι η σημερινή όψη ήταν αρχικά μια ανοικτή τοξοστοιχία. Εξάλλου η αφαίρεση του επιχρίσματος της πλινθοδομής πάνω από τους κίονες δείχνει πως το εκεί πρόσωπο των πλίνθων δεν είναι το αρχικό τους αλλά διαμορφώθηκε από κάποια εκ των υστέρων απότμησή τους, δηλαδή ότι από εκεί ξεκινούσαν κάθετα τόξα, αντίστοιχα με το αποτετημένο τόξο του βόρειου τοίχου. Συμπερασματικά λοιπόν θα μπορούσε να λεχθεί με βεβαιότητα πως ο αρχικός ναός επεκτεινόταν κι άλλο προς τα δυτικά, όμως η κατεδαφισμένη αυτή προέκτασή του δεν ήταν δυνατόν να συναποτελεί μαζί με τη σημερινή λιτή μια μεγάλη λιτή με δύο κίονες στο μέσον της, αφού το πεζούλι κάτω από τα δύο πλάγια τόξα οριοθετούσε σαφώς τους δύο χώρους. Το ποια ακριβώς ήταν η αρχική μορφή του δυτικού μέρους του

ναού δεν μπορούμε να το ξέρουμε πριν επιχειρηθεί αφενός η αφαίρεση του επιχρίσματος από ολόκληρη την πρόσοψη και αφετέρου μια αβαθής ανασκαφική τομή μπροστά από αυτήν. Πάντως, αν ληφθεί υπόψη πως, σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, η απέναντι πέτρυγα βρισκόταν αρχικά ακόμη πιο κοντά στο ναό απ' ό,τι σήμερα⁷, θα πρέπει να συμπεράνουμε πως το παρεκκλήσι μάλλον ήταν ενωμένο με την πέτρυγα και το κατεδαφισμένο σήμερα δυτικό τμήμα του αποτελούσε πιθανότατα ένα είδος ενδιάμεσου διαβατικού στεγασμένου από την προεκτεινόμενη δίριχτη στέγη της λιτής.

Όσον αφορά το χρονικό προσδιορισμό της αναδιαμόρφωσης του δυτικού τμήματος είναι κατ' αρχήν σαφές πως αυτό είχε γίνει πριν από την τοιχογράφηση του κυρίως ναού και της λιτής, που προσδιορίζεται χρονικά από τη σχετική επιγραφή στο υπέρθυρο του κυρίως ναού, το κείμενο της οποίας είναι το εξής⁸: *Ἀνιστορήθη ἐκ βάθρων ὁ ἱερός καὶ θεῖος ναὸς οὗτος ἐπ' ὀνόματι τῆς ἁγίας Ζώνης τῆς Θεοτόκου / διὰ χειρὸς Νικηφόρου, Γερασίου τῶν μοναχῶν, Ἀνθίμου ἀρχιμαν(δρίτου), Γαβριὴλ ἱερομονάχου, αὐξ σωτηρίῳ ἔτει.*

Το γεγονός ότι η αναδιαμόρφωση έγινε πριν από το 1860 που γίνεται η τοιχογράφηση, δηλαδή μόνο μερικές δεκάδες χρόνια μετά την οικοδόμηση του κτίσματος, σημαίνει πως αυτή πρέπει να επιβλήθηκε από κάποια ανατροπή των δεδομένων που ίσχυαν εκεί. Αν ληφθεί υπόψη ότι η πέτρυγα, με την οποία μάλλον ήταν, όπως προαναφέρθηκε, ενωμένος ο ναός, καταστρέφεται από πυρκαγιά στα 1854⁹, φαίνεται ως πολύ πιθανή η εκδοχή πως τότε καταστράφηκε μαζί της και το διαβατικό που τη συνδέει με εκείνον, έτσι ώστε να καταστεί αναγκαία, κάπου μεταξύ των ετών 1854 και 1860, η πραγματοποίηση των επεμβάσεων που διαμόρφωσαν τη σημερινή κατάσταση.

Η διάρθρωση των όψεων του κτίσματος ακολουθεί τον κανόνα της εποχής μιμούμενη, επί το απλούστερο, τη βυζαντινή οργάνωση με τα τυφλά αψιδώματα, μέσα στα οποία διανοίγονται, σε δύο στάθμες, τα παράθυρα. Η τοιχοποιία ακολουθεί και αυτή τη συνήθη για τα προσεγμένα κτίσματα της εποχής μέθοδο της εναλλαγής δύο στρώσεων πλίνθων με μία σειρά ημιάξεντων λίθων. Όσον αφορά τα επί μέρους στοιχεία, θα μπορούσε γενικά να λεχθεί πως διακρίνονται για την υψηλή μορφική τους ποιότητα που διασώζει το αυθεντικό ύφος της εποχής. Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί ότι στο ναό είναι ενσωματωμένα κάποια μαρμάρινα βυζαντινά μέλη, που, όπως αποδείχτηκε πρόσφατα, προ-

7. Βλ. Θεοχαρίδης, *ό.π.*, σχ. 4.

8. Βλ. και *Inscriptions chrétiennes*, 32, αρ. 102.

9. Κώδιξ αλληλογραφίας Μ. Βατοπεδίου, αρ. 12, φ. 17, 18.

έρχονται από το παλαιό τέμπλο του καθολικού¹⁰. Πρόκειται συγκεκριμένα για τα κιονόκρανα των κεντρικών κιόνων και για τις παραστάδες της εισόδου στον κυρίως ναό, ο ανάγλυφος διάκοσμος των οποίων, στα σημεία όπου αυτές ήσαν αρχικά αλάξευτες, συμπληρώθηκε με θέματα από το γνωστό θεματολόγιο της εποχής (μπαρόκ μοτίβο και δικέφαλος αετός), ενώ ανάλογου ύφους διακοσμητικά του κωνσταντινουπολίτικου μπαρόκ κοσμούν το υπέρθυρο της ίδιας πύλης και τις βάσεις των κιόνων. Σε πιο λιτό ύφος διακόσμησης διαμορφώνονται τα κιονόκρανα των κιόνων της εισόδου, που έχουν μια συνήθη για τα χρόνια αυτά μορφή. Ας σημειωθεί πως εντελώς παρόμοια και απολύτως σύγχρονά τους είναι τα κιονόκρανα στην επέκταση του κυριακού της βατοπεδινής σκήτης του Αγίου Δημητρίου, αλλά και τα κατά μισό αιώνα μεταγενέστερά τους στο προστώο της μονής. Στο γλυπτό διάκοσμο του κτίσματος ανήκει και η λεκάνη στο χωνευτήρι του ιερού, με περίγραμμα διαμορφωμένο από τη συνήθεστατη για την εποχή εναλλαγή καμπυλών, χαρακτηριστικό δείγμα της προσοχής στη λεπτομέρεια και της ενότητας ύφους που διακρίνει το κτίσμα. Αξιοπρόσεκτες μορφολογικές λεπτομέρειες παρατηρούνται και στις εσωτερικές επιφάνειες του ναού, όπως στη διαμόρφωση των ημικυκλικής διατομής παραστάδων που οριοθετούν τους χορούς. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα διαφράγματα με σκελετό από γύψο στα παράθυρα και τους φεγγίτες, κυρίως εκείνα στους φεγγίτες των χορών με τα μπαρόκ μοτίβα, κάποια από τα οποία φαίνεται να μιμούνται τη μορφή των κιόνων της εισόδου.

Θα άξιζε τέλος μια περιδιάβαση στα στοιχεία του εσωτερικού εξοπλισμού του ναού, που είναι και αυτά ενταγμένα στη λογική της ενότητας ύφους και της υψηλής ποιοτικής στάθμης που χαρακτηρίζει το σύνολο.

Το τέμπλο, εξαιρετο έργο της 2ης δεκαετίας του 19ου αιώνα, με τις επάλληλες κυματοειδείς ζώνες του θριγκού και την παλλόμενη πλούσια διακόσμηση, θα μπορούσε να λεχθεί πως αποτελεί μια ακραία έκφραση του όψιμου μπαρόκ ύφους των προεπαναστατικών χρόνων¹¹.

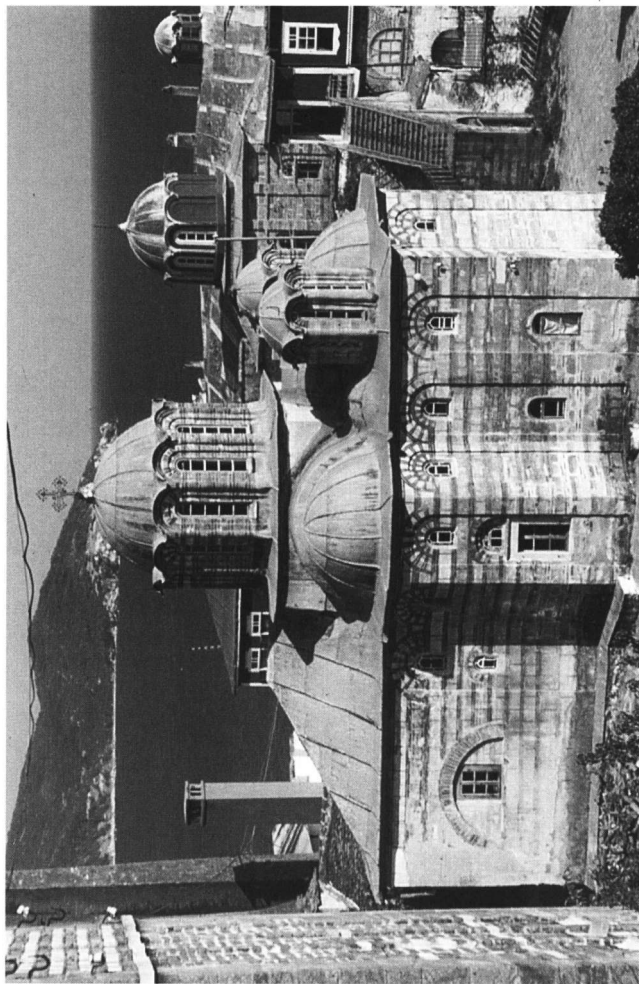
Τα ανάγλυφα των θυροφύλλων της πόρτας μεταξύ λιτής και κυρίως ναού εγγράφονται στο γνωστό θεματολόγιο της εποχής (δικέφαλο αετόι, φυτικά και ανεικονικά διακοσμητικά μοτίβα, κ.λπ.). Χαρακτηριστικές για την προσοχή στη λεπτομέρεια που διακρίνει το κτίσμα είναι οι ροζέτες των κρίκων τους, πιθανότατα έργο δυτικοευρωπαϊκού εργαστηρίου, όπως δείχνει το ύφος της διακόσμησής τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κλειδαριά της πόρτας, που διασώζει ανέπαφο το μηχανισμό της εποχής.

10. Θ. Παζαράς, «Το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού», *Μονή Βατοπαιδίου*, Α', 176, 177.

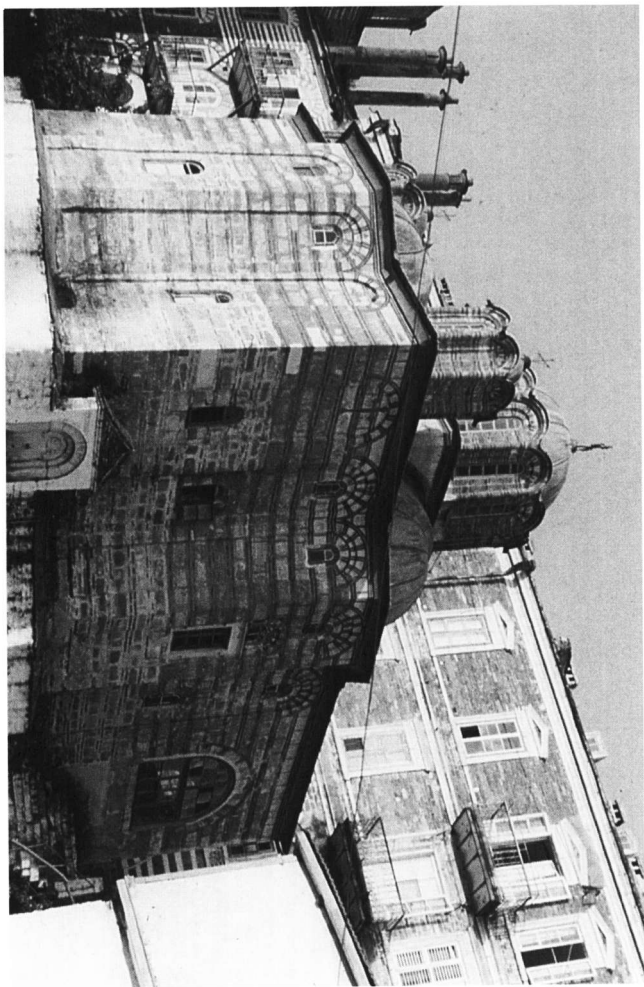
11. Ν. Νικονάνος, «Τα ξυλόγλυπτα», *Μονή Βατοπαιδίου*, Β', 541, 542.

Τέλος, τα καλοδουλεμένα στασίδια εντάσσονται και αυτά στο πνεύμα του συνόλου. Αξίζει εν προκειμένω να σημειωθεί πως ακόμα και το σανιδωτό υπόβαθρό τους είναι προσεκτικά σχεδιασμένο, έτσι ώστε να ακολουθεί με ακρίβεια τις καμπυλώσεις των τοίχων στους χορούς.

Συγκεφαλαιώνοντας, θα μπορούσε ως γενικό συμπέρασμα να λεχθεί πως ο ναός της Αγίας Ζώνης αποτελεί ένα λαμπρό και ολοκληρωμένο δείγμα της αγιορείτικης μεταβυζαντινής ναοδομίας στην κορύφωση της άνθησής της κατά την εποχή της μεγάλης ακμής του νέου ελληνισμού.

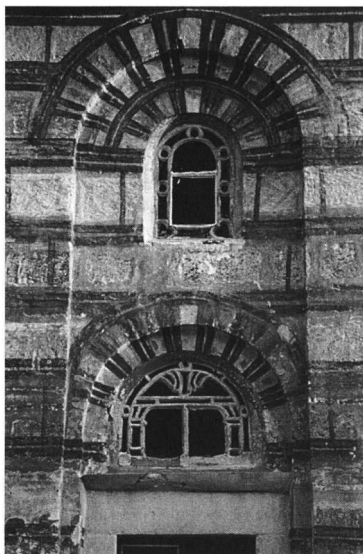
1. Βατοπέδι, Αγία Ζώνη, Νότια όψη

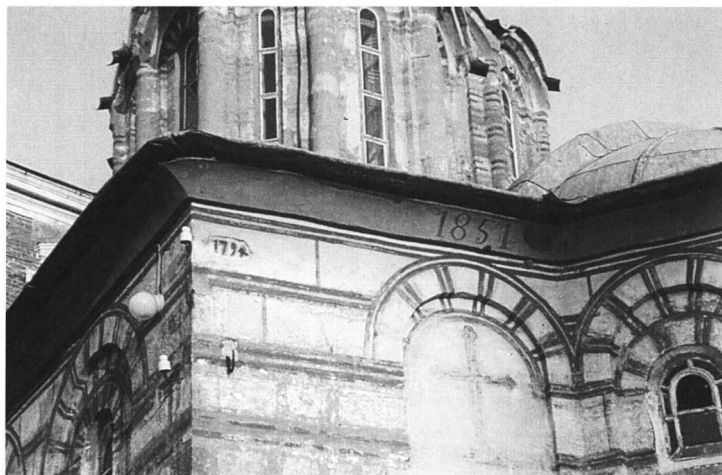
2. Βαροκέρδι, Αγία Τρίτη, Άρσσηη στρό ΒΑ

3. Βατοπέδι, Αγία Ζώνη. Δυτική όψη

4. Βατοπέδι, Αγία Ζώνη. Φεγγίτες στο Ν χορό

5. Βατοπέδι, Αγία Ζώνη. Αναγραφή χρονολογίας σε ΝΑ γωνιόλιθο

6. Βατοπέδι, Αγία Ζώνη.
Ακρωτηριασμένη κεραμοπλαστική αναγραφή χρονολογίας

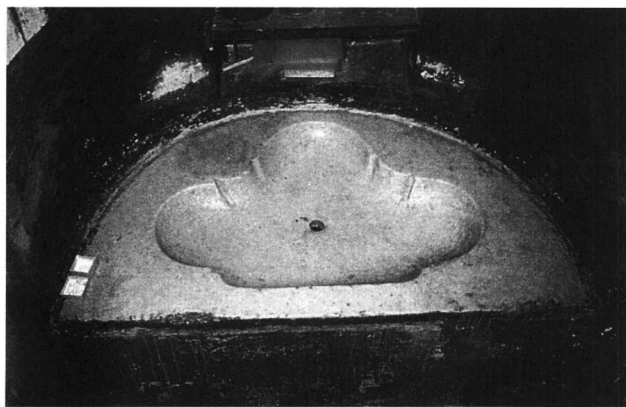

7. Βατοπέδι, Αγία Ζώνη. Το εσωτερικό

8. Βατοπέδι, Αγία Ζώνη.
Η είσοδος στον κυρίως ναό

9. Βατοπέδι, Αγία Ζώνη. Βάση κίονα

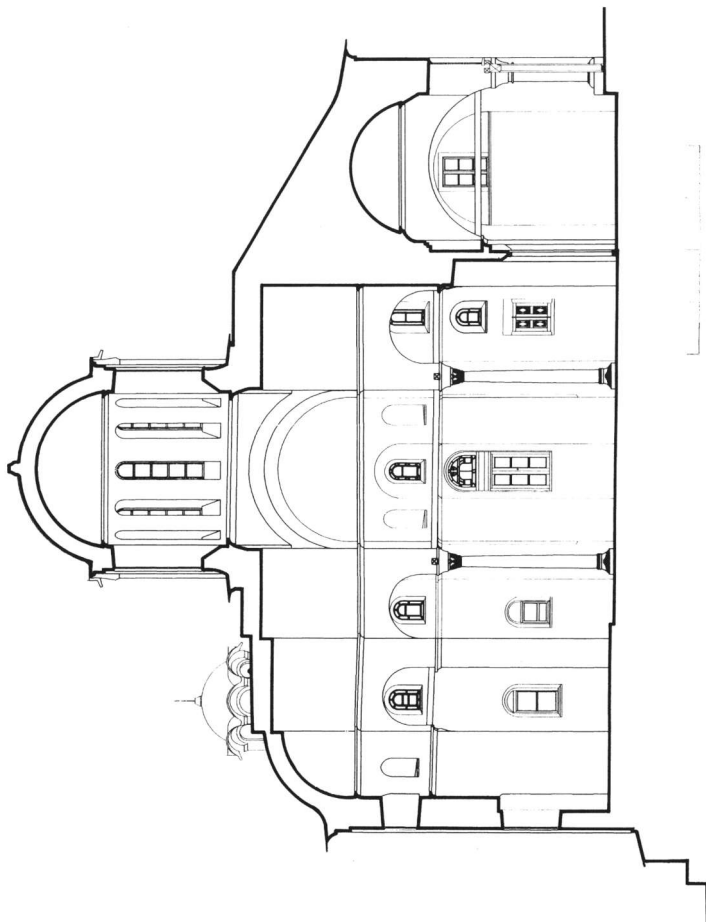
10. Βατοπέδι, Αγία Ζώνη. Η λεκάνη στο χωνευτήρι του νερού

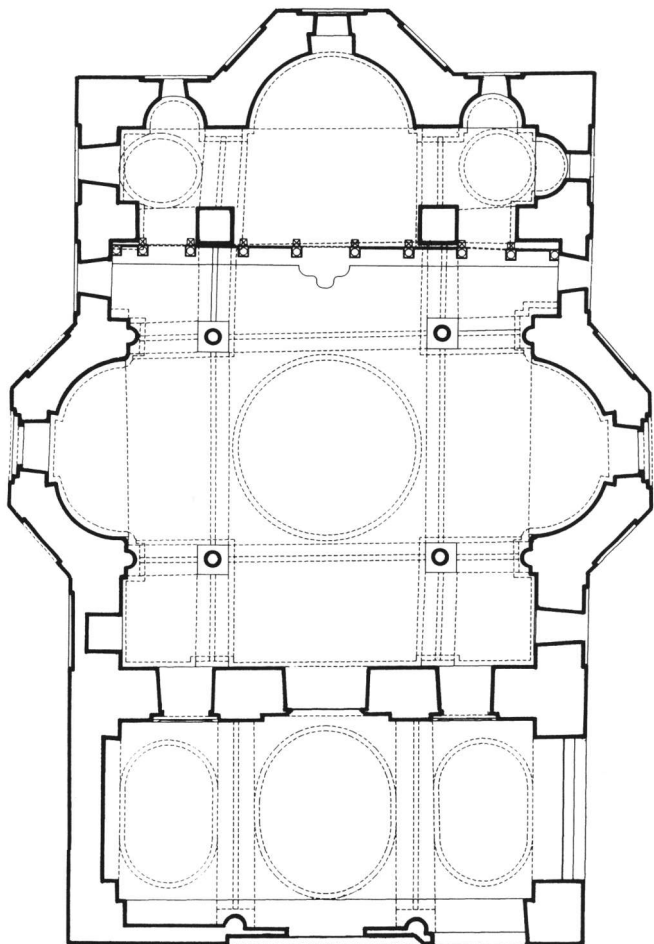
11. Βατοπέδι, Αγία Ζώνη. Βόρεια όψη

11. Βατοπέδι, Αγία Ζώνη. Ανατολική όψη

12. Βατοπέδι, Αγία Ζώνη. Κατά μήκος τομή

13. Βατοπέδι, Αγία Ζώνη. Κάτοψη

ΤΟ ΚΥΡΙΑΚΟ ΤΗΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΝΗΣ ΣΚΗΤΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Φαίδων ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ

Η σκήτη του Αγίου Δημητρίου βρίσκεται σε μία δασώδη ορεινή περιοχή νοτιοδυτικά της κυρίαρχης μονής Βατοπεδίου και απέχει από αυτήν περί τη μισή ώρα πεζή (φωτ. 1). Αποτελείται από το κυριακό, την τράπεζα, τον ξενώνα και περίπου εικοσιπέντε κελιά χτισμένα αραδιά στις γύρω πλαγιές, εκ των οποίων τα περισσότερα, σήμερα, βρίσκονται σε κατάσταση πλήρους εγκατάλειψης.

Πα το έδαφος στο μέρος αυτό ο Γεράσιμος Σμυρνάκης δίνει τη σημαντική πληροφορία ότι «ένεκα των κάτωθι διαρρεόντων υδάτων ευχερώς υπενδίδει»¹.

Παρακάμπτοντας την, απίθανη, παράδοση που αποδίδει την ίδρυση της σκήτης στον ίδιο τον Άγιο Δημήτριο, συναντούμε τέσσερις χρονολογίες που αναφέρονται σ' αυτήν και είναι οι ακόλουθες²:

1. 1628. Του έτους αυτού είναι επιστολές της μονής Βατοπεδίου που κομίζει ο αναφερόμενος ως κτήτωρ της σκήτης αρχιμανδρίτης Μακάριος στη Μόσχα, στον τσάρο Μιχαήλ Θεοδώροβιτς μαζί με ένα θαυματουργό μαντήλι του Αγίου Δημητρίου, που είχε δωρηθεί στη σκήτη από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, ο οποίος, κατά την τοπική παράδοση, μόνασε εκεί με το όνομα Ακάκιος. Σκοπός του ταξιδιού ήταν η «συλλογή ελεών» για την ενίσχυση της αναφερόμενης ως «σκήτης του αυτοκράτορος Ανδρονίκου Παλαιολόγου του Πρεσβυτέρου».

2. 1729. Τυπικό της σκήτης, στο οποίο αναφέρεται ότι στην ίδια τοποθεσία υπήρχε το αρχαίο μονύδριο του Χαλκέως που καταστράφηκε από Αγαρηνούς επιδρομείς.

3. 1752. Συντάσσεται κανονισμός της σκήτης με πρότυπο τους κανόνες και τα έθιμα της σκήτης της Αγίας Άννας.

---

1. Σμυρνάκης, *Άγιον Όρος*, 448-451.

2. Σμυρνάκης, *ό.π.*

4. 1759. Από κοινή επιτροπή πατέρων της μονής και της σκήτης συντάσσεται διπλός κώδικας της σκήτης όπου ορίζονται «τα όρια αυτής αρχομένης από της ράχεως και κάτω καθώς ρέουσι τα ύδατα».

Αυτές οι χρονολογίες αφορούν, βεβαίως, στη σημερινή μορφή, τη μεταβυζαντινή, της σκήτης του Αγίου Δημητρίου. Ωστόσο, φαίνεται πως οι πηγές διασώζουν τη μνήμη της μεσοβυζαντινής μονής του Χαλκῆως³.

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου, κυριακό της σκήτης, είναι κτισμένος σε μία κατάφυτη πλαγιά που κατεβαίνει από ανατολών προς δυομάς. Η πλατεία, που δημιουργήθηκε για την υποδοχή της οικοδομής, έχει προκύψει αφ' ενός από την εκσκαφή του εδάφους στην ανατολική πλευρά, όπου είναι θεμελιωμένος ο κυρίως ναός, και αφ' ετέρου από το μπάζωμα της δυτικής πλευράς για την επίτευξη ίδιας στάθμης με τον κυρίως ναό ώστε το οικοδομικό συγκρότημα να επεκταθεί προς δυομάς, με τις προσθήκες των υπόλοιπων μερών. Το κυριακό αποτελείται από τον κυρίως ναό, τη λιτή, τον εξωνάρθηκα και το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου που συνάπτεται στη βόρεια πλευρά της λιτής.

Κυρίως ναός. Ο κυρίως ναός παρουσιάζει ενδιαφέροντα στοιχεία ενός μεσοβυζαντινού ναού. Αυτά είναι τα ακόλουθα:

1. Το θαυμάσιο διακοσμητικό μαρμάρινο δάπεδο του 11ου αιώνα (φωτ. 2)⁴.

2. Το μαρμάρινο δάπεδο του ιερού, στο οποίο, μπροστά από τη βάση του υπάρχοντος ξυλόγλυπτου τέμπλου του 18ου αιώνα, διακρίνονται οι θέσεις του προγενέστερου βυζαντινού μαρμάρινου τέμπλου (φωτ. 3).

3. Οι τέσσερις κίονες που υποβαστάζουν τον τρούλο: οι δύο δυτικοί κυκλικής (φωτ. 4) και οι δύο ανατολικοί οκταγωνικής διατομής (φωτ. 5).

4. Το δίλοβο παράθυρο των κατηχομένων (φωτ. 6), σήμερα ορατό μόνον από το εσωτερικό του κυρίως ναού, εφόσον η εξωτερική επιφάνεια είναι ιστορημένη με τις τοιχογραφίες της λιτής.

5. Το θύρωμα της κεντρικής εισόδου του κυρίως ναού από τη λιτή (φωτ. 7).

3. Σμιρνάκης, *ό.π.* Η παλαιότερη μνεία της μονής αυτής γίνεται σε πωλητήριο του 1030, όπου φαίνεται ότι πουλήθηκαν στο Θεόδουλο, καθηγούμενο της μονής Ξυλουργού, κελιά που μέχρι τότε ανήκαν στη δικαιοδοσία της μονής Χαλκῆως. Το όνομα μνημονεύεται ξανά στο 3ο Τυπικό του Αγίου Όρους που συντάχθηκε το 1393 από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο (1391-1425) και αναφέρεται ως ένα από τα παλαιά μονύδρια ή μονές που είναι «υποταγμένα πλέον ως ιδιοκτησία ταις κυρίαίς μοναίς».

4. Π. Μιλωνάς. «Παρατηρήσεις στο Καθολικό Χελανδαρίου», *Αρχαιολογία*, τεύχ. 14 (Φεβρουάριος 1985), 71.

6. Το θύρωμα της κεντρικής εισόδου της λιτής από τον εξωνάρθηκα (φωτ. 8).

7. Τα δίλοβα παράθυρα των χορών και του ιερού και τα τρίλοβα των χορών στο άνω διάζωμα (των οποίων σήμερα μόνο το κεντρικό άνοιγμα παραμένει ανοικτό) (φωτ. 9, 10, 11).

Χρονολογίες που αφορούν στον κυρίως ναό είναι οι ακόλουθες δύο:

1. Ιστορία του ναού, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή που βρίσκεται δεξιά της εισόδου για τον εισερχόμενο εντός του κυρίως ναού: «Ανιστορήθη ο θεός και πάνσεπτος ούτος Ναός του αγίου ενδόξου Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου του μυροβλήτου και θαυματουργού επί έτους 1755. Μην Οκτώβριος 25» (φωτ. 12).

2. Ανάγλυφη επιμελώς σκαλισμένη, χρονολογία επί του δυτικού δεξιού κίονος εκ των τεσσάρων που υποβασιάζουν τον κεντρικό θόλο: «1777». Δίχως άλλη αναφορά. Ίσως μνήμη κάποιου άγνωστου σήμερα, αλλά σημαντικού, για την ιστορία του ναού ή της σκήτης, γεγονότος (φωτ. 4).

Λιτή (φωτ. 13). Η λιτή είναι ένας ευρύχωρος νάρθηκας με δύο κεντρικούς κίονες που υποβασιάζουν τις έξι θολωτές καλύψεις της οροφής.

Η μεσαία ανατολική θολωτή κάλυψη αποτελεί τον τρούλο που περυσφύεται και ακουμπάει στη δυτική τοιχοποιία του κυρίως ναού.

Στη νότια όψη της λιτής υπάρχει κεραμοπλαστικός σταυρός με τη χρονολογία «1796».

Εξωνάρθηκας (φωτ. 14, 15). Ένας στενός νάρθηκας που αναπτύσσεται δυτικά και καθ' όλο το πλάτος της λιτής. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή αριστερά της εισόδου προς τη λιτή: «Ο παρών νάρθηξ ανεκαινόθη και ιστορήθη κατά το ΑΩΤ (1806) έτος από Χριστού, διά συνδρομής μεν του Πανοσιωτάτου κυρίου Πολυκάρπου, δι' εξόδων δε του τιμωτάτου κυρίου Καρυζιώτου του αυταδέλφου αυτού εις μνημόσυνον αυτών αιώνιον. Διά χειρός Βενιαμίν Μοναχού, και Ζαχαρίου Ιερομονάχου, ανειψιών του Μακαρίου Ζωγράφου Γαλατζιάνου» (φωτ. 16).

Ανοίγω μια μικρή παρένθεση για τους εδώ αναφερόμενους αδελφούς Καρυζιώτου. Πρόκειται για τον αγιορείτη ιερομόναχο Πολυκάρπο Καριτζιώτη ή Καρτσιώτη και τον αδελφό του Δημήτριο Καρτσιώτη. Αυτός ο τελευταίος «γεννήθηκε στο Ναύπλιο το 1741 και εγκαταστάθηκε στην Τεργέστη το 1775, όπου ασχολήθηκε με τις προμήθειες των ελληνικών προ πάντων καραβιών που έφταναν εκεί»⁵. Πα περισσότερα από εκατό χρόνια έφερε το όνομά του ο

5. Γ. Λαδάς, *Συνοπτική ιστορία του ελληνισμού της Τεργέστης*, Αθήνα 1976, 44.

κεντρικότερος παραλιακός δρόμος της Τεργέστης, η Riva Carciotti, όπου εξακολουθεί να δεσπόζει το μεγαλοπρεπές μέγαρο με τρούλο που ήταν η κατοικία του (φωτ. 17). Οι δύο αδελφοί Καρτσιώτη ήταν χορηγοί και της γνωστής χαλκογραφίας της σκίτης του Αγίου Δημητρίου (φωτ. 18)⁶.

Παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου. Πρόκειται για προσθήκη του β' μισού του 19ου αιώνα. Πάνω από το νάρθηκα του παρεκκλησιού υπάρχει ένας όροφος.

Στη βόρεια όψη μία κτητορική επιγραφή, ενδεχομένως μαρμάρινη, έχει αφαιρεθεί και λανθάνει. Ωστόσο, στην ίδια αυτή όψη, σε ένα από τα γωνιάρια της αριστερής γωνίας, υπάρχει εγχάρακτος σταυρός με το συντομογράφημα «ΙΣ ΧΣ/ ΝΙΚΑ/ 1903/ Μ[α]ίου 10» (φωτ. 19). Μία άλλη κτητορική μαρμάρινη επιγραφή, «Έτει 1716 / Μαρτίου Α», θεωρώ ότι βρίσκεται σε δεύτερη χρήση (σχ. 6, φωτ. 20). Δεν αποκλείεται να ανήκει σε μία προγενέστερη μορφή του παρεκκλησιού.

Στη δυτική όψη, το δεξιό τμήμα της τοιχοποιίας, με εναλλαγή δύο σειρών τούβλων ανά σειρά λίθων, ανήκει σε διαφορετική κατασκευαστική φάση. Ο τοίχος αυτός ακουμπάει στο βορεινό τοίχο του εξωνάρθηκα, γι' αυτό πρέπει να θεωρήσουμε ότι ανάγεται στο 19ο αιώνα, κατασκευασμένος μετά από την ανέγερση του εξωνάρθηκα και πριν το 1903 (σχ. 6, φωτ. 21).

Η προαναφερόμενη επιγραφή του 1716 θεωρώ ότι βρίσκεται σε δεύτερη χρήση διότι, καθώς διαπιστώνει κανείς κοιτάζοντας αυτήν την όψη του κτηρίου, το δεξιό μέρος της τοιχοποιίας, όπου βρίσκεται η επιγραφή, «πατάει» επάνω στο βορεινό τοίχο του εξωνάρθηκα, πράγμα που σημαίνει πως είναι μεταγενέστερη του (φωτ. 22).

Μετά από τα παραπάνω μπορούμε να αναγνωρίσουμε πέντε βασικές κατασκευαστικές φάσεις που ταυτίζονται με αντίστοιχες οικοδομικές επεκτάσεις ή μεγάλες ανακατασκευές:

1. Ανέγερση αρχικού ναού της μονής του Χαλκῆως (11ος αιώνας). Ενδεχόμενη καταστροφή και ανακατασκευή του τρούλου, πιθανώς και τμημάτων της τοιχοποιίας, κατά τους αμέσως επόμενους αιώνες (σχ. 1, 4).
2. Ανακαίνιση του αρχικού ναού (αρχές 17ου αιώνα) λόγω της ίδρυσης της σκίτης (σχ. 2, 5, 6).
3. Μετατροπή του στενού νάρθηκα σε λιτή (1796;) (σχ. 3, 5, 6).
4. Ανέγερση εξωνάρθηκα (ιστόρηση 1806) (σχ. 3, 5, 6).

6. Γ. Λαδάς, *ό.π.*, 19: Mylonas, Athos, 188-192: Ντορή Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, Αθήνα 1986, Β', 419-422: Ι. Ταβλάκης, Τα χαρακτηριστικά, *Μονή Βατοπαιδίου*, Β', 549, 671 σημ. 7.

5. Ανακατασκευή βόρειου παρεκκλησιού Αγίου Νικολάου (1903;) (σχ. 3, 5, 6).

Πρώτη κατασκευαστική φάση (11ος αιώνας και εξής) (σχ. 1, 4). Κατ' αρχήν, θα πρέπει να διευκρινίσω, ότι θα θεωρήσω συμβατικά ως πρώτη κατασκευαστική φάση μία οικοδομική κατάσταση του κυρίου που εκτείνεται χρονικά μέχρι την επανίδρυση της σκήτης, στα τέλη του 16ου ή στις αρχές του 17ου αιώνα.

Την πρώτη αυτή μεγάλη περίοδο θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο αρχικός ναός υπέστη καταστροφές, από επιδρομές ή φυσικές αιτίες καθώς και από τα εδαφολογικά προβλήματα του υπεδάφους θεμελίωσης, που οδήγησαν σε επανειλημμένες μικρές ή μεγάλες επιδιορθώσεις και ανακατασκευές. Άλλωστε, με τις πρόσφατες καθαιρέσεις των κονιαμάτων σε μεγάλες επιφάνειες των τοίχων αποκαλύφθηκαν σημαντικής έκτασης διαφοροποιήσεις στη λιθοδομή που φαίνεται να επαληθεύουν αυτή την υπόθεση (φωτ. 10). Μπορούμε, ακόμη, να φανταστούμε την κατάρρευση του αρχικού τρούλου.

Οποσδήποτε στο προσεχές μέλλον, με τις επικείμενες έρευνες στο σώμα του κυρίου και στη θεμελίωση, που θα προηγηθούν των προγραμματισμένων εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης, θα δοθούν απαντήσεις στα ζητήματα που αφορούν στην αλληλουχία των κατασκευαστικών φάσεων.

Πάντως, ορισμένες παρατηρήσεις στο δάπεδο του κυρίως ναού γεννούν κάποιες σκέψεις γύρω από την οικοδομική περιπέτεια του κυρίου. Οι παρατηρήσεις αυτές αφορούν στα ακόλουθα:

1. Το διακοσμητικό μαρμάρινο δάπεδο. Το δάπεδο διαθέτει ένα εξαιρετικά εντυπωσιακό ομφάλιο με τη σύνθεση από opus sectile του 11ου αιώνα (φωτ. 2· πρβλ. και σημ. 4) το οποίο έρχεται σε αντίθεση με το πολύ απλούστερο, στη γενική σύνθεση και στη γεωμετρία του, υπόλοιπο του δαπέδου που περιορίζεται σε μια απλή εναλλαγή λευκού και γκριζου μαρμάρου και το οποίο φαίνεται μεταγενέστερο. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι, αφ' ενός, τα δύο διακοσμητικά ορθογώνια από γκριζα μαρμάρινη ταινία εκατέρωθεν του ομφαλίου είναι ασύμμετρα ως προς τον άξονα αυτού του τελευταίου και, αφ' ετέρου, όλη αυτή η σύνθεση δεν ταυτίζεται με τον εγκάρσιο άξονα του ναού στο ύψος των χορών, όπως θα ήταν αναμενόμενο (φωτ. 23).

2. Οι τέσσερις κίονες, εκ των οποίων οι δύο ανατολικοί είναι οκταγωνικής και οι δύο δυτικοί κυλινδρικής διατομής (φωτ. 3, 4). Όσον αφορά στους δύο δυτικούς κίονες, κοιτάζοντας τις βάσεις τους παρατηρεί κανείς ότι η κατάσταση των μαρμάρινων πλακών γύρω τους είναι διαταραγμένη και συμπληρωμένη με κομμάτια από σχιστόπλακα και με κοινές τετράγωνες κεραμικές πλάκες, σαν

αυτές που συναντά κανείς παντού στο Άγιον Όρος κατά το 18ο, 19ο, ακόμα και τον 20ο αιώνα (φωτ. 24). Αντιθέτως οι δύο ανατολικοί κίονες πατούν πάνω σε μία κανονική διάταξη των μαρμάρινων πλακών του δαπέδου (φωτ. 25), που εκτείνεται μέχρι τον αναβαθμό του αρχικού μαρμάρινου τέμπλου (φωτ. 3).

Οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν στη σκέψη ότι, ενδεχομένως, σε μια πρώτη φάση, που μπορεί να αποτελούνταν από περισσότερες από μία χρονικές στιγμές, το δυτικό τμήμα του κυρίως ναού μετακινήθηκε δυτικότερα και, κατόπιν, με αλληπάλληλες ευρείας κλίμακας οικοδομικές επεμβάσεις και μικρότερης κλίμακας επισκευές παγώθηκε η κατάσταση όπως έχει σήμερα.

Με την υπόθεση αυτή συνηγορεί και το γεγονός ότι, καθώς παρατηρεί κανείς στην κάτοψη, τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα είναι παράγωγα και δίνουν την εντύπωση ότι υπήρχε μία διάθεση σμίκρυνσης στη χάραξη του περιγράμματος του κυρίως ναού και μία τάση συρρίκνωσης του εμβαδού προς ανατολάς.

Είναι φανερό ότι τα παραπάνω σχετίζονται με το πρόβλημα του εδάφους και τα «κάτωθι διαρρέοντα ύδατα», το οποίο, όπως είπαμε, θα είχε επιδεινωθεί λόγω του μπαζώματος στη δυτική πλευρά για τη διαμόρφωση της πλατείας.

Ακόμη θα πρέπει να πούμε ότι στην πρώτη κατασκευαστική φάση του ο ναός είχε και ένα στενό νάρθηκα με ένα χώρο κατηχομένων στον όροφο.

Δεύτερη κατασκευαστική φάση (αρχές 17ου αιώνα μέχρι το 1796) (σχ. 2, 5, 6). Μιλώντας για μια δεύτερη κατασκευαστική φάση του κυριακού θα πρέπει, κατ' αρχήν, να τη συνδέσουμε με τον αρχιμανδρίτη Μακάριο των βατοπεδινών επιστολών του 1628, εφόσον αυτός αναφέρεται με την ιδιότητα του κτήτορα της σκήτης.

Ασφαλώς, η αποστολή του Μακαρίου προς έναν τόσο υψηλό ευεργέτη όπως ο τσάρος της Ρωσίας και με ένα τόσο πολύτιμο δώρο όπως το μαντήλι του Αγίου Δημητρίου, μας πείθει πως αναμφίβολα «τα προς συλλογήν ελέη» προορίζονταν για την ανοικοδόμηση του κυριακού. Και επομένως, η δεύτερη κατασκευαστική φάση του ναού πρέπει να τοποθετηθεί στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα. Αν αυτή η φάση υπήρξε ενιαία ή ολοκληρώθηκε σε αλληπάλληλες επεμβάσεις (και πάντως μέχρι το 1796 οπότε έχουμε τη χρονολόγηση της λιτής) δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε.

Μπορούμε, όμως, να πούμε ότι το κυριακό της δεύτερης αυτής φάσης των αρχών του 17ου αιώνα είναι ο σημερινός κυρίως ναός με ένα στενό και χαμηλό νάρθηκα, του οποίου το ύψος το διακρίνουμε στη νότια όψη της λιτής. Εκεί, στην ανατολική σοβατισμένη επιφάνεια της τοιχοποιίας, φαίνεται ένα ρήγμα στο σοβά σε ύψος περίπου 5 μέτρων, σχεδόν οριζόντιο, που χαμηλώνει ελα-

φρώς προς δυσμάς (φωτ. 26). Το πλάτος του στενού νάρθηκα ήταν όσο το πλάτος της σοβατισμένης επιφάνειας, δηλαδή το μισό της λιτής.

Τρίτη κατασκευαστική φάση: δημιουργία της λιτής (1796;) (σχ. 3, 5, 6). Σύμφωνα με την κεραιοπλαστική επιγραφή στη νότια όψη της η λιτή κτίστηκε το 1796. Ίσως, όμως, η χρονολογία αυτή να υποδηλώνει ανακαίνιση όπως θα δούμε παρακάτω.

Η λιτή προέκυψε από τη διεύρυνση του αρχικού στενού νάρθηκα και το διπλασιασμό του εμβαδού του με την επέκτασή του προς δυσμάς⁷. Η νέα οροφή με τις έξι θολωτές καλύψεις υποβατάχθηκε από δύο κίονες.

Τέταρτη κατασκευαστική φάση: εξωνάρθηκας (1806 το αργότερο) (σχ. 3, 5, 6). Η κτητορική επιγραφή του 1806, μιλάει για «ανακαίνιση και ιστόρηση» του εξωνάρθηκα. Επομένως ο εξωνάρθηκας, με κάποια μορφή, προϋπήρχε του 1806. Όμως δεν μπορεί να κτίστηκε παρά μετά από τη λιτή ή έστω μαζί με τη λιτή.

Με αυτά τα δεδομένα έχουμε δύο πιθανότητες:

1. Ο εξωνάρθηκας κτίστηκε μαζί με τη λιτή το 1796 ή στο διάστημα των δέκα χρόνων που μεσολαβούν μέχρι το 1806, οπότε έγινε η ανακαίνισή του. Σ' αυτήν την περίπτωση πρέπει να υποθέσουμε ότι μια σημαντική καταστροφή έπληξε τον εξωνάρθηκα έτσι ώστε να δικαιολογείται η ανακαίνιση σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα.

2. Ο εξωνάρθηκας κτίστηκε αρκετά πριν από το 1796, ενδεχόμενο που μας κάνει να σκεφτούμε ότι η χρονολογία αυτή, που αφορά στη λιτή, αναφέρεται σε ανακαίνιση και όχι σε ανέγερση εκ βάθρων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα πρέπει υποχρεωτικά να θεωρήσουμε τη λιτή παλαιότερη απ' όσο θεωρείται σήμερα.

Πέμπτη κατασκευαστική φάση: παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου (1903) (σχ. 3, 5, 6). Παρ' όλο ότι, όπως είπαμε, στη δυτική όψη του νάρθηκα του Αγίου Νικολάου υπάρχει μία επιγραφή του 1716, τόσο η τυπολογία των ανοιγμάτων

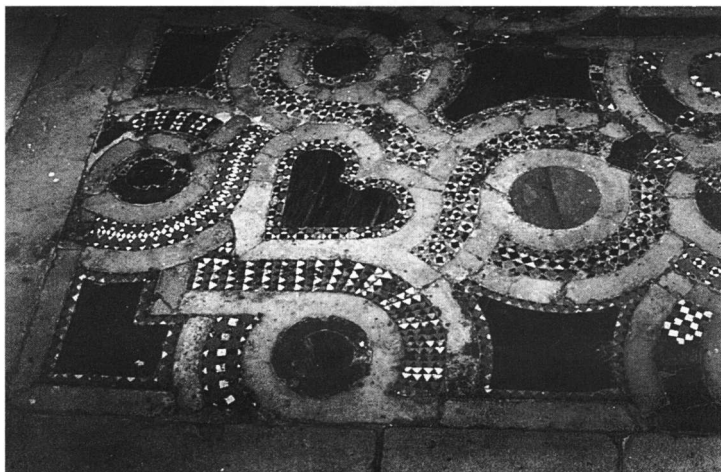
7. Πα τη μετατροπή του στενού νάρθηκα σε λιτή στα καθολικά, βλ. Π. Μυλωνάς, «Δομική έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος», *Αρχαιολογία*, τεύχ. 36 (Σεπτέμβριος 1990), 19, και «Παρατηρήσεις», 80. Πα το Κυριακό της σκήτης Αγίου Δημητρίου, βλ. επίσης Π. Μυλωνάς, «Κυριακά σκητών και άλλοι ισάξιοι ναοί στο Άγιον Όρος», *Γ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης* (περιλήψεις ανακοινώσεων), Αθήνα 1983, 61-62.

Τα σχέδια του Κυριακού του Αγίου Δημητρίου, κάτοψη και όψεις, που έχουν χρησιμοποιηθεί σ' αυτήν την παρουσίαση έχουν βαιασθεί στην τοπογραφική αποτύπωση του τοπογράφου-μηχανικού κ. Κωνσταντίνου Κετίτη. Τον ευχαριστώ για την ευγενική του άδεια να τα χρησιμοποιήσω.

όσο και τα χαρακτηριστικά της τοιχοποιίας του κατατάσσουν το παρεκκλήσι, στη σημερινή του μορφή, στους τύπους των κτιρίων των τελών του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα. Έτσι η χαραγμένη χρονολογία (1903) στη ΒΔ γωνία του κτιρίου δεν μπορεί να αμφισβητηθεί.

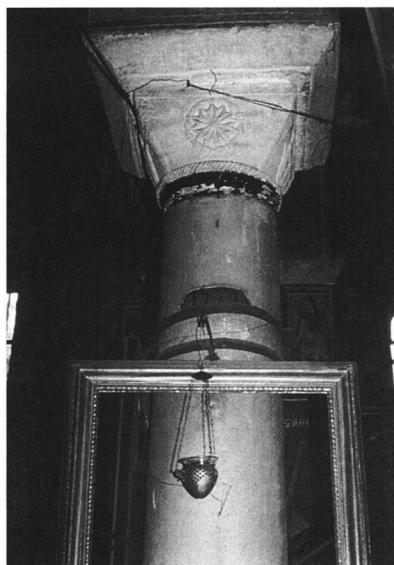
1. Το συγκρότημα του κυριακού με τον ξενώνα από δυτικά

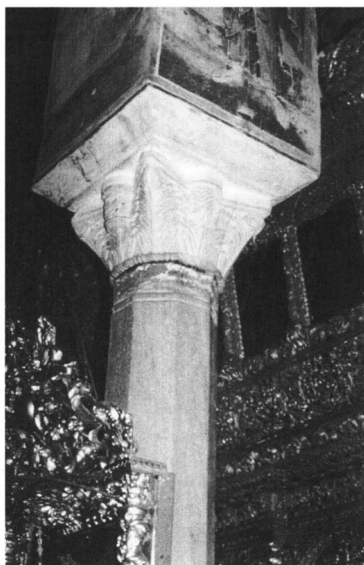
2. Λεπτομέρεια του opus sectile από το δάπεδο

3. Η βάση του αρχικού μαρμάρινου τέμπλου

4. Ο ένας από τους δύο δυτικούς κίονες του κυρίως ναού, κυλινδρικής διατομής, με ανάγλυφη τη χρονολογία 1777

5. Ο ένας από τους δύο ανατολικούς κίονες του κυρίως ναού, οκταγωνικής διατομής

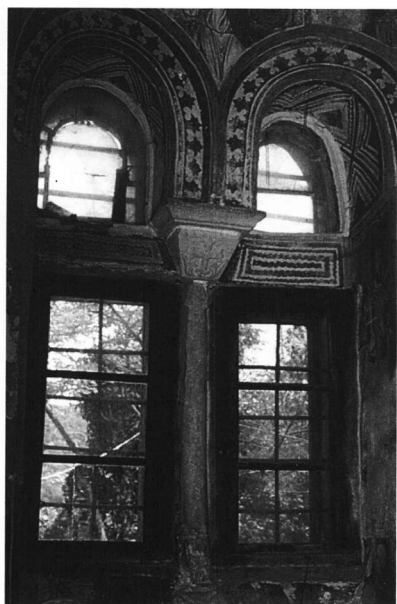
6. Το δίλοβο παράθυρο των κατηχουμένων

7. Το μαρμάρινο θύρωμα της εισόδου από τη λιτή στον κυρίως ναό

8. Το μαρμάρινο θύρωμα της εισόδου
από τον εξωνάρθηκα στη λιτή

9. Ο βόρειος χορός (εσωτερικό)

10. Το παράθυρο του ιερού

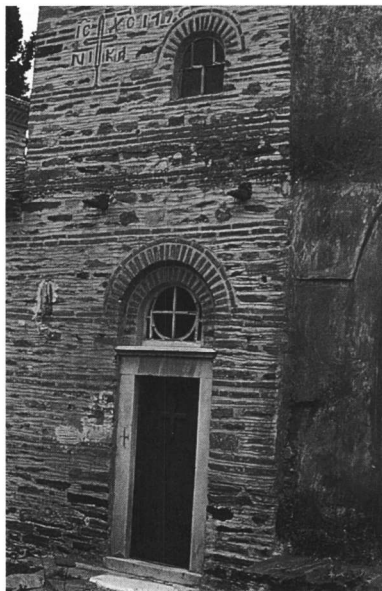

11. Ο νότιος χορός (εξωτερικό)

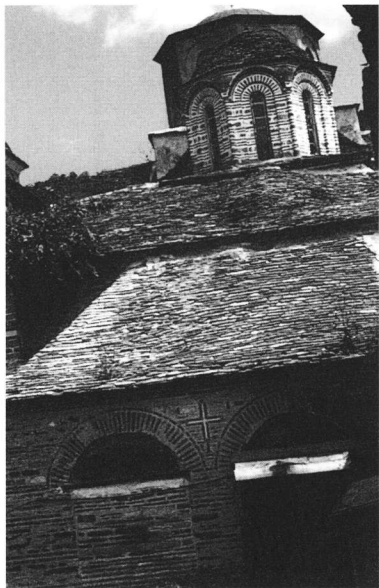

12. Κυρίως ναός. Η κτητορική επιγραφή (1755)

13. Η είσοδος της λιτής (νότια)

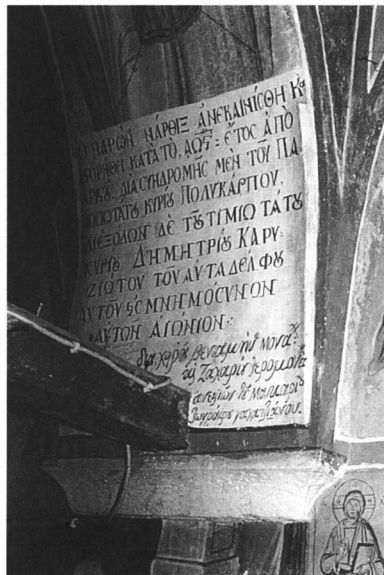

14. Η νότια είσοδος του εξωνάρθηκα

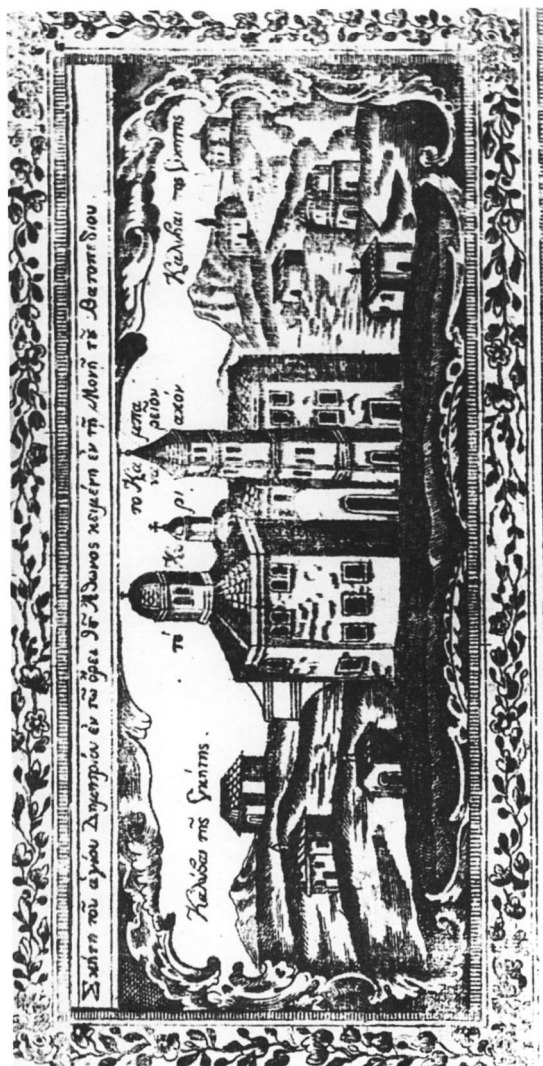
15. Ο εξωνάρθηκας από δυοιάς

16. Εξωνάρθηκας. Κτητορική επιγραφή (1806)

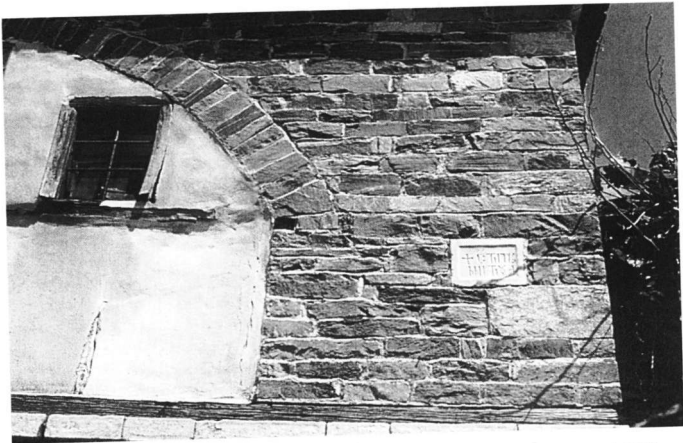
17. Τεργέστη. Το μέγαρο Καρτσιώτη στην Τεργέστη την εποχή της μεγάλης ακμής του (άνω). Γενική άποψη της Riva Carciotti (νυν via Tre Novembre) όπως είναι σήμερα, αριστερά το μέγαρο Καρτσιώτη και δεξιά η ελληνική εκκλησία του Αγίου Νικολάου (κάτω)

18. Η σκίτη του Αγίου Δημητρίου στο κάτω μέρος του χαρτακιού χορηγίας των αδελφών Κατσιωτή, χαλκογραφία 0,37 x 0,26μ., β' μισό 18ου αι. (Βενετία), χαράκτης άγνωστος

19. Παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου.
Εγχάρακτη επιγραφή ΒΔ γωνίας βόρειας όψης (1903)

20. Παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου. Μαρμάρινη επιγραφή σε δεύτερη χρήση (1716)

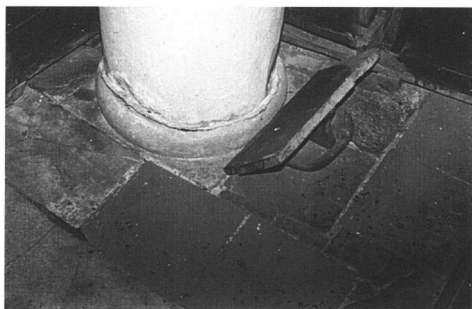
21. Παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου.
Δύο διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις
στη δυτική όψη

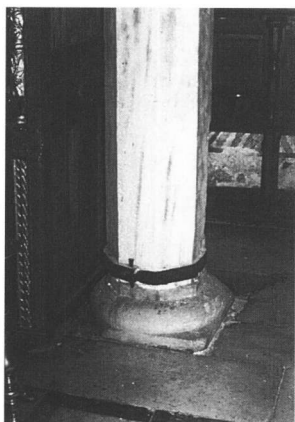
22. Ο δυτικός τοίχος του Αγίου Νικολάου
πατάει πάνω στον εξωνάρθηκα

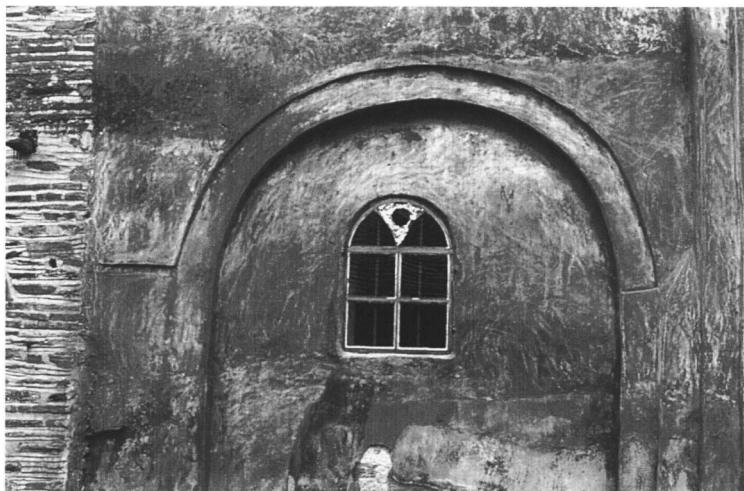
23. Η σχέση του διακοσμητικού δαπέδου του
κυρίως ναού με τον εγκάρσιο άξονα στο
ύψος των χορών

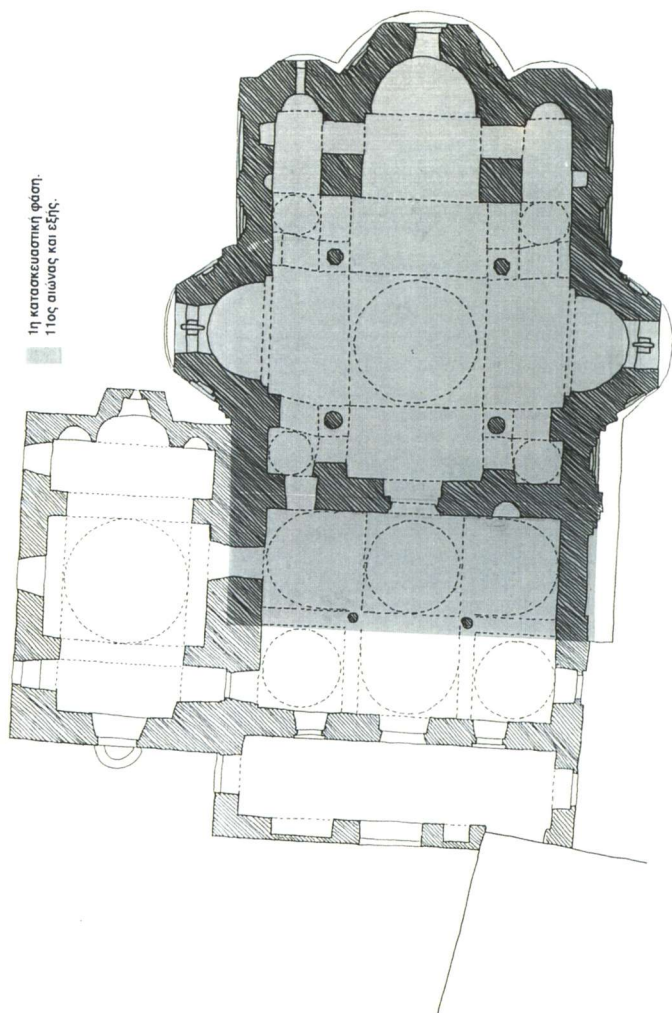
24. Κυρίως ναός. Η βάση του ΒΔ κίονα

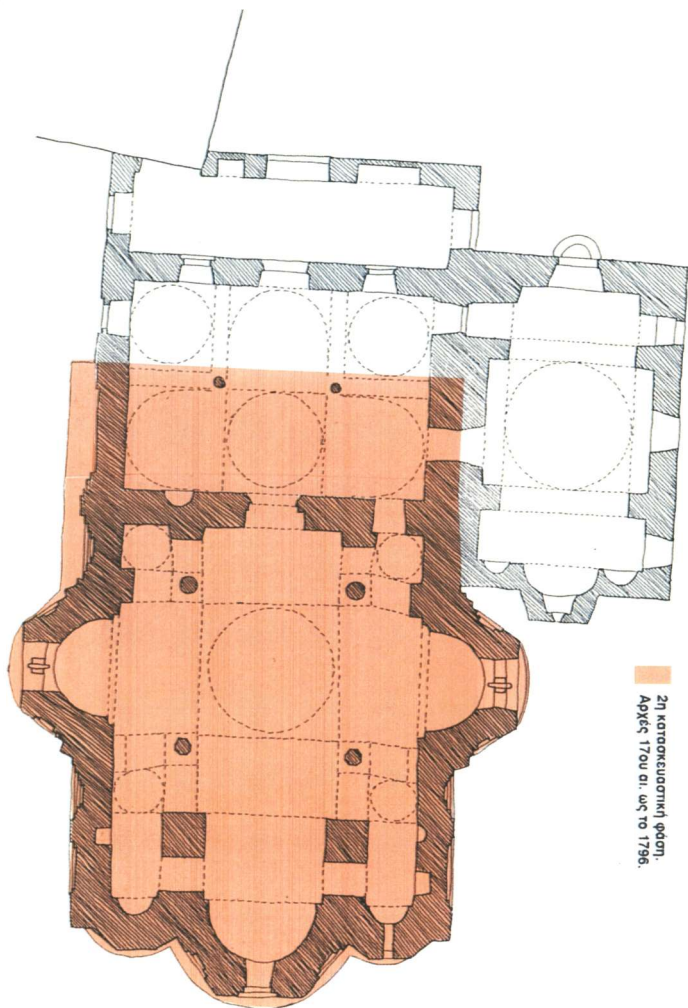
25. Κυρίως ναός. Η βάση του ΒΑ κίονα

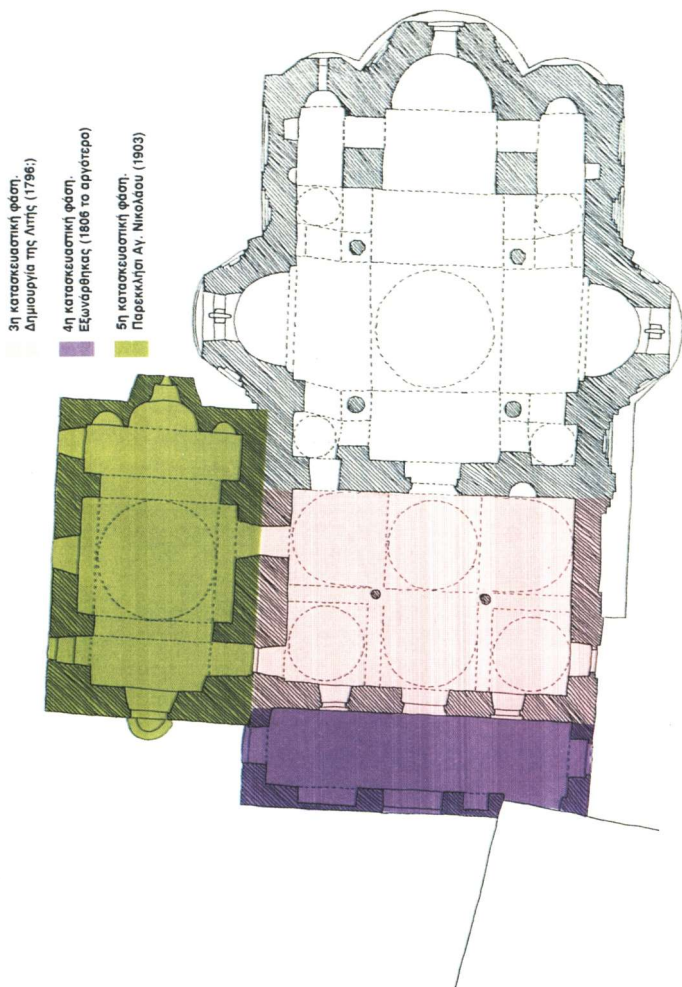
26. Λιτή. Το ίχνος της στέγης του αρχικού στενού νάρθηκα πάνω από το αφίδομα της νότιας όψης

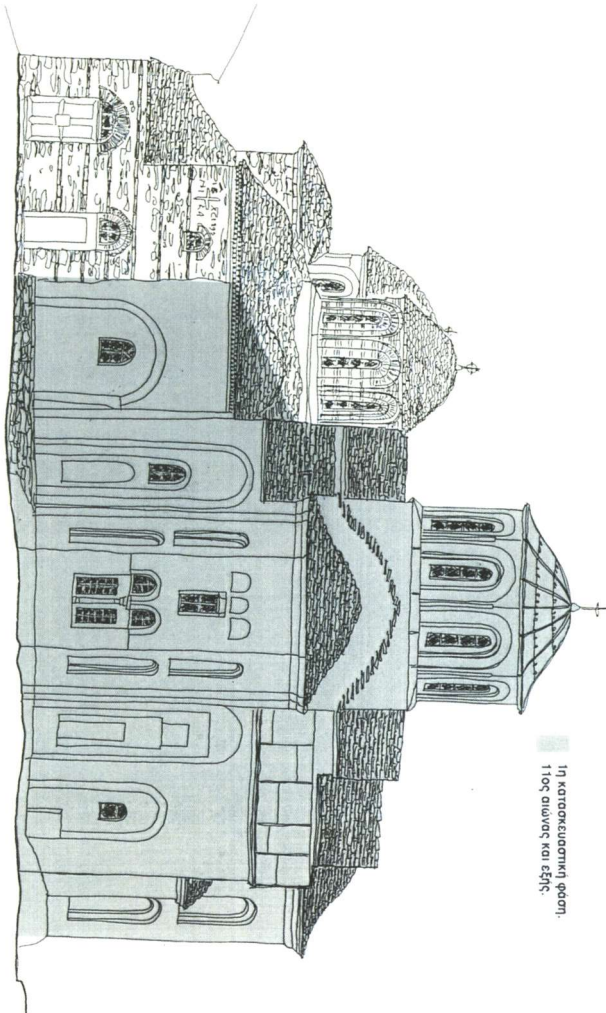
Σχ. 1. Κνωσάζο Αγίου Δημητρίου. Κάτοψη

Σχ. 2: Κataklyσμό Αγίου Δημητρίου: Κάτοψη

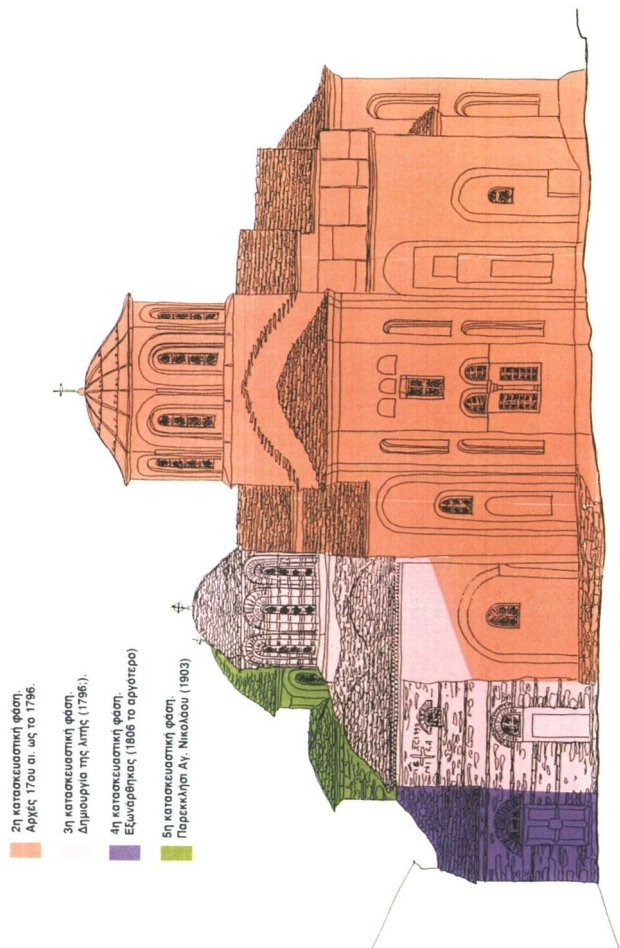

Σχ. 3. Κυριακό Αγίου Δημητρίου. Κάτοψη

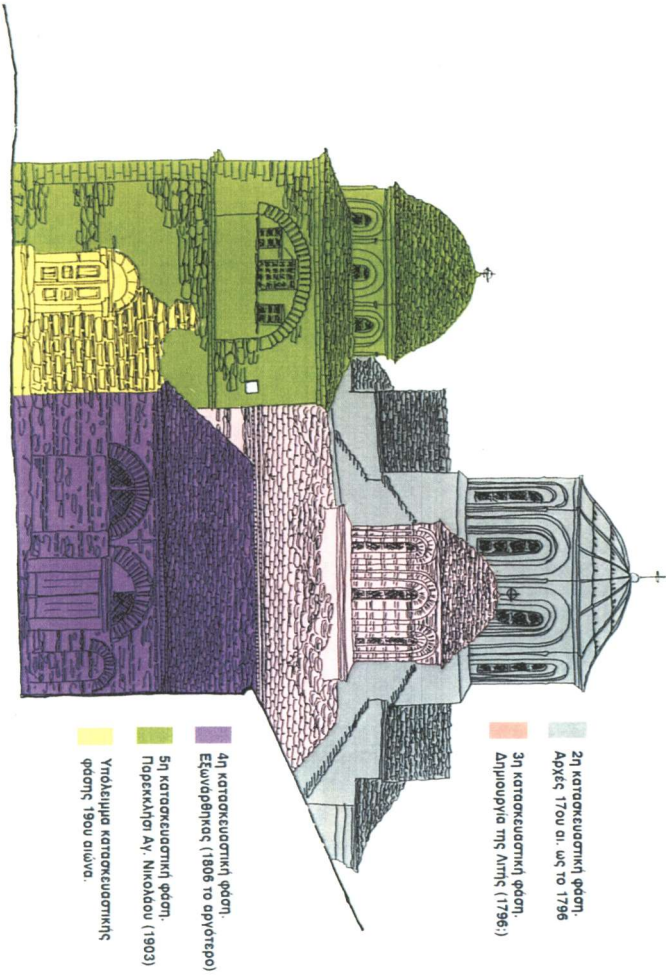

Σχ. 4. Κηροστάθην Αγίου Δημητρίου, Νάφπκτου όψη

Σχ. 5. Κυριακό Αγίου Δημητρίου. Νότια όψη

Σχ. 6. Κτιζωτό Αγίου Δημητρίου, Αντζινη Όχη

Ο ΠΥΡΓΟΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΚΑΛΕΤΖΗ (ΚΟΛΙΤΣΟΥ)¹

Πλούταρχος Α. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Η μελέτη αφιερώνεται στη μνήμη του Θανάση Παταζώτου

Η Κολιτσού είναι σήμερα μια περιοχή κελιών στα νοτιοανατολικά του Βατοπεδίου, με κέντρο της το γνωστό και επιβλητικό βυζαντινό πύργο, που σώζεται ερειπωμένος σε ένα ύψωμα κοντά στη θάλασσα, δεσπόζοντας στην περιοχή.

Η θέση του πύργου ταυτίζεται γενικώς με την αρχαία αγιορειτική μονή του Καλέτζη, που αναφέρεται για πρώτη φορά στο β' τυπικό του Αγίου Όρους (1045) και περιήλθε στην κυριότητα του Βατοπεδίου περί τα μέσα, ίσως, ή το β' τέταρτο του 14ου αιώνα. Ο Παταζώτος συγκέντρωσε μία σειρά ηγουμένων του Καλέτζη που υπογράφουν σε διάφορα έγγραφα από το 1045 ως το 1316², ενώ σ' ένα άλλο έγγραφο, του Ουγγροβλαχίας Χαρίτωνος και πρώτου του Αγίου Όρους, με χρονολογία 1376, αναφέρεται ότι «πρὸ χρόνων ἰκανῶν» οι Βατοπεδινόι είχαν λάβει τα ερειπωμένα από τις τουρκικές επιδρομές κελιά (μονύδρια) του «Κολετζή» και του «Δομέτη»³. Στο ίδιο αυτό έγγραφο, ο πύργος θεωρείται πρόσφατο, τότε, έργο «τοῦ βασιλέως τοῦ ἁγίου τοῦ Καντακουζηνού». Όπως θα δούμε παρακάτω, όμως, το ίδιο το κτίριο διατηρεί δύο κύριες οικοδομικές φάσεις και υποδεικνύει μία παλαιότερη εποχή για την ίδρυσή του.

Σήμερα σώζονται στα ανατολικά του πύργου τα ερείπια ενός μικρού περιβόλου (εικ. 1) και διακρίνονται τα ίχνη της στέγης μίας διώροφης, μάλλον, πέτρας, προσκολλημένης στην ανατολική όψη του πύργου (εικ. 4). Διακρίνεται,

---

1. Μία σύντομη παρουσίαση του πύργου βλ. στον κατάλογο της έκθεσης: *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, επιμέλεια ΣΙ. Čurčić και Ευαγγελία Χατζηητρυφώνας, Θεσσαλονίκη 1997 [στο εξής: *Κοσμική Αρχιτεκτονική*], 220-221.

2. Α. Papazotos, «Recherches topographiques au Mont Athos», *Géographie historique du Monde Méditerranéen*, Παρίσι 1988, 152.

3. Αρχείο Μ. Βατοπεδίου, τετράγωνο Α', αρ. Ω30. Πρέπει να ευχαριστήσω τον Κρίσιωνα Χρυσοοϊδή και τους Βατοπεδινούς πατέρες για τη βοήθειά τους στον εντοπισμό και τη μελέτη των εγγράφων που χρησιμοποιήσα.

επίσης, στα νοτιοανατολικά, ένα κτιστό και πλακοστρωμένο πλάτωμα, σαν αλωνάκι, και σε απόσταση περίπου 150 μέτρων προς τα δυτικά του πύργου μία κτιστή κόγχη προσκυνηταρίου, που δεν αποκλείεται να είναι υπόλεμμα παλαιού ναύσκου. Η παράδοση των κελιωτών της περιοχής, που σήμερα τη μεταφέρει ο παπα-Βασίλης του κελλιού των Αγίων Αναργύρων, θεωρεί ότι σ' αυτήν την τελευταία θέση ήταν το κοιμητήριο. Η παράδοση επίσης αποδίδει το παρεκκλήσιο του πύργου στη μνήμη των Αγίων Αρχαγγέλων και αναφέρει ότι πριν περίπου 100 χρόνια, όταν κτιζόταν το κελλί των Αρχαγγέλων στην πλαγιά νοτιοδυτικά του πύργου, είχε χρησιμοποιηθεί οικοδομικό υλικό που αφαιρέθηκε από τον ερειπωμένο πύργο⁴.

Ένα έγγραφο του 1760 παρέχει τη νεότερη μαρτυρία που γνωρίζω σχετικά με τη χρήση του πύργου. Σύμφωνα με αυτό, ο πύργος είχε δοθεί τότε ως κάθισμα στο Νικηφόρο, γέροντα της συνάξεως της μονής Βατοπεδίου⁵. Γνωρίζουμε και δύο πολύ παλαιότερες ανάλογες περιπτώσεις, του 1432⁶ και του 1503⁷, όταν ο πύργος είχε παραχωρηθεί από τη μονή σε επιφανείς αδελφαταρίους της. Τις μαρτυρίες αυτές θα σχολιάσω, όμως, αργότερα.

Το κτίριο είναι σε μεγάλο βαθμό απρόσιτο σήμερα για μία λεπτομερειακή μελέτη και αποτύπωσή του, γι' αυτό και η παρουσίασή του εδώ αποτελεί μία πρώτη προσέγγιση, ώσπου να εγκατασταθούν τα κριώματα για τις εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης⁸. Παρ' όλη την προχωρημένη ερείπωσή του, ο πύργος σώζεται σ' όλο το ύψος του σε καλή, γενικώς, στατική κατάσταση, εκτός από ορισμένους όγκους στην πλευρά της εισόδου, που κινδυνεύουν να πέσουν, καθώς χάνουν σταδιακά την έδρασή τους, λόγω της αύξησης των χασμάτων που προέκυψαν στη θέση κατεστραμμένων ανοιγμάτων. Η ακρίβεια του αρχικού σχεδιασμού και η εξαιρετη κατασκευή του κτιρίου διέσωσαν, παρά την ερείπωση και τις εκτεταμένες πτώσεις τμημάτων του, ένα πλήθος στοιχείων που

4. Στις αρχές του 20ου αιώνα υπήρχαν στην περιοχή 8 κελιά, βλ. Σμιρνάκης, *Άγιον Όρος*, 451.

5. Αρχείο Μ. Βατοπεδίου, συσταχμένα έγγραφα, τόμος Β', 13 (fol. 28). Ο πύργος δεν κατονομάζεται αλλά είναι απίθανο να πρόκειται για άλλον.

6. Μ. Laskaris, «Actes Serbes de Vatorédi», *Byzantinoslavica* 6 (1935), αρ. 10, 21-22 (ανάτυπο).

7. Αρχείο Μ. Βατοπεδίου, τετράγωνο Α', αρ. Ω28.

8. Το 1996 η 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων προέβη σε μία σειρά ενεργειών, προπαρασκευαστικών της στερέωσης: αποκλάδωση μέσα και γύρω από τον πύργο, έναρξη αρχιτεκτονικής αποτύπωσης με τοπογραφική υποστήριξη (τοπογράφοι Θ. Σκούρτης και Φ. Μυριανίδης). Τα σχέδια που εκπονήθηκαν δημοσιεύονται στις εικ. 2 και 3.

θα επιτρέψουν την ασφαλή αποκατάστασή του σε μεγάλο βαθμό, αποκαλύπτοντας, συγχρόνως, πολύτιμα δεδομένα για την οικοδομική τέχνη του καιρού του.

***

Στην κάτοψη του πύργου διακρίνεται μία βασική διαίρεση σε δύο περιοχές, η οποία επαναλαμβάνεται σ' όλες τις στάθμες του (εικ. 2, 3). Τη βόρεια και μεγαλύτερη περιοχή καταλαμβάνει μία μεγάλη, ενιαία και περίπου τετράγωνη αίθουσα, στις τρεις πλευρές της οποίας ανοίγονται ανά δύο βαθιά αψιδώματα (σύνθετα ή απλά) με φωτιστικές σχισμές ή παράθυρα. Χαμηλοί θόλοι κάλυπταν τις αίθουσες στη στάθμη εισόδου του πύργου, καθώς και στην ανώτατη, ενώ μεταξύ τους παρεμβάλλονταν καθ' ύψος δύο ξύλινα πατώματα. Η νότια περιοχή της κάτοψης διαίρεται σε τρία μέρη. Στο δυτικό μέρος αναπτύσσεται κτιστή κοχλιωτή σκάλα, η οποία ανέβαινε ως την κορυφή του πύργου, το ανατολικό μέρος καταλαμβάνουν μικροί, επάλληλοι θολοσκέπαστοι χώροι, ο ανώτατος των οποίων είναι κανονικά διαμορφωμένος σε παρεκκλήσι, ενώ το μεσαίο μέρος, σε κάθε στάθμη, είναι ο κομβικός χώρος για την επικοινωνία όλων των άλλων, στον οποίο ανοίγεται και η είσοδος του πύργου. Η βασική αυτή διαίρεση της κάτοψης σε δύο περιοχές απαντά σε λίγους αγιορειτικούς πύργους από τον 14ο και τον 16ο αιώνα, π.χ., αντίστοιχα, τον πύργο των Μαριανών παρά την Όλυνθο⁹ και τον πύργο της μονής Καρακάλλου. Στον πρώτο, η διαίρεση περιορίζεται στη στάθμη εισόδου, ενώ ψηλότερα υπάρχει ανά ένας ενιαίος χώρος, από τον οποίο διαφοροποιείται μόνο ο όγκος του κοχλίου. Ο πύργος του Καλέτζη φαίνεται ότι είναι το αρχαιότερο γνωστό παράδειγμα στον τύπο αυτό, αφού η α' οικοδομική φάση του χρονολογείται, όπως θα δούμε, πριν από το 14ο αιώνα.

Η στάθμη εισόδου του πύργου είναι περίπου 4 μέτρα ψηλότερα από το σημερινό έδαφος στα νότιά της. Το πάτωμα της αίθουσας ίσως ήταν εδώ ξύλινο, κάτι που θα διαπιστωθεί μετά την αφαίρεση των κατακρημνισμάτων, τα οποία γεμίζουν το εσωτερικό του πύργου, αποκρύπτοντας τη διαμόρφωση της υποκειμένης και τυφλής (συμβατικά υπόγειας) στάθμης του. Στη βορειοδυτική γωνία του προθαλάμου εισόδου διακρίνεται μικρό τετράγωνο άνοιγμα στο δάπεδο (εικ. 2) που οδηγεί σε χώρο του υπογείου (πιθανότατα υδατοδεξαμενή), ενώ μία υδρορροή (λαξευμένη σε παλαιότερο μαρμαρίνο μέλος) που σώζε-

9. Κτίστηκε περί το 1373 σε μετόχι της μονής Δοχειαρίου. Μία σύντομη παρουσίαση του βλ. στο: *Κοσμική Αρχιτεκτονική*, 220-221.

τα χαμηλά στη βόρεια όψη του πύργου, ίσως αποτελεί την υπερχειλίση μίας άλλης δεξαμενής του υπογείου.

Πάνω από το θόλο της αίθουσας στη στάθμη εισόδου και ως το πρώτο ξύλινο πάτωμα, υπήρχε ένας πολύ χαμηλός τυφλός και μεγάλος χώρος, αντίστοιχος με τις αίθουσες, ο οποίος μάλλον χρησίμευε ως κρύπτη, προσπελάσιμη ίσως από καταπακτή του ξύλινου πατώματος. Οι αίθουσες στις υπερκείμενες δύο στάθμες διαθέτουν, εκτός των φωτιστικών σχισμών, και κάποια ευρύτερα παράθυρα, ή και εξόδους προς ξύλινους εξώστες¹⁰, όπως φαίνεται ότι συμβαίνει τουλάχιστον στην ανώτατη στάθμη. Επίσης, στην προτελευταία στάθμη, η κοχλιωτή σκάλα συνδέεται απευθείας με μικρό χώρο διαμορφωμένο στο πάχος του δυτικού τοίχου, όπου φαίνεται ότι υπήρχε αποχωρητήριο σε κλειστό πρόβολο¹¹.

Ο τρόπος στέψης του όγκου του πύργου, καθώς και της κάλυψής του, δεν είναι γνωστός. Ίσως να σώζονται κάποια ίχνη στην ερειπωμένη περιοχή της στέψης του, αυτή όμως είναι ουσιαστικά απρόσιτη προς το παρόν, πριν την εγκατάσταση εξωτερικών και εσωτερικών ικριωμάτων. Εκείνο, πάντως, που φαίνεται μάλλον σίγουρο, είναι ότι η στέψη του πύργου σχημάτιζε δύο όγκους (έναν πάνω από τις αίθουσες, πιθανότατα δώμα με επάλξεις, και έναν άλλο στα νότια, πάνω από τους τρεις μικρότερους χώρους της κάτοψης), όπως μαρτυρούν τα υπολείμματα ενός τοίχου που διαχωρίζει τις δύο περιοχές (εικ. 9).

Στο κτίριο διακρίνονται με σαφήνεια δύο κύριες οικοδομικές φάσεις καθ' ύψος, των οποίων το επίπεδο διαδοχής συμπίπτει, χοντρικά, με τη στάθμη πατώματος του τελευταίου ορόφου. Αυτή η διαφοροποίηση τεκμηριώνεται από μία σειρά δεδομένων, όπως α) τις ριζικές διαφορές στο σχεδιασμό και την εκτέλεση των αψιδωμάτων στις αίθουσες, καθώς και το διαφορετικό τρόπο έδρασης του θόλου της κορυφαίας αίθουσας, όχι απευθείας στους τοίχους, όπως συμβαίνει στη στάθμη εισόδου, αλλά μέσω χαμηλωμένων τόξων που εξέχουν ελαφρά των τοίχων και γεννιούνται από υφαψίδια, β) τις διαφορές στις εξωτερικές όψεις (τοιχοποιία, ελαφρά θλάση ακμών, τοξοδομία ανοιγμάτων), και γ) την ελαφρά μείωση του εύρους της κορυφαίας αίθουσας κατά τη διεύθυνση βορρά-νότου, που γίνεται με διαδοχικά εκφορικές τοιχοδομικές στρώ-

10. Ύπαρξη ξύλινων εξωστών ανιχνεύτηκε και στον πύργο της μονής Παντοκράτορος, ο οποίος χρονολογείται στο β' μισό του 14ου αιώνα.

11. Χώρος αποχωρητηρίου, διαμορφωμένος στο πάχος του βόρειου τοίχου, σώζεται στην α' φάση του πύργου της Παλάτιπτας (11ος αι.). Σύντομη παρουσίαση του πύργου βλ. στο: *Κοσμηκή Αρχιτεκτονική*, 222-223.

σεις, καταργώντας συγχρόνως δύο γωνιακές παραστάδες που εισέχουν στη νοτιοανατολική και νοτιοδυτική γωνία της υποκείμενης αίθουσας (εικ. 3 και 7).

Από τις άλλες επισκευές και επί μέρους μικροτροποποιήσεις, σημειώνουμε προς το παρόν μία εκτεταμένη αναδόμηση στο κεντρικό μέρος του θόλου της κορυφαίας αίθουσας, που έγινε με οριζόντιες, περίκεντρες στρώσεις πλίνθων (αλλά και λιθοπλακών ανάμεσά τους).

***

Είναι σαφές ότι οι χώροι στους ανώτερους ορόφους του πύργου του Καλέτζη, με την ευρυχωρία, το ύψος, τα μεγάλα παράθυρα, τους εξώστες και το πιθανό αποχωρητήριο, προορίζονταν και για κατοίκηση. Και πράγματι, έχουμε ορισμένες μαρτυρίες στις πηγές που συσχετίζουν την κατοικία επιφανών μοναχών με πύργους. Αναφέρουμε την περίπτωση του Ευθυμίου της Ιβήρων, στις πρώτες δεκαετίες του 11ου αιώνα¹² και του Ιωάννη Ούρεση Παλαιολόγου, ο οποίος εγκαταστάθηκε το 1394 στο Βατοπέδι, ως μοναχός Ιωάσαφ, εξασφαλίζοντας για τον ίδιο και τους συνοδούς του «τὰ τοῦ Προδρόμου κελλία»¹³, στα οποία πιθανότατα συμπεριλαμβανόταν και ο παρά την είσοδο της μονής πύργος του Προδρόμου. Επίσης, το έγγραφο της μονής Βατοπεδίου, από το έτος 1432, με το οποίο παραχωρείται ο πύργος του «Κωλετζή» στο «μεγάλο βοεβόδα πάσης Σερβίας» Radoslav Mihaljević και στον αδελφό του Μιχαήλ βοεβόδα, αναφέρει ότι οι δύο άρχοντες θα έπαιρναν «καὶ κελλία ἐντός τοῦ μοναστηρίου τὸν Χρυσόστομον», δηλαδή στον πύργο του Χρυσοστόμου, στα νοτιοανατολικά του καθολικού. Αυτά τα κελλιά θα τα διατηρούσε ο δεύτερος και μετά το θάνατο του πρώτου. Μετά το θάνατό του, όμως, το έγγραφο ορίζει ότι οι 4 συνοδοί - υποτακτικοί τους θα έχουν μεν τον πύργο του «Κωλετζή», αλλά μέσα στη μονή απλώς «κελλία ἀδελφαταρικά», μη κατονομαζόμενα ειδικότερα¹⁴.

Το 1432 ο Radoslav αγοράζει έξι αδελφάτα, για τον ίδιο, τον αδελφό του και 4 συνοδούς, ενώ μνημονεύεται και ένα ακόμη αδελφάτο «διὰ τὸν εὐρισκόμενον ἱερέα». Δεν είναι βέβαια γνωστό πώς και κάθε πότε αυτά τα πρόσωπα κατοικούσαν στον πύργο του «Κωλετζή», τόσο στο ίδιο το κτίσμα, ή ίσως και σε κάποια παρακειμένα του οικήματα. Αργότερα, στην περίπτωση του πρώην πρώτου Κοομά, ο οποίος το 1503 παίρνει τον πύργο του «Κολιτζή», αγοράζο-

12. *Iviron* I, 61.

13. Ν. Βέης, «Συμβολή εις τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων», *Βυζαντις* 1 (1909), 271-273 (έγγρ. αρ. 25 [β] της μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων).

14. Laskaris, *ό.π.*, 21-22.

ντας μάλλον δύο μόνον αδελφάτα, σαφώς αναφέρεται ότι ο Κοσμάς έκτισε και ένα «κελλί». Επιπλέον, το σχετικό έγγραφο ορίζει ότι αν πεθάνει ο υποτακτικός του Λεόντιος, ο Κοσμάς θα μπορεί μεν να πάρει άλλο στη θέση του, «και να ἔχει», όμως, «ἄδειαν τὸ μοναστήρι νὰ βάνει βίγλαν εἰς τὸν πύργον κατὰ τὴν συνήθειαν ὅπου ἔχει τὸ μοναστήρι ἀνεποδίστως παρὰ τινος»¹⁵, πράγμα που περιπλέκει το ζήτημα των οικητόρων του πύργου, προσθέτοντας και μία φρουρά, η οποία φαίνεται ότι ήταν παλαιά συνήθεια, ήδη το 1503. Το «κελλί» που έκτισε ο Κοσμάς δεν αποκλείεται να ήταν στη θέση της πτέρυγας που ανιχνεύεται ότι ήταν προσκολλημένη στα ανατολικά του πύργου.

Η εξέλιξη της υπόθεσης μας δίνει και κάποια επιπλέον οικοδομικά και οικονομικά στοιχεία για τον πύργο. Το 1510 ακυρώνεται το αδελφάτο του πρώην πρώτου Κασσιανού για τον πύργο του «Κολετζίου» (ο Κασσιανός θεωρήθηκε ότι είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Κοσμά¹⁶). Με την ακύρωση, του επιστρέφεται το ποσό αγοράς του αδελφάτου, που ήταν 5 χιλιάδες άσπρα, αλλά και 400 άσπρα που αναλογούν στη μισή ποσότητα ασβέστη, ενώ «τὴν λοιπὴν ἔξοδον ἦνπερ ἐποιήσατο ἐν τῷ πύργῳ τοῦ Κολετζίου» τη χάρισε στην Παναγία την Βατοπεδινή. Επίσης, ο Κασσιανός συμφώνησε να παραμείνει στον πύργο και η σιδηρά πόρτα, την οποία προφανώς εκείνος έκανε, παίρνοντας για αντάλλαγμα τα βιβλία του παπά Σαβατίου¹⁷. Βλέπουμε ότι ως βασικότερο έξοδο των εργασιών (ίσως κυρίως για το κελλί του Κοσμά-Κασσιανού;) προβάλλεται εκείνο για τον πορισμό του ασβέστη, ενώ μέσα στην «λοιπὴν ἔξοδον» θα πρέπει μάλλον να συμπεριλάβουμε κάποια ποσότητα ξυλείας και τα ημερομίσθια, τόσο για τις οικοδομές, όσο ίσως και για την εξασφάλιση των λίθων¹⁸.

Οι διαθέσιμες πηγές δε μας δίνουν κάποιο άλλο στοιχείο που θα μπορούσε να χρησιμεύσει για τη χρονολόγηση των δύο κύριων οικοδομικών φάσεων που αναγνωρίσαμε στον πύργο, πέρα από την πληροφορία του 1376 ότι ο πύργος είχε κτιστεί λίγα χρόνια πριν, «εἰς τὸ τοῦ Κολετζῆ» κελλίον με εντολή του Ιωάννη Καντακουζηνού¹⁹. Από την άλλη μεριά, ούτε και το ίδιο το κτίριο μας

15. Αρχείο Μ. Βατοπεδίου, τετράγωνο Α', αρ. Ω28.

16. Βλ. το άρθρο του Κρ. Χρυσοχοΐδη στο: *Μονή Βατοπαιδίου*, Α', 60 και 323 σημ. 35.

17. Αρχείο Μ. Βατοπεδίου, τετράγωνο Α', αρ. Ω29.

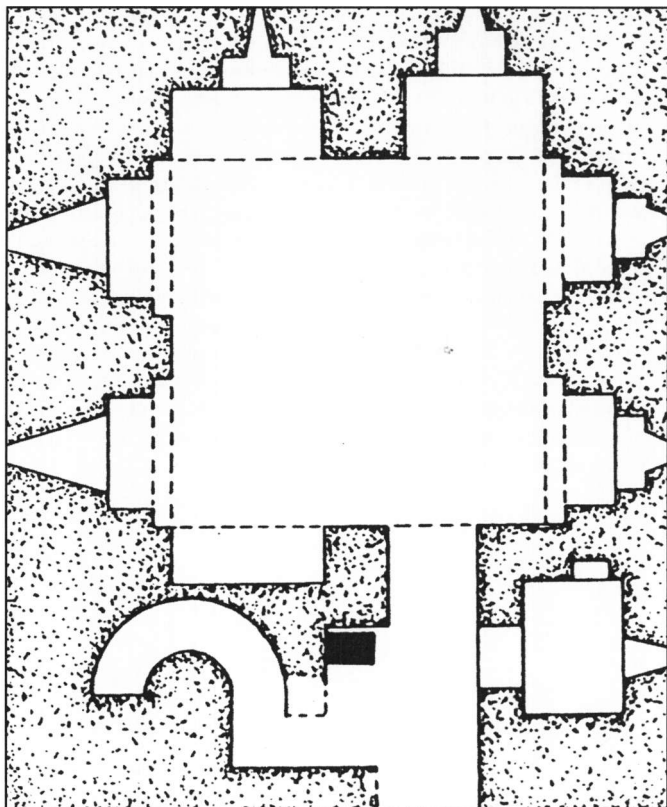
18. Εξασφάλιση (λατόμηση;) των λίθων, που γίνεται από το οικοδομικό συνεργείο του έργου, μαρτυρείται σε συμφωνητικό έγγραφο του 1747 στη μονή Ξηροποτάμου. Βλ. Ευδοκίμου Ξηροποταμηνού, *Ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὁρει Ἁθῶ ἱερά, βασιλική, πατριαρχική και σταυροπηγιακή σεβασμία μονή τοῦ Ξηροποτάμου*, Θεσσαλονίκη 1971, 75-76.

19. Αρχείο Μ. Βατοπεδίου, τετράγωνο Α', αρ. Ω30. Η μαρτυρία του εγγράφου ότι ο πύργος κτίστηκε λίγα χρόνια πριν το 1376, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτή η χορηγία έγινε όταν ο Καντακουζηνός ήταν πλέον μοναχός.

επιτρέπει προς το παρόν να εκφράσουμε σαφείς χρονολογικές εκτιμήσεις των φάσεων του. Τα μεικτά τόξα της β' κύριας φάσης, ο θόλος του μεγάλου χώρου της και η μορφή του παρεκκλησίου, δεν αποκλείεται να ανήκουν ακόμη και στην πρόωμη μεταβυζαντινή εποχή. Το πιθανότερο όμως είναι ότι χρονολογούνται στο 14ο αιώνα. Η εξαιρετικά καλοσχεδιασμένη α' φάση θα μπορούσε να χρονολογηθεί, με κάθε επιφύλαξη, και στο 12ο αιώνα²⁰. Είναι δηλαδή πολύ πιθανό να κτίστηκε η β' φάση του πύργου από τον Καντακουζηνό, ως επισκευή και ανανέωση της λειτουργίας ενός παλαιότερου πύργου, ο οποίος είχε ερειπωθεί στο α' μισό του 14ου αιώνα με τις επιδρομές των Τούρκων²¹. Σ' αυτήν την υπόθεσή μας δεν αντίκειται αναγκαστικά η διατύπωση του εγγράφου του 1376, αν σκεφτούμε ότι σκοπός για την έκδοσή του ήταν η συνηγορία στο αίτημα των Βατοπεδινών να μη δίνουν εις το εξής την οφειλόμενη «συδοσία» στον Πρώτο για τα κελιά του «Κολετζή» και του «Δομέτη», με κύριο αιτιολογικό ότι αφ' ενός η μονή Βατοπεδίου «είναι... τοῦ Καντακουζηνού», αφ' ετέρου ότι ο πύργος που έκτισε ο Καντακουζηνός θα αποτελούσε «σὺν θεῷ φρούριον καὶ ἀσφάλεια» ολοκληρῶ του Ἁγίου Ὁρους. Συνεπώς το έγγραφο θα μπορούσε να υπερτονίσει το ρόλο του Καντακουζηνού, θεωρώντας το μεγάλο έργο της επισκευῆς του πύργου ως ίδρυσή του εκ θεμελίων, όπως πολύ συχνά συμβαίνει, άλλωστε, και στις μεσαιωνικές κτιριοτικές επιγραφές.

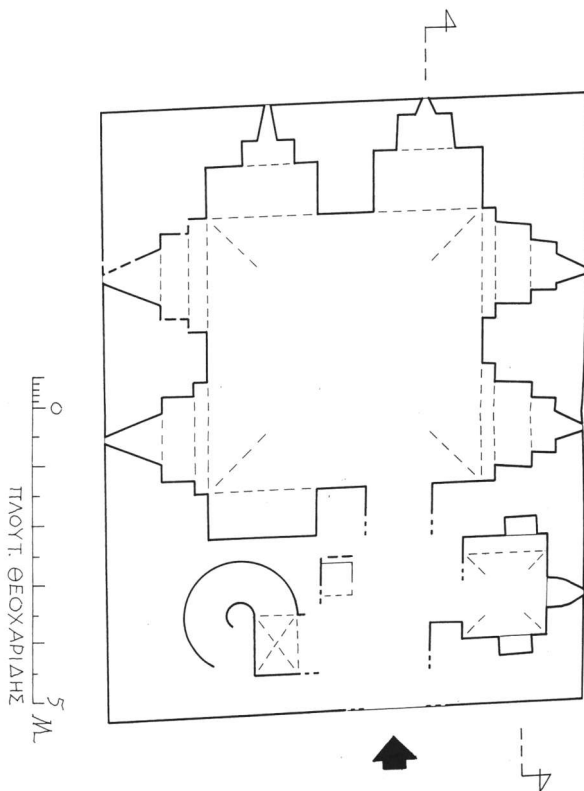
20. Η επισκευή του θόλου κάλυψης στην αίθουσα της ανώτατης στάθμης ίσως είναι έργο του Κοσμά-Κασσιανού, ίσως όμως ανάγεται και στο 18ο αιώνα (βλ. έγγραφο της σημ. 5 παραπάνω).

21. Ματζυριές για τις επιδρομές των Τούρκων στο Άγιον Όρος κατά το 14ο αιώνα, βλ. στο *Dionysiou*, 8-9 και Δ. Ζ. Σοφιανού, «Οι κτίτορες του Μεγάλου Μετεώρου όσιος Αθανάσιος και όσιος Ιωάσαφ και οι μετακινήσεις τους από και προς το Άγιον Όρος ως συνέπεια των τουρκικών επιδρομών και κατακτήσεων (1Δ' αι.)», *Τρικαλίνα* 18 (1998), 145-157.

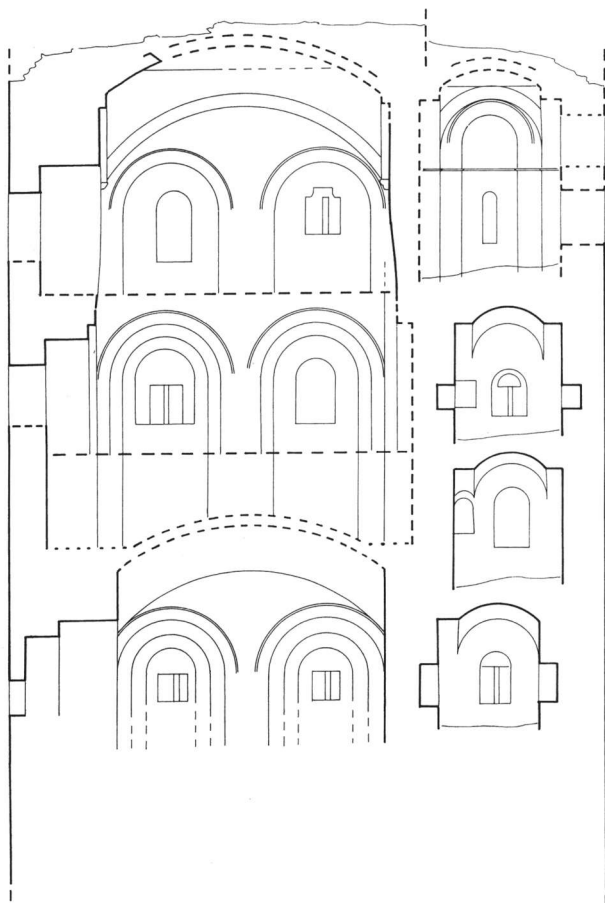

1. Κάτοψη του πύργου και ανατολικού τείχους του Καλέτζη (Papazotos, fig. 5)

2. Κάτοψη του πύργου του Καλέτζη

3. Τομή του πύργου του Καλέζη

4. Νοτιοανατολική άποψη

5. Νότια όψη

6. Εσωτερική άποψη προς τα βορειοανατολικά

7. Εσωτερική άποψη προς νότο

8. Η κορυφή του πύργου. Εσωτερική άποψη προς τα βορειοανατολικά

9. Η κορυφή του πύργου. Εσωτερική άποψη της νοτιοανατολικής γωνίας με την κόγχη του παρεκκλησίου

THE PORTABLE MOSAIC ICONS FROM VATOPEDI, MOUNT ATHOS

Yuri PIATNITSKY

«Portable mosaic icons are among the rarest and most precious objects of Byzantine Art». In 1951, Professor Otto Demus began his lecture on Byzantine mosaic icons with these words¹. Almost all scholars, starting from the mid 19th century, have begun their articles or passages about Byzantine portable mosaics with the same phrase². This statement holds good in spite of the growth in the Byzantine art studies. It is hard to conceive of anything more refined and recherché than portable mosaics to give us so good an idea of the Byzantine Empire's refined culture. There is little wonder that they attract the attention of specialists; because of their small number, these Byzantine artifacts have complete catalogues. One need only mention the books by I. Furlan, V. Glasberg, A. A. Krikelberg-Pütz, and, of course, the more recent research by Otto Demus³. Now 49 portable mosaics are known. We have to hope that thanks to new discoveries their number will increase, but this will be a hard and slow process.

The monasteries of Mount Athos comprise an important centre of mosaic icons. There are two icons, a «Crucifixion» and «St. Anne and the Virgin», in Vatopedi. We know that the icon «St. John Chrysostom» (now

---

1. O. Demus, «Two Palaeologan Mosaic Icons in the Dumbarton Oaks Collection», *DOP* 14 (1960), 89.

2. A. Darcel, «Arts industriels de l'antiquité et du Moyen Âge. Les mosaïques, II», *Gazette des Beaux Arts* (1859), 152-162; E. Muntz, «Les mosaïques byzantines portatives», *Bulletin monumental* 52 (1886), 223-240; D. T. Rice «New Light on Byzantine Portative Mosaics», *Apollo* 18 (1933), 265-267.

3. V. Glasberg, *Répertoire de la mosaïque médiévale, pariétale et portative. Prolégomènes à un Corpus*, Amsterdam 1974; I. Furlan, *Le icone bizantine a mosaico*, Milan 1979; A. A. Krikelberg-Pütz, Die Mosaikikone des Hl. Nikolaus in Aachen-Burtscheid, *Aachener Kunstblätter der Museumsvereins* 50 (1982), 9-141; O. Demus, *Die Byzantinischen Mosaikikonen. I. Die Grossformatigen Ikonen*, Vienna 1991.

Dumbarton Oaks, Washington) comes from Vatopedi. Unfortunately, I have never been to Mount Athos to see these mosaic icons, so I can comment on them only by means of photographs, archival documents and publications⁴. It happens that all three Vatopedi mosaic icons are closely connected with Russian medieval history or with the story of Byzantine studies in Russia. This is why I hope that the data which I have discovered from Russian sources may be useful and interesting.

The famous notes by Vasilij Grigorovič Barskij who went on pilgrimage to the Orthodox East in 1723-1747, contain one of the most emotional and informative descriptions of the three Vatopedi mosaic icons. Vasilij Grigorovič Barskij saw the monasteries and sketes of Mount Athos from May to November of 1744. We have discovered from the detailed description of Vatopedi the following: «There are three small icons, palm-sized, on the katholikon altar: «the Crucifixion of Christ», «St. Anne» and «St. John Chrysostom» are depicted in them. They are made of small stone-mosaics so small that it is hard to discern. The pictures are inlaid in a natural and marvelous way; nowhere on my journey have I seen such fine mosaic work»⁵.

Thus in the middle of the 18th century these three mosaic icons were kept on the altar among other valuable icons and relics given to Vatopedi by emperors and patrons. Many Russian pilgrims of the 19th century mention fine mosaic icons at Vatopedi, for example Dmitriev - Petkovič, the monk Sergij (Sviatogorec), Peter Sevastjanov, Porfirij Uspenskij⁶, but of course the most important description is that of Nikodim Kondakov. In his book, «Christian Monuments of Mount Athos», he produced the first corpus of all portable mosaic icons he had found on Mount Athos. Nikodim Kondakov was the first person to study them⁷.

4. This was written in 1996. Since then, I have visited Mount Athos twice, in 1997 and 1998. During my stay there, owing to the kind hospitality of the monastery brothers and the abbot Ephrem, I had the unique opportunity to study closely the two Byzantine mosaic icons of Vatopedi.

5. Barskij, *Vtoroe*, 206. In Russian, the text reads: В олтари же, отъ висящихъ окрестъ, суть си три икони мали, яко на пядь: Распятіе Христово, Святая праматерь Анна и Златоустъ, дробными каменцамы, си есть мусією, сице дробною, яко едва зрети можно, удивительно и натурално насажденны или вимощенны, и такового дробнаго мусикинскаго изображения въ всемъ моемъ странствованіи не видехъ.

6. К. П. Dmitriev-Petkovič, *Obzor Afonskih drevnostej, Priloženie k 6-omu tomu Zapisk Akademii nauk*, St. Petersburg 1865, 62-63; Sergij ieromonah, *Pisma Svjatogorca k druž'iam svojim o Svjatoj Gore Afonskoj*, Moscow 1895, 386.

7. Kondakov, *Pamjatniki*, 104-120.

The icon of the «Crucifixion» (fig. 1), in a silver frame, dates from Palaeologan times (the second half of the 13th century according to Italo Furlan or the beginning of the 14th century according to André Grabar)⁸. Nikodim Kondakov pointed out that only the original gives a real idea of this mosaic: because the icon has lost most of its silver tesserae the mosaic appears to be badly damaged, especially in photographs⁹. I would like to draw attention to the silver frame of the «Crucifixion» icon. It seems to us that the plates with Gospel scenes were placed there in order to frame the icon with the subject of the Crucifixion¹⁰. One plate was lost, however, from the setting in the lower right corner and the plate with the Annunciation was moved there. In André Grabar's opinion in this place should be the Raising of Lazarus¹¹. As this silver plate with this scene was lost, the silver revetment has been provided with a plate from another silver setting. There is an «Annunciation» on this added plate (it is located in the left upper corner), thus leaving two «Annunciations» on the silver frame of the Vatopedi mosaic icon.

We have also found the photograph of the icon of the Theotokos kept at Vatopedi among the unpublished photographs of Kondakov's mission to Mount Athos in 1898 (fig. 2). The silver revetment of this painted icon is decorated with three plates with Gospel scenes, that is the «Nativity», the «Presentation in the Temple» and the «Baptism of Christ». They were not a part of the original decoration of this setting and were added later when the revetment for the icon of the Theotokos was repaired. These three plates are similar to the plate of the Annunciation which is located in the upper left corner of the frame of the Crucifixion (fig. 3, 3b, 3c, 4). Of course, all four plates were taken from one setting, which perhaps was badly damaged. The analyses of these four plates give us reason to believe that the damaged setting dates from the Palaeologan period¹². We do not know when or why the setting of the mosaic icon of the Crucifixion was repaired, but I would like to call attention to the fact that the two scenes of the Annunciation on the setting tell us that the icon belonged to Vatopedi, the katholikon of which is dedicated to the Annunciation.

8. I. Furlan, *Le icone bizantine*, 73-74; A. Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du Moyen Âge*, Venice 1975, no. 22, fig. 53-59.

9. Kondakov, *Pamjatniki*, 109-110.

10. Compare the opinion by Kondakov, *Pamjatniki*, 109.

11. Grabar, *Les revêtements*, 52.

12. Kondakov, *Pamjatniki*, 303. Album photos of the Kondakov's mission to Mount Athos in 1898, photo no. 88.

The second mosaic icon, St. John Chrysostom (fig. 5), was kept in the monastery till 1894 and was then presented by Vatopedi's abbot Chrisander (Chyssanthos) to Alexander Nelidov, Russian Ambassador to the Sublime Porte¹³. This was not only a political gift, it was an economic one too. Alexander Nelidov in 1882-1897 as an ambassador had rendered important services to Greek Orthodoxy and, among the monasteries of Mount Athos, to Vatopedi in particular.

Two Russian scholars, Dmitri Ainalov, in 1896, and Nikodim Kondakov, in 1898, examined this icon with great care, when it was kept in the Nelidov collection in Constantinople¹⁴. Then Prof. Otto Demus, in 1958, devoted a special study to this unique relic of Byzantine art, then kept in the Dumbarton Oaks collection¹⁵. All these works were published, but Ainalov's notebooks, in his archives in St. Petersburg, contain detailed descriptions of the mosaic technique of this icon, its condition and his thoughts concerning its attribution. Ainalov published only a small part of this information in his article, and I think these materials could be of interest to the Dumbarton Oaks curators¹⁶.

No one who has written about the icon of St. John Chrysostom has doubted that it was an imperial gift to Vatopedi. I would like to focus attention on the name of John Cantacuzenus among Vatopedi's patrons. My idea may perhaps seem fanciful, but I would like to postulate that the presence of this valuable portable mosaic in Vatopedi should be connected with this Byzantine ruler. It seems that there are some indirect reasons for such a conclusion. John Cantacuzenus' interest in St. John Chrysostom's works and person is confirmed by his theological works as an active supporter of Hesychasm¹⁷. At the Vatopedi monastery, monks and scholars connected the name of John Cantacuzenus with other precious gifts: Orthodoxy's sacred relic of St. John Chrysostom's head and some manuscripts containing St. John Chrysostom's Commentary of the Gospels.

---

13. See the notes by Nikolaj Lihačev in the Archives of the Academy of Science of St. Petersburg: Fund 246, list I, file 92, p. 200.

14. D. V. Ajnalov, «Vizantijskie pamjatniki Afona. IV. Mozaičeskaja portativnaja ikona sv. Ioanna Zlatousta Vatopedskago monastyrja, nyne v sobranii A. I. Nelidova», *Viz. Vrem.* 6 (1899), 75-78; Kondakov, *Pamjatniki*, 116-118.

15. Demus, «Two Palaeologan Mosaic Icons», 110-119.

16. Archives of Academy of Science in St. Petersburg: Fund 737, list I, files 12, 15.

17. D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington 1968, 35-103.

Travellers to Constantinople mention among other sacred objects in the Byzantine capital St. John Chrysostom's head, preserved in a silver casket. This relic had been kept in the Convent of the Holy Mother of God, where the Nestorian ecclesiastic Rabban Sauma, at the end of the 13th century, and the Russian pilgrims Vasilij Kalika and Stephen of Novgorod, in the 14th century, and the deacon Zosima, around 1420, visiting Constantinople, saw it. Prof. George Majeska from an analysis of the Russian sources believes that they are speaking of the convent of the Virgin Pereč, located between the Holy Saviour at Mangana and the Church of the Virgin Panachrantos¹⁸.

According to the Vatopedi tradition, the sacred relic – the head of St. John Chrysostom – was presented to the monastery by John Cantacuzenus. As he died in 1383, the evidence of deacon Zosima is at variance with this legend. But Zosima spoke about St. John Chrysostom's head in an imprecise way; he did not write that he had seen this relic, he only mentioned that there was a convent where it was kept.

According to Russian documents, the Vatopedi abbot Damaskenos visited Moscow in 1652 and told the Russian tsar about the saint's relics of Vatopedi – the head of St. John Chrysostom and the cross of emperor Constantine the Great. In 1655, father Damaskenos brought these sacred objects to Moscow at tsar Alexios Romanov's request. But the Russian tsar behaved dishonourably and decided to keep these sacred objects in Moscow and not return them. A large amount of money and a promise to give the sacred objects back in 20 years or more were sent to Vatopedi. The monastery tried to recover them for Mount Athos many times, but without success. When the Vatopedi monk Kyrillos in 1665 showed great persistence, he was sent off to Solovetsky monastery in the north of Russia. At last, in 1693, Vatopedi received the final refusal and had to resign itself to the Russian tsar's will. The monastery suffered hardship as a result of the loss of a relic such as St. John Chrysostom's head. Vatopedi decided to display another relic and to tell the pilgrims that the head of St. Andrew from Crete had been sent to Moscow and not Chrysostom's head. This was published in the monastery's publications which were printed in Venice. When the Russian emperor Peter the Great in 1710 demanded an explanation for this situation, he was given a document by the monastery in which the fact that Moscow had the real St.

---

18. G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington 1984, 37, 153, 183, 374-375.

John Chrysostom's head was confirmed¹⁹. After the Russian Revolution of 1917 this relic was kept in the Moscow Patriarchate.

If it is true that John Cantacuzenus donated the head of St. John Chrysostom, we need to consider that the unique mosaic portable icon with the image of this famous saint was presented to the Vatopedi monastery too.

Vatopedi's third portable mosaic with the image of St. Anne and the Virgin (fig. 6) has a Slavonic inscription on the back²⁰. It tells us that the Byzantine icon had belonged to the first wife of the Russian tsar Ivan the Terrible, tsarina Anastasija. This icon is traditionally believed to have been presented to Vatopedi by Anastasija. From the special studies into this icon published in the Hermitage Museum in St. Petersburg and in *Zograf*, Belgrade²¹, I have come to the conclusion that this valuable mosaic icon was sent to the monastery by tsar Ivan the Terrible after tsarina Anastasija's death (7 August 1560). The tsar sent this private icon of the tsarina to Vatopedi for the monks to pray for her soul. This was the custom in Russia. We know that many private icons were sent to the Holy Trinity Lavra near Moscow and other Russian monasteries in order to have prayers said for the soul of the dead owner²². As a rule, these icons have inscriptions on the back as on the Vatopedi mosaic. The icon was sent to Vatopedi because Ivan the Terrible's father, grand duke Vasilij, had named himself a patron of this monastery. He was Sophia Palaeologus' son and considered himself to be a successor of the Byzantine emperors²³. Tsar Ivan the Terrible had even more reason to believe himself to be a successor of Byzantium as Sophia Palaeologus' grandson and the son of the duchess Helena Glinskaya, a relative of the Serbian despots. We know from the documents of the numerous and rich gifts that Ivan the Terrible made to the Athonite monasteries, especially to Vatopedi and

---

19. N. F. Kapterev, *Harakter otnošenij Rossii k pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII stoletijah*, Sergiev Posad 1914, 63-71; Barskij, *Vtoroe*, 199-200.

20. Furlan, *Le icone bizantine*, no. 25; *Inscriptions chrétiennes de l'Athos*, 26-27.

21. Yu. Piatnitsky, «The history of a Byzantine mosaic icon in Ancient Russia (The icon «Saint Anna with Virgin» from Vatopedi)», *Vizantija i Bližnij Vostok*, St. Petersburg 1994, 108-116; idem, «O vizantijskih mozaičnih ikonah v Drevnej Rusi», *Zograf* 21 (1992), 71-76.

22. T. V. Nikolaeva, *Early Russian Painting in the Zagorsk Museum*, Moscow 1977, no. 100, 104, 109, 178, 223.

23. A. L. Ckoroškevič, *Russkoe gosudarstvo v sisteme meždunarodnih otnošenij konca XV-načala XVI v.*, Moscow 1980, 202-203.

Chilandar²⁴. Tsar Ivan the Terrible showed preference to these monasteries because of his relations with the families of Palaeologus and Branković (see fig. 7).

We have come to the conclusion from an analysis of the Russian chronicles and other documents of the 16th century that the Byzantine portable mosaic icon could have come to tsarina Anastasija from Ivan the Terrible's grandmother, the duchess Anna Glinskaya. She gave her blessing to Anastasija with this icon on 3 February 1547 right after the wedding ceremony. According to the Russian traditions, after the marriage night the husband's parents were to give their blessing to the young wife with icons and crosses. Because the tsar's parents died when he was a child, his grandmother, duchess Anna Glinskaya, gave her blessing to his first and beloved wife Anastasija. The chronicles indicate that duchess Anna had prepared Anastasija for the wedding ceremony.

It seems that the wedding day had been fixed, not by chance, on Sts. Symeon and Anne's day. Anastasija's first child was named Anna, too, in honour of her grandmother²⁵.

As the duchess Anna Glinskaya was a relative of the Serbian despots, she had obtained through this kinship ownership of the valuable Byzantine icon. Anna was a daughter of voevoda Stefan Jackič, her sister Helena was despot John Branković's wife. The family of Branković in their turn had close ties with the house of the last Byzantine emperors, the Palaeologoi (see fig. 7)²⁶. Thus the portable Byzantine mosaic of St. Anne and the Virgin, made at the Byzantine emperor's court and finding its way through Serbia to Russia,

24. A. N. Murav'ev, *Snošeniia Rossii s Vostokom po delam cerkovnim*, I, St. Petersburg 1858, 49-51, 60, 62, 64, 69, 71, 147; N. F. Kapterev, «Russkaja blagotvoritel'nost' monastiriim sv. Gori Afonskoj v XVI, XVII i XVIII stoletijah», *Čtenija v Obščestve ljubitelej duhovnogo prosvěšćenija*, Moscow 1882, 93-94; *Opis' arhiva Posol'skogo prikaza 1626 goda*, I, Moscow 1977, 70-71.

25. *Drevnjaja Rossijskaja Vivljoifika*, XIII, Moscow 1790, 29-35; V. D. Nazarov, «Svadebnie dela XVI veka», *Voprosi istorii* 10 (1976), 110-123; M. N. Tihomirov, «Zapiski o regenstve Eleni Glinskoj i bojarskom pravlenij 1533-1547 gg.», in M. N. Tihomirov, *Russkoe letopisanie*, Moscow 1979, 180-181; Čin svadebnij, *Pamjatniki literatury Drevnej Rusi. Sredina XVI veka*, Moscow 1985, 175-176, 190.

26. M. M. Tihomirov, Ivan Groznij i Serbia, M. N. Tihomirov, *Istoričeskie svjazi Rossii so slavjanskimi stranami i Vizantijej*, Moscow 1969, 86-87; B. Ferjančić, *Despota u Vizantii i jugoslovenskim zemljama*, Belgrade 1960, 193-204.

came back in the 16th century to Greece to a famous Byzantine monastery, Vatopedi, and was kept there from that moment as a sacred relic.

The Russian chronicles mention one more mosaic icon which came from Vatopedi. In May of 1625, a delegation from Orthodox monasteries of the East and the patriarch of Jerusalem Theophanes came to Moscow. Archimandrite Ignatios with the monks from Vatopedi were members of this delegation. The delegation had an audience with tsar Michael Romanov and gave him gifts and sacred relics. Vatopedi presented him with Sts. Cyprian and Justin's relics, St. Tatiana's right hand, and a mosaic icon of Christ²⁷. The sacred objects and icons which were given to the Russian tsars as a rule were taken to the special Icons Room in Moscow's Kremlin, in which the icons, crosses, panaghias and other sacred objects were kept²⁸. The mosaic icon of Christ from Vatopedi was probably taken there. Unfortunately, we have not discovered any details about this portable mosaic or about its subsequent history in Russia. Even this simple information increases the number of Byzantine portable mosaic icons kept at Vatopedi.

I would like to stress that in Moscow under the Russian tsars' court, they knew and valued highly Byzantine portable mosaic icons. The facts I have narrated already confirm that.

There are also two more points: tsar Ivan the Terrible had the mosaic icon of the Archangel Michael with a silver frame given to him in 1583 by the monks of Chilandar²⁹. Another mosaic icon, of four Church Fathers, belonged to tsarina Irina Godunova, tsar Fedor's wife. Then in the 17th century it was kept by other Russian tsarinas. This relic entered a private collection – Nicholas Liháčev's in St. Petersburg – on the eve of the 20th century and is now kept at the Hermitage Museum³⁰. We do not know how this mosaic came to Russia; perhaps it was brought from Mount Athos. We would like to hope that some new documents will reveal its story.

So, thanks to the Russian materials, we are now able to increase the repertory of Byzantine portable mosaic icons connected with Vatopedi, and

---

27. Murav'ev, *Snošenii Rossii*, II, 27-28.

28. Yu. Piatnitsky, «Balkan works of art in Russia», *Drevnerusskoe iskusstvo, Balkani i Rus'*, St. Petersburg 1995, 229-241.

29. Murav'ev, *Snošenii Rossii*, I, 128.

30. Yu. Piatnitsky, «Vizantijskaja i postvizantijskaja ikonopis'», *Iz kolekcij akademika Nikolaja Liháčeva, Katalog vystavki*, St. Petersburg 1993, no. 224, 82-83; Yu. Piatnitsky, «Unikal'nij pamjatnik vizantijskogo iskusstva iz sobranija Ermitaža» (in print).

we may be able to add Christ's icon to the well-known relics. We have tried to retrace the story of the icon of St. Anne with the Virgin. We have supposed that the icon of St. John Chrysostom may be connected with John Cantacuzenus' name. We have turned our attention to one detail of the silver frame of the mosaic icon of the Crucifixion. It is my hope that these simple materials prove useful, and that our knowledge and hypotheses can be supplemented, confirmed or disproved by Greek archives.

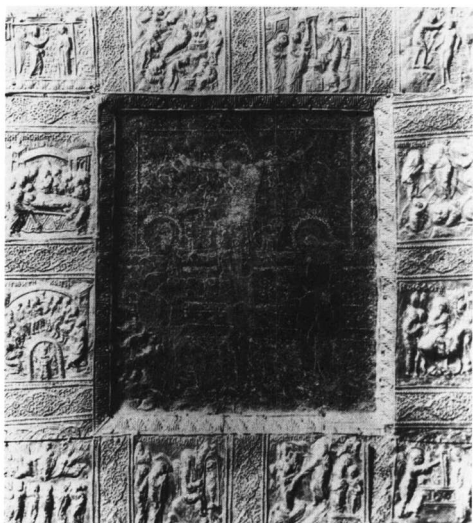

Fig. 1. Icon «Crucifixion»

Fig. 2. Icon «Our Lady»

Fig. 3a. «Nativity». Fragment of the setting from the icon «Our Lady»

Fig. 3b. «Christ's Presentation in the Temple». Fragment of the setting from the icon «Our Lady»

Fig. 3c. «The Baptism of Christ». Fragment of the setting from the icon «Our Lady»

Fig. 4. «Annunciation». Fragment of the frame from the icon «Crucifixion»

Fig. 5. Icon «St. John Chrysostom»

Fig. 6. Icon «St. Anna with Mary»

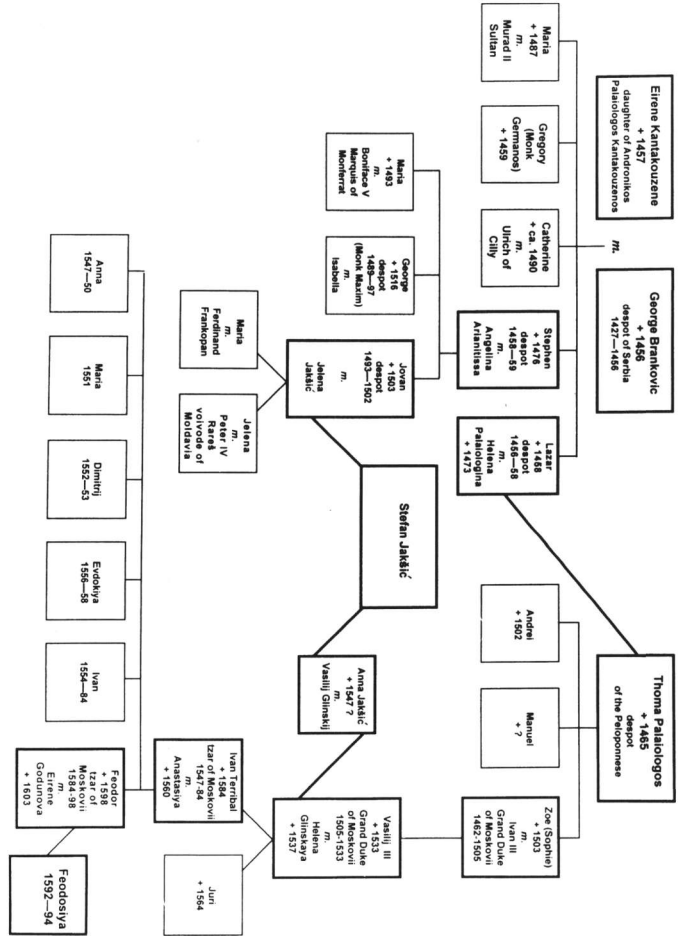

Fig. 7. Genealogical diagram showing the relationship of the Grand Duke of Moscow with the Palaeologan and Brankovic families

Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΟΥ ΤΕΜΠΛΟΥ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ (17ος αι.)

Ιωάννης ΤΑΒΛΑΚΗΣ

Αφορμή για τη σημερινή ανακοίνωση μας δίνει μια παλιά προσέγγιση στο υλικό των φορητών εικόνων της μονής Βατοπεδίου. Στις 29 Ιουλίου 87, καταγράφοντας τις φορητές εικόνες της μονής στο τότε εικονοφυλάκιο, καταγράψαμε και δύο υπερμεγέθεις εικόνες που είχαν για θέμα τους τη Θεοτόκο (φωτ. 1) και τον άγιο Ιωάννη το Θεολόγο (φωτ. 2), με αριθμούς 864 και 863 αντίστοιχα. Στον πυρετό της εργασίας της εποχής εκείνης, το μόνο που σημειώθηκε ήταν πως επρόκειτο για τις μορφές της Θεοτόκου και του Ιωάννου από λυπηρά (864, διαστάσεις: 132 x 48 x 9,5 εκ. και 863: 134 x 46,5 x 7,5 εκ.) και με κάποια επιφύλαξη η χρονολόγησή τους. Σήμερα, δέκα περίπου χρόνια αργότερα, μπορούμε με μεγαλύτερη ασφάλεια να μιλήσουμε για τις δύο αυτές εικόνες.

Η πρώτη παρατήρηση αφορά το μέγεθος των εικόνων, το οποίο ξεπερνά το 130 x 45 εκ., μέγεθος όχι σύνηθες σε Αγιορείτικες εικόνες. Έργα τέτοιων διαστάσεων ήσαν κυρίως εικόνες που προορίζονταν για τα μεγάλα τέμπλα, όπως οι εικόνες του Πρωτάτου και του καθολικού της μονής Ιβήρων. Το δεύτερο ήταν η στάση των μορφών της Θεοτόκου και του Ιωάννη με στροφή, γεγονός που επιβεβαιώνει την αρχική παρατήρηση ότι επρόκειτο για τις μορφές που πλαισιώνουν τον Εσταυρωμένο σε όλα τα Αγιορείτικα τέμπλα την περίοδο της Τουρκοκρατίας, τουλάχιστον από το 17ο αι. και εξής. Το τρίτο ήταν η διατήρηση ενός χάλκινου στηρίγματος στην εικόνα του Ιωάννη, ακριβώς πάνω από την κεφαλή του και η διατήρηση οπής πάνω από το κεφάλι της Θεοτόκου, υπόλειμμα προφανώς αντίστοιχου στηρίγματος, γεγονός που υποδηλώνει τη σχέση των δύο εικόνων. Και τέλος, ο όμοιος ξυλόγλυπτος διάκοσμος που περιβάλλει και τις δύο εικόνες. Και οι δύο μορφές είναι ζωγραφισμένες σε πράσινο κάμπο και χρυσό βάθος με χρωματισμούς κυρίως στις αποχρώσεις του καφέ, ενώ η σάρκα αποδίδεται σε χρώμα ανοικτό ρόδινο με περιορισμένες λευκές αραιές πινελιές στα εξέχοντα σημεία του προσώπου και του χεριού. Κύριο χαρακτηριστικό και στις δύο μορφές, ο τρόπος απόδοσης του πόνου με τα σκοτεινά τρίγωνα κάτω από τα μάτια (φωτ. 3).

Αφού οι παραπάνω παρατηρήσεις ήταν βέβαιες και οι δύο εικόνες ανήκαν σε ένα σύνολο εσταυρωμένου, τότε δεν απέμενε παρά να αναζητηθεί και ένας υπερμεγέθης σταυρός για να συμπληρωθεί η εικόνα. Και πράγματι, ο καθηγητής Ν. Νικονάνος στο κείμενό του για τα ξυλόγλυπτα της μονής Βατοπεδίου στο σχετικό τόμο, σημειώνει ότι εντόπισε ένα τέτοιο έργο στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, καταλήγοντας ότι ο συγκεκριμένος σταυρός «πρέπει να αποτελούσε την κορύφωση του πρώτου ξυλόγλυπτου χρυσωμένου τέμπλου του Καθολικού»¹. Το 1995, η Αρχαιολογική Υπηρεσία συντήρησε τον εν λόγω σταυρό (φωτ. 4), μέγιστου ύψους περίπου 4 μ., και μετά τον καθαρισμό της ζωγραφικής διαπιστώθηκε ότι πρόκειται, εκτός από τις μνημειώδεις διαστάσεις του και για ένα σημαντικό καλλιτεχνικό έργο με ζωγραφική προσεγγίση, που έγινε το πρώτο μισό του 17ου αι. Ο Χριστός είναι καρφωμένος σε ζωγραφιστό σταυρό που στηρίζεται σε βράχους, ενώ σε μικρό σπήλαιο χαμηλότερα εικονίζεται το σύνθετο κρανίο του Αδάμ, πάνω στο οποίο καταλήγουν οι σταγόνες από το αίμα των ποδιών του Χριστού. Οι κεραιές διαπλατύνονται στα άκρα για να ζωγραφιστούν τα τέσσερα σύμβολα των ευαγγελιστών. Η ομοιότητα των ζωγραφικών χαρακτηριστικών με τις μορφές της Παναγίας και του Ιωάννου του Θεολόγου που μνημονεύτηκαν παραπάνω είναι προφανής (φωτ. 7).

Ο επόμενος προβληματισμός δημιουργήθηκε όταν κατά τον καθαρισμό του σημερινού τέμπλου συντηρήθηκε η εικόνα της εις Άδου Καθόδου μετά την αφαίρεσή της από τη σειρά του δωδεκαόρθου (φωτ. 16). Τότε διαπιστώθηκε ότι η συγκεκριμένη εικόνα βρέθηκε στη θέση αυτή σε δεύτερη χρήση, γεγονός που επιβεβαιώθηκε από το πριόνισμα προκειμένου να προσαρμοστεί στο χώρο, χωρίς να θυγεί ο προϋπάρχων ξύλινος ελκυστήρας που διέρχεται από το συγκεκριμένο σημείο (φωτ. 15). Επίσης παρατηρήθηκε ότι η εικόνα είχε πριονιστεί περιμετρικά προκειμένου να ελαττωθούν οι διαστάσεις της με αποτέλεσμα να αποσπαστούν και τμήματα από τις μορφές. Εκτός αυτού εντοπίστηκε ότι στο άνω μέρος υπάρχουν υπολείμματα άλλης διαμόρφωσης – ίσως τμήματα από ένα πολυμερές τόξο.

Έτσι, εκτός από τα τεχνικά δεδομένα που ήδη αναφέρθηκαν, η ομοιότητα της ζωγραφικής τέχνης με τα δύο λυπηρά ήταν προφανής. Φυσικό αποτέλεσμα ήταν η στροφή της έρευνάς μας προς την αναζήτηση στοιχείων του προϋπάρχοντος του σημερινού τέμπλου, όπου προφανώς ανήκαν τα τμήματα που είχαν με επισημάνει. Οι σκαλωσιές καθαρισμού του τέμπλου ήταν ακόμη στη θέση

1. *Μονή Βατοπαιδίου*, Β', 537.

τους. Όμως οι εικόνες ήταν πολύ μαυρισμένες για να μπορεί κανείς να διακρίνει παλαιότερο υλικό μέσα στις εικόνες του 18ου αι. Φως μας έδωσε μια εικόνα της Γεννήσεως (φωτ. 17), που και αυτή είχε πριονιστεί, όπως και η εις Άδου Κάθοδος για να τοποθετηθεί χωρίς να φθαρεί ο άλλος ελκυστήρας. Ο δρόμος του προβληματισμού μας ήταν σωστός. Έλπετε να βρούμε και άλλα τμήματα του παλαιότερου τέμπλου. Όμως ο καιρός είχε περάσει, οι εργασίες διεκόπησαν για τον περασμένο χειμώνα και μόνο προ ολίγων μηνών επαναλήφθηκαν. Τώρα έχουμε στα χέρια μας περισσότερες εικόνες από το παλαιότερο αυτό τέμπλο.

1. Εικόνα Σταυρώσεως (φωτ. 18). Εδώ μετά τον καθαρισμό, αποκαλύφθηκε ότι όχι μόνον τα χαρακτηριστικά της ζωγραφικής ήταν όμοια με αυτά του Σταυρού και των λυπηρών (για παράδειγμα, ο τρόπος απόδοσης του πόνου στο πρόσωπο της Παναγίας και του Ιωάννη με τις τριγωνικές σκιές κάτω από τα μάτια, ο τρόπος απόδοσης του νεκρού Χριστού, οι σκουρόχρωμοι προπλασμοί με τα ρόδινα σαρκώματα και τα αραιά φώτα στις εξέχουσες επιφάνειες), αλλά επιβεβαιώθηκε η υποψία που δημιούργησε η εις Άδου Κάθοδος, ότι δηλαδή η άνω απόληξη των εικόνων αυτών ήταν περίτεχνη με επίστεψη ξυλόγλυπτου πλαισίου με τοξωτούς αναβαθμούς που σχημάτιζαν ένα πολυμερές τόξο, κάτι δηλαδή αντίστοιχο με αυτό που περιβάλλει το σταυρό και τα λυπηρά.

2. Εικόνα της Υπαπαντής (φωτ. 19, 20). Τα στοιχεία της τέχνης είναι όμοια, η παρέμβαση στις διαστάσεις, με αφαίρεση τμήματος των μορφών, σαφής. Τα πολύπλοκα οικοδομήματα που είχαμε συναντήσει στη Σταύρωση επαναλαμβάνονται και εδώ καθώς επίσης και μια πλουσιότερη χρωματική διαπραγμάτευση που διαχειρίζεται σε δευτερεύοντα πρόσωπα ο ζωγράφος.

3. Εικόνα των Εισοδίων της Θεοτόκου (φωτ. 21). Τα χαρακτηριστικά της τέχνης είναι όμοια, η σύνθεση πολυπρόσωπη, η αγάπη για τον αρχιτεκτονικό πλούτο προφανής, όπως και στις προηγούμενες δύο εικόνες. Στη μορφή του ιερέα διακρίνεται το διακοσμητικό ενδιαφέρον του ζωγράφου, αλλά και το ιδιαίτερο πλάσιμο των όγκων με τα έντονα εξογκώμενα ζυγωματικά και των μαλλιών με τους λευκούς βοστρύχους πάνω σε καστανό βάθος (φωτ. 22).

Αυτή η τελευταία παρατήρηση μας οδήγησε σε μια ανάμνηση και πάλι των ημερών εκείνων του 1987, τον καιρό δηλαδή της πρώτης γενικής καταγραφής των εικόνων του εικονοφυλακίου. Τότε είχαμε καταγράψει δύο περιέργες εικόνες στυλιτών (φωτ. 9), περίεργες όχι μόνον ως προς τον τρόπο παρουσίασης των μορφών, αλλά και ως προς τις διαστάσεις: στενές εικόνες με υπερβολικά μεγάλο μήκος (Συμείων: 185 x 36 x 3,5 – Δανιήλ: 182 x 27 x 3,5 εκ.). Αν και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των στυλιτών (φωτ. 10) είναι ουσιαστικά αυτά

που συναντήσαμε στις προηγούμενες εικόνες (εξογκωμένα ζυγωματικά, ανοικτή ρόδινη σάρκα, αραιές λευκές πινελιές στα φάτια κ.λ.π.) αυτό που έπρεπε να απαντηθεί ήταν το πού θα μπορούσε να βρισκόταν οι δύο αυτές ιδιόρρυθμες εικόνες, οι οποίες παρουσιάζουν και αισθητή διαφορά πλάτους (36-27 εκ.) μεταξύ τους.

Η βεβαιότητα ότι οι δύο στυλίτες ανήκαν στο σύνολο του παλαιότερου τέμπλου και ότι με κάποιον τρόπο ήταν προσαρμοσμένοι σ' αυτό, οδήγησε τη σκέψη μας στο παλιότερο μέχρι σήμερα σωζόμενο τέμπλο του Αγίου Όρους, στο τέμπλο του Πρωτάτου (1611). Στη φωτογραφία που δημοσιεύει ο Gabriel Millet στον τόμο των τοιχογραφιών του Άθω (φωτ. 8), το τέμπλο του 1611 είναι ακόμα στη θέση του και ένα βασικό χαρακτηριστικό είναι η ανομοιογένεια των διαστάσεων στα ανοίγματα των εικόνων, διαφοροποίηση που προφανώς οφείλεται στη χρήση παλαιότερων εικόνων στο τότε νεότερο τέμπλο (δηλαδή εικόνων του Θεοφάνη, για τις οποίες σύντομα θα παρουσιάσουμε νέα στοιχεία, γιατί διατηρούνται κάτω από επιζωγραφίσεις σε λίγα άθικτα τμήματα αλλά ικανά να τεκμηριώσουν την άποψή μας). Εκείνο όμως που ενδιαφέρει το σημερινό θέμα μας είναι η χρήση μιας στενής εικόνας στο Πρωτάτο με τρεις επάλληλες μορφές (φωτ. 23), θέμα ασυνήθιστο σε εικόνες τέμπλου, λύση που υπογορεύτηκε από την ανάγκη κάλυψης του στενού ελεύθερου χώρου που απέμεινε μετά την ένταξη των παλαιότερων εικόνων στο νέο τέμπλο του 1611. Τέλος, η παρουσία σε ζωγραφική τοίχου του στυλίτη στα νότια, προφανώς απηχεί ένα πρότυπο λύσεως για τη θέση των στυλιτών στο παλαιό τέμπλο της μονής Βατοπεδίου.

Αλλά και άλλα στοιχεία μπορούμε να αντλήσουμε από τη φωτογραφία του τέμπλου του Πρωτάτου, χρήσιμα στη μελέτη μας. Και πρώτα απ' όλα η γενική σύνθεση με τον Εσταυρωμένο, τα λυπηρά και τις δύο επιγραφές στο κάτω μέρος. Αν και το θέμα μας δεν είναι το τέμπλο του Πρωτάτου, ωστόσο υπάρχουν σημαντικά στοιχεία σχέσεων με το Βατοπέδι και γι' αυτό θα επιμείνουμε ακόμη.

Στην ξυλόγλυπτη επιγραφή κάτω από το σταυρό βρίσκεται σκαλισμένο και το όνομα του ξυλόγλυπτη του 1611: «ἱερομόναχος Νεόφυτος τὸ ἐπίκλην Ρούτης»². Αν και το όνομα Νεόφυτος είναι σύνθετος στην αγιορειτική κοινωνία, το επώνυμο Ρούτης εμφανίζεται εδώ, όσο γνωρίζω, για πρώτη φορά και προκαλεί εντύπωση η διάθεση του ξυλόγλυπτη να απαθανατίσει το επώνυμο του, όπως επίσης και το ρήμα που χρησιμοποιεί για τη δουλειά του: «ἐλεπτουργήθη διὰ χειρὸς Νεοφύτου...».

2. *Inscriptions chrétiennes*, αρ. 15· *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, 302.

Το περίεργο επώνυμο και το χαρακτηριστικό της εργασίας ρήμα, στάθηκαν αφορμή για τον εντοπισμό ενός ακόμη έργου του ίδιου ξυλογλύπτη το οποίο βρίσκεται στη μονή Βατοπεδίου και είχαμε καταγράψει το 1987 με αριθμό καταγραφής 798. Αυτή τη φορά δεν πρόκειται φυσικά για τέμπλο, αλλά για ένα σπάνιο είδος: για ένα βρέβιο ή παρρησία που χρησιμοποιείται στην Πρόθεση για την ανάγνωση των ονομάτων κατά τις Ακολουθίες (φωτ. 11). Το μνημείο αυτό φέρει στην πρόσοψη τον Ευαγγελισμό με την κάθε μορφή σε ένα φύλλο· με αντίστοιχο τρόπο διατάσσονται χαμηλότερα τα δύο αστέρια και τα δύο τμήματα της επιγραφής, στην οποία με ανάγλυφους χαρακτήρες αναγράφεται: «ἐλεπτούργηθη διὰ χειρὸς Νεοφύτου ἱερομονάχου ἐπίκλην Ρούτης ἐπὶ ἔτους ζρϞδ' (7124-5508=1616) Ἰνδικτιῶνος ιδ', μὴν μάρτιος α'».

Δεν υπάρχει νομίζω καμία αμφιβολία ότι ο καλλιτέχνης του τέμπλου του Πρωτάτου, ελεπτούργησε (πραγματικά) και τη συγκεκριμένη παρρησία πέντε χρόνια αργότερα, το 1616. Και αξίζει νομίζω να σταθούμε για λίγο στο έργο αυτό όχι μόνο για τις μνημειώδεις διαστάσεις του, αλλά και για τη σπάνια εργασία ξυλογλύπτου και ζωγραφικής.

Καθώς ανοίγουν τα δύο πρώτα μεγάλα εξώφυλλα (φωτ. 12), αντικρίζει κανείς άγραφες, λευκές επιφάνειες, προσεκτικά χωρισμένες σε στήλες που υπενθυμίζουν τη διάταξη των κανόνων των ευαγγελιστών από τα χειρόγραφα, αλλά και κάτι ακόμη: δύο τρίγωνα στο άνω μέρος με ανάγλυφη, σχεδόν ολόγλυφη, παράσταση κληματίδας. Εξίσου προσεγμένες είναι και οι λεπτομέρειες του κοσμήματος του θριγκού, του οποίου τα συνεχόμενα ανάγλυφα φύλλα θυμίζουν το αντίστοιχο κόσμημα, που σώζεται αποσπασματικά γύρω από το μεγάλο σταυρό, που αναφερθήκαμε στην αρχή. Μια έκπληξη περιμένει τον ερευνητή καθώς ανοίγει και τα δύο επόμενα φύλλα (φωτ. 13, 14): η παρουσία του Χριστού σε προτομή και ευλογία μέσα σε ένα εντυπωσιακό ολόχρυσο βάθος που θαμπώνει ακόμα και σήμερα το θεατή: είναι το ίδιο λαμπρό φύλλο χρυσού, που συναντήσαμε και στις εικόνες της Σταύρωσης, της Υπαπαντής και των Εισοδίων. Και κάτι ακόμη: η διάταξη των τόξων που δημιουργούνται στις δύο άνω πλευρές του αετώματος που βρίσκεται ο Χριστός θυμίζουν τα αρνητικά αποτυπώματα των βαθμιδωτών τόξων, που επισημάναμε σε όλες τις παραπάνω εικόνες.

Η γοητευτική αυτή αποκάλυψη του 1616, εκτός από την ταύτιση του ξυλογλύπτη και τη χρονολόγηση του παλαιότερου τέμπλου, τη χρονολόγηση της διπλής επιγραφής (φωτ. 5, 6) στο μεγάλο σταυρό («Ανιστορήθη ὁ Τίμιος καὶ ζωποιοὺς σταυρὸς δι' ἔξόδου τοῦ ὁσιοτάτου ἑν μοναχοῖς κυρίου Γριγορίου τὸ ἐπίκλην ἠραατουρχς(;) ἔξ Ἰωαννίνων») επιβεβαιώνει και μια ακόμη ιστορική

μαρτυρία για το παλιό τέμπλο: στα 1698 ο Ιωάννης Κομνηνός περιγράφει το τέμπλο με τα εξής λόγια: «Καί ἔξωθεν τούτων (των μαρμάρων) ἕτερον (τέμπλον) ξύλινον πανταχόθεν περικεχρυσωμένον μετέχνην ἄμιμητον».

Δύο ακόμη στοιχεία θα πρέπει να προστεθούν πριν από το τέλος αυτής της παρουσίασης. Το πρώτο αφορά ένα κάθισμα (σκαμνί) ξύλινο με την επιγραφή: ΕΡΓΟΝ ΤΑΠΕΙΝΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ (φωτ. 24, 25) που διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση στη μονή Βατοπεδίου και θα μπορούσε πιθανόν να αποδοθεί στον ίδιο Νεόφυτο που εργάστηκε στη μονή το 1616. Το δεύτερο είναι μια σειρά δεσποτικών εικόνων που βρίσκονται σήμερα στο τέμπλο του παρεκκλησίου της αγίας Ζώνης στη μονή Βατοπεδίου (ιδιαίτερα ο Πρόδρομος [φωτ. 26] και ο Ιωάννης ο Θεολόγος) που φαίνεται ότι προέρχονται από το σύνολο των εικόνων του παλαιού τέμπλου του καθολικού.

Μετά τον καθαρισμό των εικόνων που είδαμε νωρίτερα δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι οι χρυσές επιφάνειες που λαμπύριζαν τότε (ήταν μόλις 80 ετών, όταν τις είδε ο Κομνηνός) είναι οι ίδιες επιφάνειες που αποκαλύπτονται σήμερα. Ο Νεόφυτος ιερομόναχος πρέπει να δούλευε στο Βατοπέδι για μεγάλο χρονικό διάστημα.

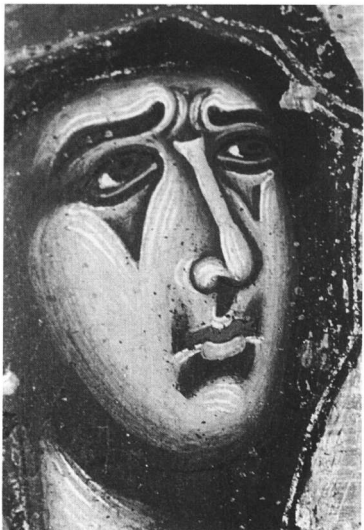
Όπως επισημαίνει ο ερευνητής του νεότερου αρχείου της μονής Βατοπεδίου, κ. Κρίτων Χρυσοχοΐδης, είναι «σαφής πάντως η οικονομική ανάκαμψη που παρατηρείται από τα τέλη του 16ου αι.» και παραμένει αναμφισβήτητο γεγονός. «Τούτο δίνει τη δυνατότητα για την εκτέλεση εκτεταμένων εργασιών στο οικοδομικό συγκρότημα της Μονής. Ο οργανισμός των ανακαινίσεων, των ελεγκτάσεων..., καθώς και εκτέλεση καλλιτεχνικών έργων θα αυξάνεται προοδευτικά». Στο ανακαινιστικό αυτό κλίμα θα μπορούσε να ενταχθεί και η δημιουργία του νέου τέμπλου από τον ιερομόναχο Νεόφυτο το 1616.

1. Η Θεοτόκος

2. Ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος

3. Λεπτομέρεια της φωτ. 1

4. Ο εσταυρωμένος με τα σύμβολα των Ευαγγελιστών

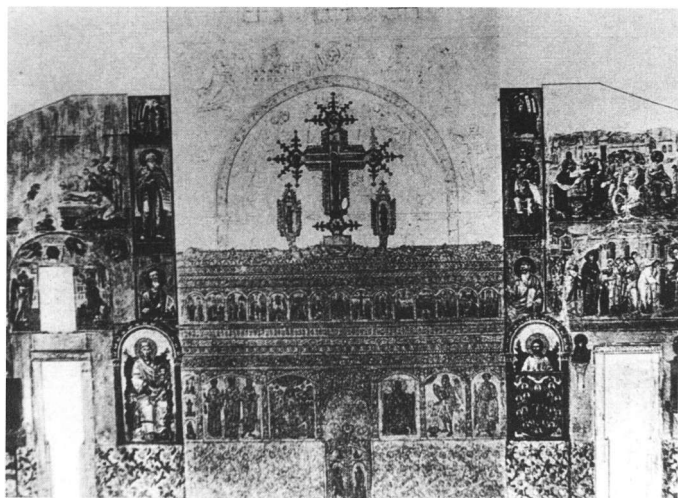
6. Η επιγραφή στον εσταυρωμένο (αριστερό τμήμα)

6. Η επιγραφή στον εσταυρωμένο (δεξί τμήμα)

7. Λεπτομέρεια του πίν. 4

8. Το τέμπλο του Προστάτου (φωτ. G. Millet)

9. α. Ο άγιος Δανιήλ ο στυλίτης
β. Ο άγιος Συμεών ο στυλίτης

10. Λεπτομέρεια της φωτ. 9β

11. Το βρέβιον της Μ. Βατοπεδίου

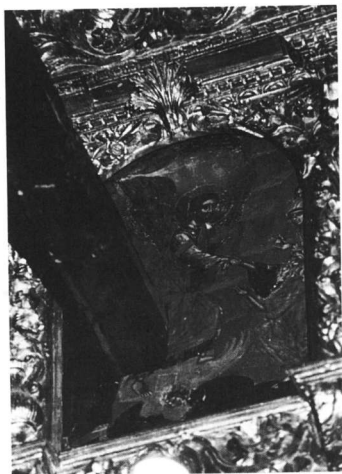
12. Το βρέβιον με ανοικτά τα πρώτα εξώφυλλα

13. Το βρέβιο με ανοικτά όλα τα φύλλα

14. Λεπτομέρεια της φωτ. 13

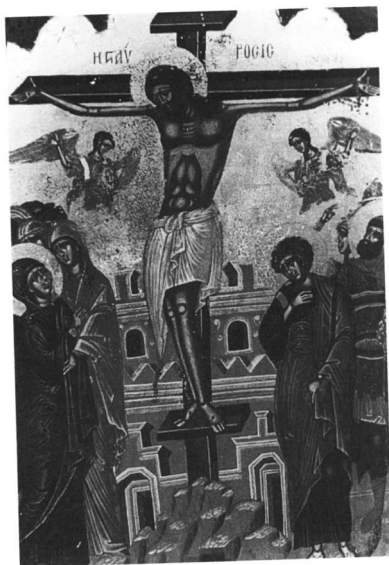

15. Εις Άδου Κάθοδος.
Η εικόνα στη θέση της στο τέμπλο

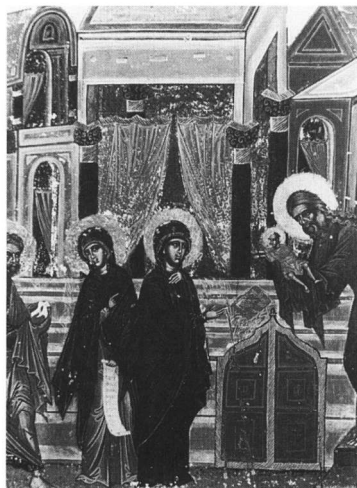
16. Εις Άδου Κάθοδος.
Η εικόνα κατά την συντήρηση

17. Γέννηση.
Η εικόνα στη θέση της στο τέμπλο

18. Σταύρωση

19. Υπαπαντή

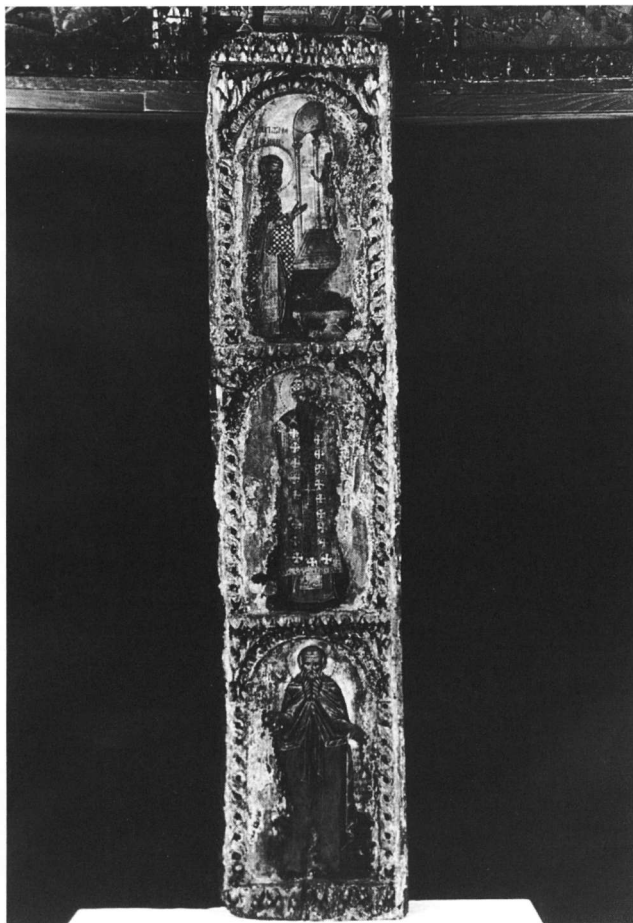
20. Λεπτομέρεια της φωτ. 19

21. Εισόδια της Θεοτόκου

22. Λεπτομέρεια της φωτ. 21

23. Τέμπλο Προστάτου.
Τρεις άγιοι σε κάθετη διάταξη

24. Ξύλινο σκαμνί
Έργο μοναχού Νεοφύτου

25. Άλλη πλευρά του έργου της φωτ. 24

26. Ιωάννης ο Πρόδρομος. Από το τέμπλο του παρεκκλησίου της Αγίας Ζώνης

ΤΡΕΙΣ ΣΕΡΒΙΚΕΣ ΛΕΙΨΑΝΟΘΗΚΕΣ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ

Branislav TODIĆ

Από τα πολλά πλούσια δώρα από τη Σερβία, που έφθασαν κατά τη διάρκεια των αιώνων στο Βατοπέδι, ελάχιστα σώζονται μέχρι σήμερα. Αυτήν τη φορά θα συγκεντρώσουμε την προσοχή μας σε τρεις λειψανοθήκες οι οποίες, με βεβαιότητα ή με πολλές πιθανότητες, προέρχονται από τη Σερβία.

Η Ζώνη της Θεοτόκου (πίν. 1) είναι ένα από τα πιο πολύτιμα κειμήλια του μοναστηριού. Δεν είναι γνωστό πότε η ζώνη έγινε ιδιοκτησία του Βατοπεδίου και ποιος ήταν ο δωρητής της. Σήμερα φυλάσσεται σε ασημένιο κιβώτιο, διακοσμημένο με ανάγλυφα στολίδια, ποικίλα, και με παραστάσεις των ευαγγελιστών. Στην εσωτερική πλευρά του σκεπάσματος είναι ζωγραφισμένη η Κοίμηση της Θεοτόκου και στις γωνίες είναι γραμμένες σε στίχους ωδές για τη Ζώνη της Θεοτόκου και για το δωρητή, τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Ιωάννη Καντακουζηνό¹. Όμως η σύνδεση του κειμήλιου αυτού με τον βυζαντινό αυτοκράτορα είναι μεταγενέστερη, δεν πρέπει να είναι παλαιότερη από το 19ο αιώνα². Η ζωντανή παράδοση του 18ου αιώνα φέρει ως δωρητή του φημισμένου κειμήλιου το Σέρβο πρίγκιπα Λάζαρο. Το έτος 1744 το κειμήλιο περιγράφει ο Β. Γκριγκόροβιτς Μπάροσι³. Το 1794 στο παρεκκλήσι της Αγίας Ζώνης της Θεοτόκου ζωγραφίζεται ο πρίγκιπας Λάζαρος που κρατά ανοιχτό το μικρό κιβώτιο, στο καπάκι του οποίου είναι γραμμένη η ακόλουθη επιγραφή: «Λάζαρος κνέζης Σερβίας και βασιλεύς Γραικίας ἀνατίθημι τὸ κραταῖον ὄπλον σὺν τῇ ἀχράντῳ ζώνῃ τῆς Παναγίας μου τῇ Μονῇ Βατοπαιδίου τῆς βασι-

---

1. F. Dölger - E. Weigand - A. Deindl, *Mönchsland Athos*, Μόναχο 1943 [στο εξής: *Mönchsland Athos*], πίν. 169.

2. Το όνομα του αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνού πρώτη φορά εμφανίζεται σε χαλκογραφία – σήμερα στην Εθνική Πινακοθήκη Αθηνών – της Αγίας Ζώνης της Θεοτόκου το 1817: Mylonas, *Athos*, αρ. 24, 70-71· S. K. Kisas, «Predstava svetog Save Srpskog kao ktitora manastira Vatopedas», *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 19 (1983) [στο εξής: Kisas, «Predstava»], 185, 193.

3. Barskij, *Vtoroe*, 202.

λείας μου»⁴. Ήδη ο Νικόδημος ο Αγιορείτης παρατηρεί ότι η επιγραφή δεν είναι αυθεντική και γνήσια και υποθέτει ότι αποτελεί μετάφραση σλαβικής επιγραφής για τον Τίμιο Σταυρό, τον οποίο δώρισε ο πρίγκιπας Λάζαρος στη μονή του Βατοπεδίου⁵. Όμως, ο Νικόδημος δεν είχε καμιά αμφιβολία ότι η Ζώνη της Θεοτόκου ήταν δώρο του Λάζαρου, μολονότι έκανε και ορισμένες χρονολογικές παρανοήσεις, τις οποίες διόρθωσε ο Γ. Σμυρνάκης⁶. Από την πλευρά του ο Σ. Κίσσας εφιστά την προσοχή στο ότι ο τίτλος του πρίγκιπα Λάζαρου δε συμβιβάζεται με εκείνον τον οποίο έφερε ο Σέρβος ηγεμόνας όσο ζούσε⁷. Επίσης, ο Κίσσας δικαιολογημένα απορρίπτει τον ισχυρισμό ότι το παρεκκλήσι της Αγίας Ζώνης, στο οποίο βρίσκεται το πορτρέτο του πρίγκιπα Λάζαρου, ανηγέρθη από το Βοεβόδα της Βλαχίας Νιαγκόγια Βεσαράβα το 1526. Ο Κίσσας προτείνει ως υπόθεση ότι η Ζώνη της Θεοτόκου έφθασε στη μονή του Βατοπεδίου χάρις στη σύζυγο του Νιαγκόγια, Μίλιτσα-Δέσποινα, κόρη του Σέρβου δεσπότη Πόβαν Μπράνκοβιτς⁸.

Όλες αυτές οι υποθέσεις, ότι δηλαδή δωρητές της Αγίας Ζώνης ήταν ο πρίγκιπας Λάζαρος, η πριγκίπισσα Μίλιτσα-Δέσποινα ή ο αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός, είναι δύσκολο να επιβεβαιωθούν, γιατί δεν στηρίζονται σε σίγουρες πηγές. Όμως, δε θα έπρεπε να απορρίπτεται τόσο εύκολα η υπόθεση για τη σερβική προέλευση του κεμηλίου, ιδιαίτερα εάν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η αρχαιότερη παράδοση το συνδέει ακριβώς με τον πρίγκιπα Λάζαρο.

4. *Inscriptions chrétiennes*, 32.

5. Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, Β', Αθήνα 1862, 351-352.

6. Σμυρνάκης, *Ἅγιον Ὄρος*, 437-439. Και ο Σμυρνάκης θεωρεί ότι η Αγία Ζώνη ήταν δώρο του πρίγκιπα Λάζαρου και δημοσίευσε μια σειρά παραδόσεων συνδεδεμένων με αυτό το κεμηλίο, οι οποίες εν συντομία αναφέρονται στο *Mönchsland Athos*, 270.

7. Kisas, «Predstava», 193 (και αυτός ο συγγραφέας λανθασμένα συνέδεσε τον τίτλο δίπλα στον πρίγκιπα Λάζαρο με την επιγραφή στο σταυρό των αδελφών Στέφανου και Λάζαρου Μούσιτς): βλ. και F. Barišić, «O poveljama kneza Lazara i patrijarha Spiridona», *Zbor. Filoz. Fak.* 12/1 (1974), 357-376.

8. Kisas, «Predstava», 193. Ο Π. Ουσπένσκι (*Istorija Afona*, III/2, Αγία Πετρούπολη 1892, 323) και ο Γ. Σμυρνάκης (*Ἅγιον Ὄρος*, 439) αναφέρουν ότι την εκκλησία έκτισε ο Θεόφιλος (στην πραγματικότητα ο Θεοφάνης) από τη Σωζόπολη, το 1794 και ότι τη ζωγράφισαν οι Νικηφόρος και Άνθιμος το 1859. Ο Ουσπένσκι (στο *ίδιο*, 322) συμπληρώνει επίσης ότι ο μοναχός του Βατοπεδίου Φιλόθεος έφτιαξε και ασημένιο κιβώτιο για την Αγία Ζώνη.

Η Αγία Ζώνη είναι ένα αξιοσέβαστο κεμηλίο, τα τμήματα του οποίου ήταν σπάνια στα μεσαιωνικά μοναστήρια και στις ηγεμονικές αυλές⁹. Ωστόσο, είναι γνωστό ότι η σερβική εκκλησία κατείχε το κεμηλίο αυτό και ότι, ήδη στις αρχές του 13ου αιώνα, βρισκόταν στο μοναστήρι Ζίτσα, όπου ήταν και η έδρα της σερβικής αρχιεπισκοπής¹⁰. Κατά την πυρπόληση του μοναστηριού της Ζίτσας, στα τέλη του ίδιου αιώνα, κατά πάσα πιθανότητα, η Αγία Ζώνη μαζί με τα υπόλοιπα πολύτιμα αντικείμενα μεταφέρθηκε στο Πετς, τη νέα έδρα των Σέρβων αρχιεπισκόπων. Αργότερα, κατά την πολυτάραχη εποχή των συγκρούσεων με τους Τούρκους, το Πετς πλήττεται επανειλημμένα (1389, 1455, 1485, στις αρχές του 16ου αιώνα και το 1689)¹¹, έτσι ώστε τα πολύτιμα αντικείμενα καταστράφηκαν, μαζί με το μοναστήρι, ή μεταφέρθηκαν και πάλι. Παράδειγμα, γνωρίζουμε αρκετά καλά την τύχη ενός κεμηλίου, της δεξιάς χείρας του Αγίου Πρόδρομου¹², που μεταφέρθηκε. Πιθανόν και τα υπόλοιπα κεμηλία θα είχαν μεταφερθεί σε ασφαλέστερο τόπο. Ορισμένα απ' αυτά, όπως συνέβαινε και σ' άλλες περιπτώσεις, πρέπει να έφθασαν στο Άγιον Όρος, το οποίο ήταν τότε ένα από τα πιο σίγουρα καταφύγια των ορθόδοξων μοναχών. Ίσως μεταξύ αυτών να βρισκόταν και η Ζώνη της Θεοτόκου. Το γεγονός ότι για την άφιξη της στη μονή του Βατοπεδίου δεν υπάρχει κανένα στοιχείο, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι στο Βατοπέδι την έφεραν ανώνυμοι Σέρβοι μοναχοί. Η Ζώνη της Θεοτόκου δε μνημονεύεται στη μονή του Βατοπεδίου νωρίτερα από το 16ο ή το 18ο αιώνα. Η παράδοση για τη σερβική προέλευση του κεμηλίου διατηρήθηκε επί μακρόν στα τέλη του 18ου αιώνα συνδέθηκε με το όνομα του πρί-

9. Βλ. J. Ebersolt, *Sanctuaires de Byzance. Recherches sur les anciens trésors des églises de Constantinople*, Παρίσι 1921, 79-82.

10. Η Ζώνη της Θεοτόκου αναφέρεται μεταξύ άλλων αντικειμένων που ο καλής Στέφανος Προβόβεντσαν, με διάταγμά του, δώρισε στη Ζίτσα, γύρω στα 1220. Όπως είναι γνωστό, το διάταγμα γράφτηκε σε τόχο της Ζίτσα το αργότερο το 1316: P. Šafarik, *Okázky občenského pisemnictví*, Πράγα 1851 [στο εξής: Šafarik, *Okázky*], 6· D. Sindik, «Jedna ili dve žičke povelje», *Istorijski časopis* 14-15 (1963-1965), 309-315. Ευχαριστώ θερμά την κυρία Ντάνιτσα Πόποβιτς η οποία μου έκανε γνωστή την ακόμη αδημοσίευτη μελέτη της «Sacrae reliquiae της εκκλησίας του Σωτήρος στη Ζίτσα», στον τόμο *Ζίτσα, ιστορία και τέχνη* (υπό εκτύπωση).

11. V. J. Djurić - S. Ćirković - V. Korać, *Pecka patrijaršija*, Βελιγράδι 1990, 225, 229, 242-248, 287-288.

12. P. Popović, «O srpskom natpisu u Sijeni», *Prilozi za književnost, istoriju, jezik i folklor* 16/1 (1936), 214-220· S. Stanojević, «O desnoj ruci Krstitelja Jovana», *Jugoslavenski istorijski časopis* 3/1-4 (1937), 252-259· M. Ćorović-Ljubinković, «Pretečina desnica i drugo krunisanje Prvovenčanog», *Starinar* 5-6 (1954-1955), 105-114· D. Popović, «Sacrae reliquiae Spasove crkve u Žiči».

γκιπα Λάζαρου, είτε λόγω ορισμένων άλλων δώρων που αυτός είχε προσφέρει στη μονή του Βατοπεδίου είτε εξαιτίας ενός άλλου Λάζαρου, του οποίου το όνομα ήταν συνδεδεμένο με τη θήκη για τον Τίμο Σταυρό που φυλαγόταν από πριν στο μοναστήρι.

Η θήκη για τον Τίμο Σταυρό, στην πραγματικότητα, είναι η γνωστή λειψανοθήκη των αδελφών Στέφανου και Λαζάρου Μούσιτς (πίν. 2), η οποία, χάρη στις επιγραφές που διατηρήθηκαν, είναι ήδη προ πολλού γνωστή στην επιστήμη και έχει μελετηθεί προσεκτικά¹³. Αυτή έχει σχήμα πλάκας και είναι κατασκευασμένη από κυπαρισσόξυλο· είναι σκεπασμένη με ασημένια φύλλα και πλαισιωμένη με ανάγλυφη ταινία από λουλούδια. Στην επάνω πλευρά υπάρχει κοιλότητα για πατριαρχικό σταυρό και τριγύρω υπάρχουν μικρά φανώματα με σκέπαστρα για τα λείψανα. Οι άκρες του κοιλώματος για το σταυρό είναι δουλεμένες με λεπτό ασημένιο συρμάτινο πλέγμα και διακοσμημένες με δυο σειρές μικρά μαργαριτάρια. Ο σταυρός είναι καμωμένος από το ίδιο ξύλο και σκεπασμένος με ασήμι. Η επάνω πλευρά του σταυρού είναι επίσης πλούσια διακοσμημένη με σειρές μαργαριτάρια, ασημένια ελικοειδή ποικίλματα και φυλλαράκια σχιστά σε σχήμα σταυρού. Τα σκέλη του σταυρού απολήγουν σε σκαλιστά, λαξευμένα φυσικά κρύσταλλα με ασημένιες φωλιές για μαργαριτάρια και άκρες δουλεμένες με φιλιγκράν. Στο σημείο τομής των κεραιών του σταυρού υπάρχουν δυο ασημένιες πλάκες στερεωμένες με σύρμα· στην επάνω υπάρχει σταυρός με την επιγραφή **ΙϚ ΧϚ ΗΙ ΚΑ** και στην κάτω πλάκα είναι χαραγμένος ο Εσταυρωμένος. Ο σταυρός στο κάτω μέρος απολήγει σχηματίζοντας ανάγλυφη πλεξούδα και ακόμη χαμηλότερα, στην χειρολαβή του σταυρού, είναι χαραγμένη η επιγραφή **† ΚΡ՛ΣΤԷ՛ ՉՏՆԻԿԻ ՍՈՒՂՈՒՆԻ ՏԵՓԱՆԱ Ի ԼԱԶԱՐԱ՝** (Τίμο Σταυρέ, ελέησον τον Στέφανο και τον Λάζαρο). Στο πίσω μέρος του σταυρού υπάρχει το ακόλουθο κείμενο: **ՇԻՆ ԿՐ՛ՏԷ՛Ն ՔՐԻՍՏՈՅԵՆ ԲԻՏ՛Ղ ՔՈՒ ՔՐ՛ՏԱՅԿԻՆԻ ՄՈՆԱՅԻՏԷ ԹԵՎՈՏԻԿ ԸՄՈՑԿ ՔՐՏ՛ԻՆԵ ԵՃՂԻՑԻԸ**

13. Barskij, *Vtoroe*, 203· K. P. Dmitriev - Petkovič, «Obzor afonskih drevnostej», *Priloženje k VI tomu Zapisok Imp. Akademii nauk* 4, Αγία Πετρούπολη 1865, 63-64· D. Avramović, *Opisanje drevnostij srbskih u Svetoj (Atonskoj) Gori*, Βελγιάδι 1847, 47· I. Ruvarac, «Srpski krst iz XIVog veka u Vatopedskom manastiru u Svetoj Gori», *Starinar* 9/4 (1892), 117-119· *Inscriptions chrétiennes de l'Athos*, 22-23· Kondakov, *Pamjatniki*, 208-209, πίν. XXVIII· Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, I, Βελγιάδι 1902, 56· R. M. Grujić, «Relikvijar braće Musića», *Umetnički pregled* 4 (1941), 78-81· *Mönchsland Athos*, 152, πίν. 81· A. Frolow, «Une staurothèque byzantine décrite dans le Cod. Vat. gr. 644», *Cahiers Archéologiques* 8 (1956) [στο εξής: Frolow, «Une staurothèque»], 236, fig. 3· του ιδίου, *La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le développement d'un culte* [στο εξής: Frolow, *La relique*], Παρίσι 1961, 571-572· V. Čorović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, Βελγιάδι 1997, 22-23.

наше бже праздниѣ въведенію сѣла въ сѣлѣхъ Стефаномъ и Лазарѣмъ и всеосценѣшимъ митрополитомъ топличкимъ ѿваномъ. и кто ке дръзнуѣти диаволѣмъ наважденіемъ сїи крѣсть ѡтнети или цю ѡдникѣ дръзети или ѡт крѣтохранилице мошь' или бисерѣ да їет проклетѣ ѡд' гѣ бѣ и прѣстик еѡ мтерѣ въ нѣпашни и в' бѡгдоуци. † ѡци и братїа прочѣтше сїие поменете и мене грѣшнаѡ мїτροπολιτα ѿванна (Ο σταυρός αυτός προσφέρθηκε μετά το θάνατο της μοναχής Θεοδοσίας προς τον οίκο της υπεραγίας Δέσποινας, της Θεοτόκου ημών, για τη γιορτή των Εισοδίων, της αγίας των αγίων, εκ μέρους των Στέφανου και Λαζάρου και του παναγιώτατου μητροπολίτη της Τόπλιτσα Πόβαν. Και εάν κάποιος αποτολμήσει, προτρεπόμενος από το σατανά, να αφαιρέσει τον σταυρό αυτό είτε να πάρει κάτι απ' αυτόν, είτε να κλέψει από τη σταυροθήκη λείψανα είτε μαργαριτάρια, να είναι καταραμένος απ' τον Κύριο Θεό και την υπέραγνη μητέρα αυτού, νυν και αεί. Πατέρες και αδέρφια όσοι θα διαβάσετε αυτό, μνημονεύστε και εμένα τον αμαρτωλό μητροπολίτη Πόβαν).

Στο επάνω μέρος της λειψανοθήκης υπάρχουν 14 φατνώματα για τα λείψανα. Πάνω από κάθε κοιλώμα υπάρχουν σκέπαστρα υπό μορφή θυρόφυλλου, μερικά από τα οποία, εν τω μεταξύ, έχουν μετατεθεί. Στα σκέπαστρα αυτά είναι χαραγμένες, αλλά αρκετά αδέξια, προτομές ή μορφές των αγίων, τα λείψανα των οποίων βρίσκονται μέσα. Πύρω από τις χαραγμένες μορφές είναι γραμμένα τα ονόματα των αγίων ή στοιχεία για τα ιερά λείψανα.

Στο θυρόφυλλο στην άνω αριστερή γωνία εικονίζεται σε προτομή νεαρός μάρτυρας σε στάση προσευχής με ανυψωμένα χέρια και με επιγραφή πάνω απ' αυτόν † **сѣѣ стрѣилъ...** (κατά πάσα πιθανότητα ο Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης) και πλάι σ' αυτόν υπάρχει η επιγραφή **зри ѡг трѣлѣ крѣта влѣс' гнѣ и ѡт пеленѣ кѡ** (βλέπε στη διασταύρωση – κάτω – του σταυρού μαλλιά του Κυρίου και κομματάκι από τις πάνες του). Στο θυρόφυλλο στην επάνω δεξιά γωνία, το οποίο κατά το ήμισυ είναι κατεστραμμένο, διατηρείται παράσταση της κεφαλής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και πάνω απ' αυτήν επιγραφή † **сѣѣ ѿванъ крѣтителѣ** (ο Άγιος Ιωάννης ο Βαπτιστής). Αριστερά και λίγο χαμηλότερα υπάρχει χαραγμένο το ακόλουθο κείμενο † **δ десномъ трѣлѣ δ горнемъ чѣсть ѡт чѣстнаѡ дрѣва** (στην δεξιά διασταύρωση, επάνω, κομμάτι του Τιμού ξύλου). Πύρω από το επάνω εγκάρσιο σκέλος του σταυρού υπάρχει η επιγραφή: **їс хс нї кѣ** και τέσσερα ημισφαιρικά ασημένια στολίδια, κατασκευασμένα από φιλιγκράν.

Δεξιά και αριστερά της κάθετης κεραίας του σταυρού σε τρία διαζώματα υπάρχουν δώδεκα φατνώματα. Αριστερά, στο πρώτο διάζωμα, υπάρχουν οι

παραστάσεις του Αγίου Λουκά, με επιγραφή: **СЪТЪ ЛΟΥКА И МОИМЪ КГΩ** (ο Άγιος Λουκάς και τα λείψανά του), και του Αγίου Στεφάνου με επιγραφή τριγύρω: **СЪТЪ СТЕФАНЪ ПРЪВМОУЧЕНИКЪ И МОИМЪ ΕΓΩ** (ο Άγιος Στέφανος ο Πρωτομάρτυρας και τα λείψανά του). Στο μεσαίο διάζωμα, βρίσκονται η προτομή αγένειου αγίου, με επιγραφή επάνω και κάτω: **СЪТЪ ΚΥΡΚЪ И МОИМЪ ΕΓΩ** (ο Άγιος Κήρυκος και τα λείψανά του), και πλάι σ' αυτόν άλλος άγιος, με την επιγραφή: **СЪТЪ ΠΡΟΚΟΠΙΕ ΜЪНΙΚЪ И МОИМЪ ΕΓΩ** (ο Άγιος Προκόπιος μάρτυρας και τα λείψανά του). Τέλος, στο κάτω διάζωμα, εικονίζεται άγιος γύρω από τον οποίο υπάρχει η επιγραφή: **СЪТЪ АНΚΙΧЪ И МОИМЪ ΕΓΩ** (ο Άγιος Ανίκητος (;) και τα λείψανά του) και πλάι του γενειοφόρος άγιος, με επιγραφή τριγύρω του: **СЪТЪ ΕΡΜΟΛΑΕ И МОИМЪ ΕΓΩ** (ο Άγιος Ερμόλαος και τα λείψανά του).

Δεξιά, στο πρώτο διάζωμα, είναι χαραγμένη μορφή νεαρού αγίου μέχρι τη μέση με μεγάλο νυστέρι στο χέρι και γύρω απ' αυτόν επιγραφή: **СЪТЪ ВРАЧЪ КОЗМА И МОИМЪ ΕΓΩ** (ο Άγιος ιαματικός Κοσμάς και τα λείψανά του), και πλάι σ' αυτόν νεαρός άγιος με σταυρό και τριγύρω του επιγραφή: **СЪТЪ ВРАЧЪ ДΑΜΙΑΝЪ И МОИМЪ ΕΓΩ** (ο Άγιος ιαματικός Δαμιανός και τα λείψανά του). Στη μεσαία σειρά βλέπουμε την προτομή γενειοφόρου αγίου και επιγραφή επάνω και κάτω: **СЪΤΑ ΦΟΤΗΝИ ΜЪННИЦА И МОИМЪ ΚΚ** (η Αγία μάρτυς Φωτεινή και τα λείψανά της - sic!) και πλάι σ' αυτήν μορφή αγίου με ανυψωμένο χέρι και με την επιγραφή: **ЗДѢ СЪВЪКЪ ДПΛКЕННО ВД' ΜΗΓΩ СЪТЪΙΧ'** (εδώ είναι συγκεντρωμένα λείψανα πολλών αγίων). Στο κάτω διάζωμα υπάρχει μορφή μέχρι τη μέση με μακριά μαλλιά και τριγύρω χαραγμένη επιγραφή: **† ЗДѢ СЪТАГО ПАНТЕЛЕИΜΟΝА МОИМЪ ВЕΛΙΚΟМЪЧЕНИКА** (εδώ είναι τα λείψανα του Αγίου Παντελεήμονος του μεγαλομάρτυρα) και, στο πλάι του, γύρω από ένα γενειοφόρο άγιο, υπάρχει η επιγραφή: **† ЗДѢ Ѡ Μ' ΜЪНΙΚЪ ИЖЕ ВЪ ЛѢДЕ ПОСТРАДАВШИХЪ** (εδώ βρίσκονται τα λείψανα των 40 μαρτύρων που μαρτύρησαν στον πάγο). Είναι οφθαλμοφανές, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Αγίας Φωτεινής και του Αγίου Παντελεήμονα, ότι τα σκέλαστρα των λειψάνων αργότερα μετερδεύτηκαν.

Κάποτε, ολόκληρη η λειψανοθήκη με το σταυρό ήταν σκελασμένη με κάλυμμα, από το οποίο σώζεται μόνο η εγκοπή για τη στήριξη του από την αριστερή πλευρά της πλάκας.

Η μορφή και το σχήμα της λειψανοθήκης των αδελφών Μούσιτς δεν είναι μοναδικά. Ανήκει στον τύπο των πλακών με σταυρό στη μέση, ο οποίος αναπτύχθηκε στη βυζαντινή και δυτική τέχνη¹⁴. Σε αντιδιαστολή όμως προς τις

14. Frolow, «Une staurothèque», 231-243· του ίδιου, *Les reliquaires de la Vraie Croix*, Παρίσι 1965 [στο εξής: Frolow, *Les reliquaires*], 93-115.

παρόμοιες λειψανοθήκες όπως του Λίμπουργκ (10ος αιώνας) είτε του Μέτλαχ (13ος αιώνας)¹⁵, η λειψανοθήκη αυτή αποτελεί ένα πολύ σεμνό έργο, με οφθαλμοφανή επαρχιώτικα και δυτικά χαρακτηριστικά, μολοντί ακολουθεί παλαιότερα βυζαντινά πρότυπα¹⁶. Η δυτική προέλευση της λειψανοθήκης φαίνεται από μια σειρά λεπτομέρειες ως προς τα ποικίλματα και την ανάγλυφη διακόσμηση, αν και τα σερβικά κείμενα είναι γραμμένα ορθά και με ακρίβεια. Εξάλλου, οι χαραγμένες μορφές των αγίων και η Σταύρωση έχουν χαρακτηριστικά ανωριμότητας και φολκλορικά στοιχεία, ούτως ώστε είναι δύσκολο να πει κανείς κάτι συγκεκριμένο για την εικονογραφία τους. Η λειψανοθήκη, κατά πάσα πιθανότητα, είτε κατασκευάστηκε κάπου στις ακτές της Αδριατικής είτε, πάλι, ο τεχνίτης που τη φιλοτέχνησε θα ήταν από τις περιοχές αυτές, πράγμα που δεν εκπλήσσει δεδομένου ότι γνωρίζουμε πόσο στενοί και έντονοι ήταν οι δεσμοί της οικογενείας Μούσιτς με το Ντουμπρόβνικ¹⁷.

Από την περιγραφή στο σταυρό φαίνεται ότι τη λειψανοθήκη παρήγγειλαν ο Στέφανος και ο Λάζαρος Μούσιτς και ο μητροπολίτης της Τόπλιτσα Πόβαν (ίσως να ήταν αδελφός τους) με αφορμή το θάνατο της μητέρας τους, μοναχής Θεοδοσίας. Οι δωρητές προσέφεραν τη λειψανοθήκη στην εκκλησία της μονής των Εισοδίων της Θεοτόκου, στη σημερινή Νόβα Πάβλιτσα στις όχθες του ποταμού Ιμπάρ, όπου ενταφιάστηκε η μοναχή Θεοδοσία. Στην πραγματικότητα, η Θεοδοσία είναι η Ντράγκανα, η αδελφή του πρίγκιπα Λαζάρου, η οποία απεβίωσε μεταξύ του 1381 και 1389. Επομένως, η λειψανοθήκη θα πρέπει να χρονολογηθεί στην εποχή αυτή. Η λειψανοθήκη βρισκόταν στη σερβική αυτή εκκλησία και πρέπει να έφθασε στο Βατοπέδι το 15ο αιώνα, γιατί στα μέσα αυτού του αιώνα το μοναστήρι Πάβλιτσα φαίνεται ότι ήταν έρημο· ανακαινίστηκε το 1464. Στις πηγές δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ότι η λειψανοθήκη έφθασε στη μονή του Βατοπεδίου διά μέσου της μονής Χιλανδαρίου, όπως υποθέτουν οι περισσότεροι ερευνητές.

Στο Βατοπέδι βρίσκεται μία ακόμη σερβική λειψανοθήκη, γνωστή ως ο Σταυρός του Λαζάρου (πίν. 3). Η λειψανοθήκη δεν παρουσιάστηκε ακόμη στο κοινό· την είδε και εν συντομία περιέγραψε εκ των όσων γνωρίζουμε, μόνο ο Μπάρασι το 1744¹⁸. Η λειψανοθήκη έχει, επίσης, μορφή και σχήμα ορθογώνιας πλάκας σκεπασμένης με ασήμι. Στη μέση έχει αυτή κοίλωμα για πατριαρχικό

15. Frolow, *Les reliquaires*, πίν. 21, 38.

16. Frolow, *Les reliquaires*, 115, σημ. 1, 137. Τα δυτικά στοιχεία της λειψανοθήκης παρατήρησε ήδη ο Ν. Π. Κοντάκοβ (Kondakov, *Pamjatniki*, 209).

17. S. Milojević, «Musići», *Istorijski časopis* 33 (1986), 5-34.

18. Barskij, *Vioroe*, 203-204.

σταυρό με επικλινές το κάτω εγκάρσιο σκέλος. Στην εμπρόσθια μετωπική πλευρά υπάρχουν και μικρά τετράγωνα φατνώματα για τα λείψανα των αγίων. Ο σταυρός είναι χωρίς διακόσμηση και θεωρούνταν θαυματοργός. Όπως μας πληροφορεί ο Μπάρσι, στο σταυρό υπήρχε και ένα κομμάτι του καλαμιού από τα Πάθη του Χριστού. Στο πλαίσιο της λειψανοθήκης υπάρχουν μικρές ανάγλυφες προτομές. Στην επάνω σειρά, στις δύο γωνίες, βρίσκονται η Θεοτόκος και ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (сѣѣи ѿѡан) με ανυψωμένα χέρια και στραμμένοι προς τη μέση, όπου βρίσκεται η προτομή αγένειου νεαρού αγίου, ίσως του Πίθιμου(:) (сѣѣи пѣт...). Στην κάτω πλευρά του πλαισίου της λειψανοθήκης βρίσκονται οι ανάγλυφες προτομές του Αγίου Λούλου (сѣѣи лѡу) και του Αγίου Παντελεήμονα (сѣѣи пантелеѣи). Στις πλάγιες πλευρές υπάρχουν επίσης ανάγλυφες παραστάσεις των αποστόλων, στην αριστερή του Πέτρου (сѣѣи петръ), Ματθαίου (сѣѣи маѡѣи), Λουκά (сѣѣи лѡк) και στην δεξιά του Παύλου (сѣѣи павѡль) Μάρκου (сѣѣи марк) και Ιωάννη (сѣѣи ѿѡнъ). Από τις δύο πλευρές του σταυρού υπάρχουν μικροί χώροι με μικρά τεμάχια τμίων λειψάνων και στα θυρόφυλλα αναγράφεται το περιεχόμενό τους. Αριστερά από το σταυρό υπήρχαν τα λείψανα του Αγίου Ιωάννη του Βαλτιστή (ѿѡаннъ крѣстѣи), πέτρα από τον τάφο του Χριστού (камнъ грѡба гѣнъ), του ευαγγελιστή Λουκά (лѡукуѣи), του ευαγγελιστή Ματθαίου (мѡѡѣи маѡѣи), του απόστολου Ανδρέα (апѡла адрѣѣи), του Αγίου Θεόδωρου Τήρωνος και του Θεόδωρου Στρατηλάτη (теѡдъ стратѣи и тѣρѡнъ), του Αγίου Στεφάνου και της Μάρθας (стѣфанъ и марѣи), του Αγίου Λαυρεντίου και της Ζηνοβίας (лаѡрентѣи и зѣнѡѡѣи), του Αγίου Χρυσογόνου και των τέκνων αυτού (χρѡυσοгѡнъ и млѡдѣнѣи), της Αγίας Μαρίας και της Αγίας Μαρίνας (Μαργαρίτας) (марѣѣи и маргарѣи), της Αγίας Αγάθης και της Αγίας Αγάθης (агаѣѣи и агаѡѣи). Δεξιά από το σταυρό, από πάνω προς τα κάτω, υπάρχουν πέτρες από τον Γολγοθά (камѣи кранѣикуѡа), πέτρα(:) από τον τάφο της Παναγίας (грѡба ѡѣѣи), τα λείψανα του ευαγγελιστή Μάρκου (мѡрк), του απόστολου Θωμά (апѡла ѡѡмы), του απόστολου Φιλίππου (апѡла филѣиппѣи), των αποστόλων Βαρθολομαίου και Ιακώβου (ѡрѣѡлѡмѣи и ѿκѡѡѡа), των Αγίων Νικολάου και Ευλαβίου (никѡлѡѣи и ѡлаѡѡѣи) του Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου και του Ιωάννη Ελεήμονος (ѿѡаннъ зѡтъ, ѿѡнъ млѣстѣи), των Αγίων Γρηγορίου, Στέφανου και Παπία (григорѣи, стѣфанъ, папѣ), των Αγίων Σάββα και Ονούφριου (саѡѡѣи и ѡнѡуѡрѣи), του Αγίου Ιωνά και του κρᾶλη Στέφανου (ѿѡнѣи, крѡла стѣфанъ).

Όλος και η προηγούμενη, έτσι και η λειψανοθήκη αυτή συγκαταλέγεται στη διαδεδομένη μορφή λειψανοθηκών της όψιμης εποχής του μεσαίωνα με σταυρό και λείψανα αγίων, για την ακρίβεια στην ομάδα εκείνη λειψανοθηκών

του 13ου-15ου αιώνα στις οποίες αναγράφονταν μόνο τα ονόματα των αγίων, τα λείψανα των οποίων βρίσκονταν μέσα, χωρίς την απεικόνιση της μορφής τους¹⁹. Ο σεβασμός και η τήρηση της παράδοσης διαφαίνεται και στην κατάταξη των ανάγλυφων παραστάσεων στο πλαίσιο της λειψανοθήκης, οι οποίες έχουν ταξινομηθεί πολύ ορθά (η Θεοτόκος και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, οι Άγιοι Πέτρος και Παύλος, οι ευαγγελιστές, οι άγιοι), όπως συμβαίνει και με τις λειψανοθήκες του τύπου Έστεργκομ και του Ερμιτάζ της Αγίας Πετρούπολης²⁰, αλλά και, ακόμη πιο συχνά, στις επιχρυσωμένες και επαργυρωμένες εικόνες. Η λειψανοθήκη της Μονής Βατοπεδίου, σύμφωνα με το περιεχόμενό της, ήταν πολύ πλούσια, γιατί, εκτός από λείψανα αγίων, περιείχε και στοιχεία που σχετίζονταν με τα πάθη του Χριστού, τον τάφο του και τον τάφο της Θεοτόκου.

Παραμένει άγνωστη η προέλευση των ιερών αυτών λειψάνων, μολοντί ορισμένα απ' αυτά βρίσκονταν στα μοναστήρια Ζίτσα και Στουντένιτσα από τον πρώιμο 13ο αιώνα²¹. Ωστόσο, υπάρχουν ελάχιστες πιθανότητες να πρόκειται για τα ίδια ιερά λείψανα, δεδομένου ότι ήταν δυνατόν να αποκτηθούν και μεταγενέστερα, συνήθως με αγοραπωλησία, η οποία ήταν αρκετά διαδεδομένη κατά το μεσαίωνα.

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ως προς τη σερβική προέλευση της λειψανοθήκης. Το υποδηλώνει η γλώσσα στην οποία είναι γραμμένες οι επιγραφές, καθώς επίσης και το γεγονός ότι μεταξύ των λειψάνων βρίσκονται και τα λείψανα του κράλη Στέφανου (πιθανότατα του Ντέτσανσκι). Παραμένει άγνωστο το πρόσωπο που την παράγγειλε καθώς και το μοναστήρι για το οποίο κατασκευάστηκε, διότι οι επιγραφές στη λειψανοθήκη δεν αναφέρουν τέτοια στοιχεία. Μπορούμε να υποθέσουμε με μεγάλη πιθανότητα, ότι κατασκευάστηκε κάπου στις δυτικές περιοχές των σερβικών χωρών, οι οποίες άγγιζαν σε κάποιο σημείο τον καθολικό κόσμο. Αυτό το υποδηλώνουν όχι τόσο η μορφή και η εμφάνιση της λειψανοθήκης ή οι ανάγλυφες προτομές στο πλαίσιό της, όσο τα γραμματικά λάθη στις επιγραφές και το γεγονός ότι η Αγία Μαρίνα αναφέρεται ως Μαργαρίτα. Εξάλλου, πεπειραμένοι χρυσοχόοι υπήρχαν ανέκαθεν στην πόλη Κότορ, στο Ντουμπρόβνικ και σ' άλλες παραθαλάσσιες πόλεις, τις υπηρέσιες των οποίων επί αιώνες αξιοποιούσαν παραγγελιοδότες από τη Σερβία²².

19. Frolow, *La relique*, 389-390, 407-408, 409-410, 416-418, 526-540· του ίδιου, *Les reliquaires*, 226.

20. Frolow, *La relique*, 331, 363-364· του ίδιου, *Les reliquaires*, πίν. 41, 44.

21. Šafarik, *Okázky*, 6· Sveti Sava, *Sabrani spisi*, Βελιγράδι 1986, 138.

22. Πρβλ. Β. Radojković, *Istorija primenjene umetnosti kod Srba*, I, Βελιγράδι 1977, 89, 93-

Παραμένει άγνωστο πότε κατασκευάστηκε η λειψανοθήκη (πιθανότατα στο 16ο ή στο 17ο αιώνα), καθώς επίσης πότε και πώς έφθασε στη μονή Βατοπεδίου. Είναι σίγουρο μόνο ότι η λειψανοθήκη βρισκόταν στη μονή το 1744, αλλά ακόμη και τότε δεν υπήρχε κανένα στοιχείο για την προέλευσή της²³. Κατά πάσα πιθανότητα και αυτή η λειψανοθήκη, όπως και η λειψανοθήκη των αδελφών Μούσιτς και της Αγίας Ζώνης της Θεοτόκου, να έφθασε στη μονή του Βατοπεδίου κατά την πολυτάραχη εποχή της τουρκοκρατίας, όταν σιγόςβηναν τα μοναστήρια της Σερβίας και όταν τα μοναστήρια του Αγίου Όρους θεωρούνταν ως το πιο ασφαλές καταφύγιο.

Επιθυμία μας ήταν, στο σύντομο αυτό κείμενο, να αναφερθούμε μόνο σε μερικά καλλιτεχνικά αντικείμενα σερβικής προέλευσης που βρίσκονται στη μονή του Βατοπεδίου. Σκοπός μας ήταν να περιγράψουμε με ακρίβεια τα κειμήλια αυτά, πράγμα που μέχρι στιγμής δεν είχε γίνει ολοκληρωμένα, και να επιστήσουμε την προσοχή, όπου ήταν αυτό εφικτό, στην τύχη τους πριν μεταφερθούν στη μονή του Βατοπεδίου. Δεν έγινε λόγος για τη σημασία που έχουν οι λειψανοθήκες για το μοναστήρι και για τη χρήση τους στις τελετές, ούτε πάλι μας επέτρεπε να πράξουμε κάτι τέτοιο ο χαρακτήρας της ανακοίνωσης μας²⁴. Επιστώντας την προσοχή στις τρεις αυτές λειψανοθήκες αποσκοπούσαμε στο να υπενθυμίσουμε, για μία ακόμη φορά, τους ζωντανούς δεσμούς των Σέρβων με τη μονή του Βατοπεδίου, τη συμβολή τους για την επιβίωση και τον πλουτισμό του μοναστηριού και να εξάρουμε τις υπηρεσίες που παρέσχε το Βατοπέδι ώστε να διατηρηθούν μέχρι τις μέρες μας ορισμένα έργα της σερβικής μεσαιωνικής τέχνης.

23. Barskij, *Vioroe*, 204.

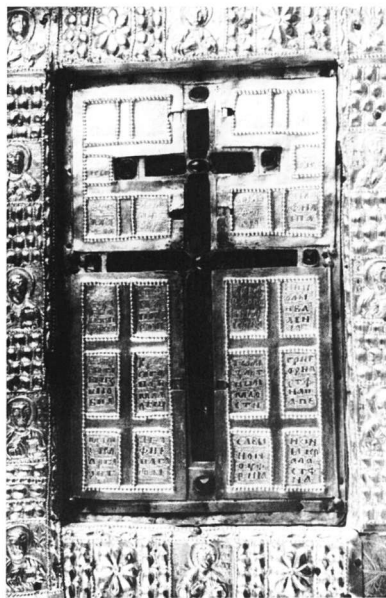
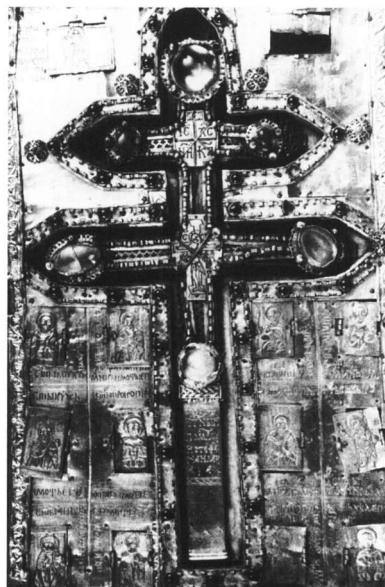
24. Σχετικά με τη χρήση των κειμηλίων το μεσαίωνα καθώς και για τα σχήματα και τη σημασία των λειψανοθηκών υπάρχει πλούσια πρόσφατη βιβλιογραφία. Εκτός από τον Frolow, *La relique*, βλ., *Ornamenta ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik*, III (έκδ. A. Legner), Κολωνία 1985 και H. Belting, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, Μόναχο 1993.

1. Λειψανοθήκη με τη Ζώνη της Θεοτόκου

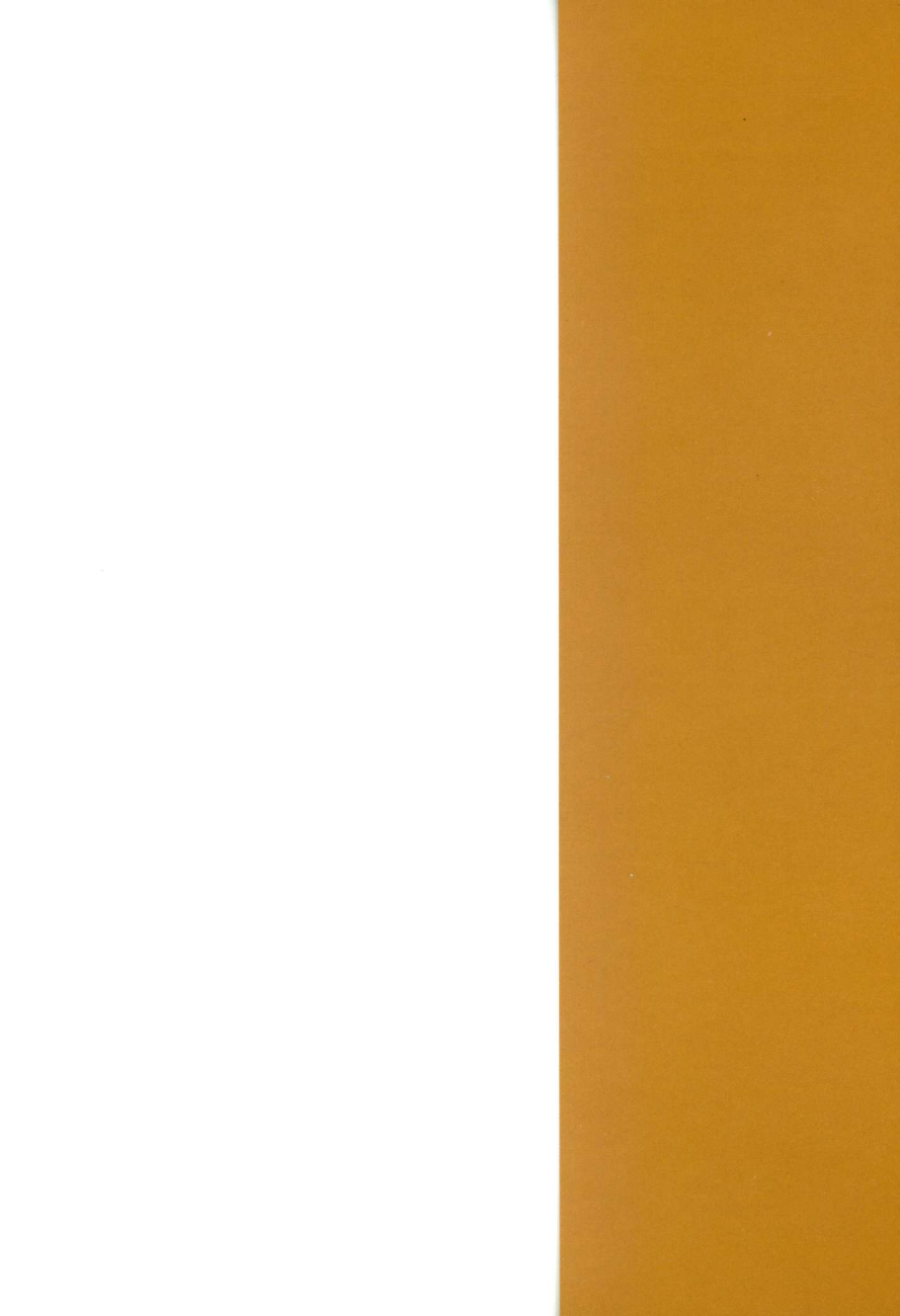
2. Λειψανοθήκη των αδελφών
Στεφάνου και Λαζάρου Μούσιτς

3. Σερβική λειψανοθήκη
«Σταυρός του Λαζάρου»

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ»
ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ 700 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Η ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΗ ΓΚΟΡΟΥ
ΚΑΙ Η ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ-ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗ
ΖΑΜΠΕΛΑ ΛΕΟΝΤΑΡΑ
Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.» ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1999

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

ATHONIKA SYMMEIKTA 7

**THE MONASTERY
OF VATOPEDI
HISTORY AND ART**

MD0006135126

ATHENS 1999

ISSN 1105-16
ISBN 960-371-095